

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

TÜRKİYE'DEN GÖÇÜN TÜRKİYE-(FEDERAL) ALMANYA
İLİŞKİLERİNE ETKİSİ (1961-2000)

Yüksek Lisans Tezi

Duygu DAĞ

Ankara- 2019

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

TÜRKİYE'DEN GÖÇÜN TÜRKİYE-(FEDERAL) ALMANYA
İLİŞKİLERİNE ETKİSİ (1961-2000)

Yüksek Lisans Tezi

Duygu DAĞ

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Erel TELLAL

Ankara- 2019

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

TÜRKİYE'DEN GÖÇÜN TÜRKİYE-(FEDERAL) ALMANYA
İLİŞKİLERİNE ETKİSİ (1961-2000)

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı

: Prof. Dr. Erel Tellal

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof. Dr. Erel Tellal

.....

Doç. Dr. Fırat Yıldız

.....

Dr. Öğr.Üyesi Gökhan Erdem

.....

Tez Sınav Tarihi.....

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. ()

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

Duygu DAĞ

İmzası

.....

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	iii
TABLolar	iv
KISALTMALAR	v
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1961- 1973 DÖNEMİ TÜRKİYE-(FEDERAL) ALMANYA İLİŞKİLERİ

1.1 1945 Sonrası Uluslararası Konjonktürün Türkiye ve Almanya'ya Yansımaları	11
1.2 Türkiye: İşgücü Göçünün İç Dinamikleri	15
1.3 Almanya: İşgücü Göçünün İç Dinamikleri	23
1.4 Türkiye'den (F.) Almanya'ya İşgücü Göçü	36

İKİNCİ BÖLÜM

1973-1989 DÖNEMİ TÜRKİYE-(FEDERAL) ALMANYA İLİŞKİLERİ

2.1 1973 Dünya Petrol Krizi'nin (F.) Almanya ve Türkiye'ye Yansımaları	48
2.1.1 İşçi Alımının Durdurulması: Misafir İşçilikten Göçmenliğe Doğru.....	56
2.2 12 Eylül Darbesi ve Türkiye	59
2.2.1 1980 Darbesi Dönemi Türkiye-(F.) Almanya İlişkileri.....	61
2.2.2 Siyasi ve Ekonomik İlişkiler.....	63
2.2.3 (F.) Almanya'ya Siyasi Göç	68
2.3 Askeri Rejim Sonrası Türkiye-(F.) Almanya İlişkileri	72

2.3.1 Geri Dönüşü Teşvik Yasası'nın Uygulanması ve Sonuçları	76
2.3.2 Avrupa Toplulukları Çerçevesinde İlişkiler	78
2.3.3 (F.) Almanya'daki Türkiyeli Göçmenlerin Örgütlenmeleri	82

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1989- 2000 TÜRKİYE- ALMANYA İLİŞKİLERİ

3.1 1989 Sonrası Uluslararası Ortam ve Almanya ile Türkiye'ye Yansımaları ...	91
3.2 Birleşme Sonrası Türkiye-Almanya İlişkileri	97
3.2.1 Yabancı Düşmanlığı, Irkçılık, Entegrasyon ve Diasporalaşma Gölgesinde İlişkiler	98
3.2.2 Almanya'da "Kürt Sorunu"	102
3.3 Avrupa Birliği Çerçevesinde İlişkiler	107
3.4 Vatandaşlık Yasası'nın Reformu	111
SONUÇ	116
KAYNAKÇA	126
ÖZET	164
ABSTRACT	165

ÖNSÖZ

Doğma büyüme Berlinli olarak, Türk-Alman ilişkileri her zaman en önemli ilgi alanlarımdan biri olmuştur. Bu kişisel ilgimi akademik alana taşıyarak, hem Almanya'da hem de Türkiye'de yaşamış olmanın katkısıyla, bilimsel bir çalışmayı ortaya koyma çabası içine girdim. Toplamda bir buçuk yıllık araştırma ve yazma süresi boyunca, emeğin ve zamanın ne kadar kıymetli olduğunu daha iyi anladım. Bir yandan kızım ASYA sayesinde annelik duygusuyla tanıştığım, diğer yandan akademik çalışma yürüterek deneyimler elde ettiğim bu süre boyunca, benden desteklerini esirgemeyen başta ailem ve dostlarıma teşekkür ederim. Ayrıca değerli tez danışmanım Erel TELLAL olmak üzere, çalışma konusunu oluştururken ufkumu açan Gülay TOKSÖZ, Ercüment ÇELİK ve Yüksek Lisans Tezimin her aşamasında fikir alışverişi yapmış olduğum Gökhan ERDEM ile Ahmet AKÇAM ve lisans eğitiminden başlayarak, bana dünyaya farklı bir pencereden bakmayı öğreten sevgili Mülkiye Hocalarıma teşekkür borcum vardır. Bu çalışmanın Türk-Alman ilişkileri konusunda ilgisi bulunan herkese fayda sağlaması umuduyla,

Duygu DAĞ,
Ankara, 2019.

TABLULAR

Tablo- 1: “Türkiye ile Avrupa Ülkeleri Arasında İmzalanan İkili İşgücü Anlaşmaları”.....	39
Tablo-2: “Yurtdışına Gönderilen İşçilerin Yıllara ve Ülkelere Göre Dağılımı”	44
Tablo- 3: “Yıllara Göre (F.) Almanya’daki Türk Vatandaşlarının Sayısı”	45
Tablo- 4: “(F.) Almanya’nın ve Fransa’nın Türkiye’ye Ekonomik Yardımı (1980-1984)”.....	67
Tablo-5: “Yıllara Göre (F.) Almanya’daki Türk Vatandaşlarının Sığınma İstekleri” ...	69
Tablo-6: “(F.) Almanya’daki Dini (Sünni) Örgütlenmeler”	84
Tablo-7: (F.) “Almanya’daki Türkiyeli Göçmenlerin Diğer Örgütleri”	88
Tablo- 8: “1982-2000 Yılları Arası Türk Vatandaşlarının Alman Vatandaşlığına Geçişleri”	114

KISALTMALAR

AABF: Almanya Alevi Birlikleri Federasyonu

AAET: Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu

AB: Avrupa Birliği

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

ADÜTDF: Avrupa Demokratik Ülkücü Türk Dernekleri Federasyonu

AET: Avrupa Ekonomik Topluluğu

AKÇT: Avrupa Kömür Çelik Topluluğu

AKP: Adalet ve Kalkınma Partisi

ANAP: Anavatan Partisi

AP: Adalet Partisi

AT: Avrupa Toplulukları

ATİB: Avrupa Türk İslam Birliği

BM: Birleşmiş Milletler

Bpb: Bundeszentrale für Politische Bildung

CDDRL: Center on Democracy Development and the Rule of Law

CDU: Almanya Hristiyan Demokrat Birliği-Christlich- Demokratische Union Deutschlands

CEM Vakfi: Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfi

CHP: Cumhuriyet Halk Partisi

COMECON: Karşılıklı Ekonomik Yardımlaşma Konseyi- Council for Mutual Economic Assistance

CSU: Hristiyan Sosyal Birliği Bavyera- Christlich- Soziale Union in Bayern

DBD: Almanya Demokratik Köylü Partisi-Demokratische Bauernpartei Deutschlands

DeP: Alman Partisi- Deutsche Partei

DFD: Demokratik Kadın Birliği- Demokratischer Frauenbund Deutschlands

DİSK: Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu

DİTİB: Diyanet İşleri Türk İslam Birliği

DM: Alman Markı- Deutsche Mark

DP: Demokrat Parti

DPT: Devlet Planlama Teşkilatı

DSF: Alman- Sovyet Dostluk Topluluğu- Gesellschaft für Deutsch- Sowjetische Freundschaft

(F.) Almanya: Federal Almanya

FDJ: Özgür Alman Gençliği- Freie Deutsche Jugend

FDP: Hür Demokrat Partisi- Freie Demokratische Partei

FİDEF: (F.) Almanya İşçi Dernekleri Federasyonu

GAV: Göç Araştırmaları Vakfı

GSMH: Gayri Safi Milli Hâsıla

H.Ü.: Hacettepe Üniversitesi

IGMG: İslam Toplumu Milli Görüş

ILO: Uluslararası Çalışma Örgütü- International Labour Organization

IMF: Uluslararası Para Fonu – International Monetary Fund

IOM: Uluslararası Göç Örgütü, International Organization for Migration

İCCB: İslami Cemaat ve Cemiyetler Birliği

İİBK: İş ve İşçi Bulma Kurumu

İKMB: İslam Kültür Merkezleri Birliği

KAS: Konrad Adenauer Stiftung

KİT: Kamu İktisadi Teşebbüsler

Kominform: Komünist ve İşçi Partileri Enformasyon Bürosu- Communist Information Bureau

KOMKAR: Kürdistan (İşçi) Dernekleri Federasyonu- Yekitiya Komelen Kurdistan

LDPD: Almanya Liberal Demokrat Partisi -Liberal-Demokratische Partei Deutschlands

LEMO: Lebendiges Museum Online

MBK: Milli Birlik Komitesi

MHP: Milliyetçi Hareket Partisi

MİNERVADERGİ: İstanbul Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğrenci Bülteni

MİReKoç: Koç Üniversitesi Göç Araştırmaları Merkezi

MİSK: Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu

MNP: Milli Nizam Partisi

MSP: Milli Selamet Partisi

NATO: Kuzey Atlantik Paktı Örgütü- North Atlantic Treaty Organization

NDPD: Almanya Milli- Demokratik Partisi- National-Demokratische Partei Deutschlands

NSDAP: Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi- Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei

OAPC: Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri- Organization of Arap Petroleum Exporting Countries

OECD: Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü- Organisation for Economic Co-operation and Development

pbnetz: Das Politische Bildungsnetz

PKK: Kürdistan İşçi Partisi- Partiya Karkeren Kurdistan

SBF: Siyasal Bilgiler Fakültesi

SEATO: Güneydoğu Asya Antlaşması Örgütü- South East Asia Treaty Organization

SED: Almanya Sosyalist Birlik Partisi-Sozialistische Einheitspartei Deutschlands

SPD: Almanya Sosyal Demokrat Partisi- Sozialdemokratische Partei Deutschlands

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

Stasi: Doğu Almanya Devlet Güvenlik Bakanlığı- Ministerium für Staatssicherheit

SWP: Stiftung Wirtschaft und Politik

SWR2: Sdwestrundfunk 2

T.C.: Türkiye Cumhuriyeti

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi

TİKDB: Türk İslam Kültür Dernekleri Birliği

TSK: Türk Silahlı Kuvvetleri

TUIÇ Akademi: Türkiye Uluslararası İlişkiler Çalışmaları Akademi

YTB: Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı

GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı Türkiye'den (F.) Almanya'ya göçün 1961-2000 dönemi için iki ülke ilişkilerine etkilerini kapsamlı bir biçimde analiz etmektir. Çalışmanın hareket noktası, Soğuk Savaş ortamında 30 Ekim 1961 tarihli işgücü anlaşması yoluyla yoğunluk kazanan Türkiye-(F.) Almanya ilişkilerinin, nasıl bir gelişme izlediğini ve Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle, özellikle 9 Kasım 1989 tarihinde Berlin Duvarı'nın yıkılmasından sonra ne tür bir yola girdiğini tespit etmektir. Türkiye'nin Batılı devletlerle olan ilişkilerinde, tarihsel bakımdan Almanya ile sürdürülen ilişkilerin her zaman özel bir yere sahip olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Türk-Alman ilişkileri, köklü bir geçmişe sahiptir ve Osmanlı İmparatorluğu dönemine kadar uzanmaktadır. 19. yüzyılın başında bozulmuş olan Osmanlı ordusunu modernleştirmek ve disiplinini sağlamak amacıyla, II. Abdülhamit döneminden başlayarak Alman askeri heyetler Osmanlı topraklarına gönderilmişlerdir.¹ Bununla beraber, Türk subayları da Almanya'ya eğitim görmek için gitmişlerdir. Ticari ilişkiler anlamında da 1840 ve 1862 yılları arasında Gümrük Birliği'ne bağlı bulunan Alman devletleriyle çeşitli ticaret anlaşmaları yapılmıştır. 1890 tarihli Osmanlı- Alman İmparatorluğu Ticaret Anlaşması kapsamında, önceki anlaşmalarda tanınmış olan ticari imtiyazlar Almanya lehine daha da genişletilmiştir.² Ayrıca Almanlara demiryolu inşasında da çeşitli imtiyazlar tanınmıştır.³ Birinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri, iktisadi ve siyasi anlamda Alman nüfuzunun altına girdiğini söylemek mümkündür. İstanbul'da ve Anadolu'nun birçok

¹ Örneğin 14 Temmuz 1880 tarihli sözleşme kapsamında, Alman asker ve sivil uzmanları kadrosuna dâhil etmeyi kabul etmiştir ve kendilerine yüksek ücret ödemeyi garanti etmiştir, bkz. İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, 10. Baskı, İstanbul, Timaş Yayınları, 2008, s. 86, ve 11 Nisan 1882'de dört Alman subayı Osmanlı İmparatorluğu'na getirilmiştir, bkz. Ortaylı, **a.g.y.**, s. 105-106, Yavuz Özgüldür, "Yüzbaşı Helmut von Moltke'den Müşir Liman von Sanders'e Osmanlı Ordusunda Alman Askerleri", **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 4, 1993, s. 301.

² Önder Deniz, "Osmanlı- Alman Ticari İlişkilerinin Niteliksel Analizi: 1890 Ticaret Anlaşmasının Öncesi ve Sonrası", **The Journal of Academic Social Sciences**, Türkçe, Sayı: 30, 2014, s. 337.

³ Daha detaylı bilgi için bkz. Ortaylı, **a.g.y.**, s. 140-143.

kentinde bilhassa Bağdat demiryolu etrafında Alman okulları, hastaneler ve yetimhaneler gibi sosyal ve kültürel kuruluşlar faaliyete başlamıştır. ⁴ Nasyonal Sosyalizm döneminde de birçok bilim insanı ve entelektüel Türkiye'ye sığınarak, yeni kurulan Cumhuriyetin üniversite sisteminin reformunda, tıp, hukuk ve şehircilik gibi birçok alanlarda katkıları olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nda da Türk-Alman ticari ilişkileri bakımından krom meselesi önemli konulardan birisidir. ⁵ Yer altı kaynakları bakımından dışa bağımlı olan Almanya, Türk kromuna ihtiyaç duymuştur. Türkiye fiilen savaşa girmemiş olmakla beraber, Almanya'ya krom tedarik etmiştir. ⁶ Ayrıca 1950'li yıllardan başlayarak Türkiye ve (F.) Almanya arasında bireysel ilişkiler ve özel araçlar düzeyinde bir işgücü göçü süreci söz konusu olmuştur.

Ancak Uluslararası İlişkiler disiplinine damgasını vuran Soğuk Savaş yılları, Türkiye ve (F.) Almanya ilişkilerinde yeni bir evreye girildiğinin habercisi olmuştur. 13 Ağustos 1961 tarihinde inşa edilen Berlin Duvarı ile beraber Almanya Doğu-Batı çatışmasının simgesi haline gelmekle kalmamış, aynı zamanda uluslararası işgücü göçü açısından da önem kazanmıştır. Berlin Duvarı'nın inşasıyla, Doğu Almanya'dan Batı'ya kaçan genç işgücü potansiyelinin önü tamamen kapatılmıştır. Bu sebeple de kalkınmasını sağlamak ve işgücü piyasasındaki eksikliği kapatmak üzere daha fazla yabancı işgücüne ihtiyaç

⁴ Her ne kadar Alman nüfuzu altına girilmiş olsa da, esas itibarıyla Alman kültürüyle bağdaştırılan edebiyat, felsefe ve biliminin ülkeye gelmediğini, yalnızca yüzeysel anlamda bir Alman etkisinden bahsetmek yanlış olmayacaktır. bkz. **a.g.y.**, s. 90-91.

⁵ Krom madeni savaş sanayisi için önemli bir hammadDEDİR. Türkiye'de krom rezervlerinin önemli oranda bulunması dolayısıyla büyük güçler özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasına yakın tarihlerde bu değerli madeni elde etmek için mücadele vermeye başlamışlardır, bkz. Murat Önsay, "1939-1944 İngiliz Alman İktisadi Harbi: Türk Kromu Üzerine Pazarlıklar", **H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 30, Sayı: 1, 2012, s.93.

⁶ Türkiye ve Almanya arasında imzalanan Ticaret Anlaşmasının 31 Ağustos 1939 tarihinde bitmesi nedeniyle iki hükümet müzakere sürecine girmiştir. Minimum krom satışı konusunda karşılıklı bir anlaşmaya varılamadığı için, Türkiye anlaşmanın uzatılmasını kabul etmemiştir. Müttefik devletler bu durumdan istifade ederek Türk kromunun Nazi Almanya'sı tarafından satın alınmasının önüne geçmek için girişimlerde bulunmuşlardır. Fransa ile İngiltere Türkiye ile bir anlaşmaya vararak, iki yıl boyunca tüm kromun kendilerine tedarik edilmesini sağlamışlardır. Savaş esnasında Almanya'nın krom stokunun tükenmesi riski ile yüz yüze gelmesiyle, tekrar Türkiye ile pazarlık yapılmaya başlanmıştır. Sonuçta Ekim 1941'de Clodius Anlaşması ile Almanya'ya tekrar Türk kromu satılmaya başlanmıştır, daha fazla bilgi için bkz. Baskın Oran der., **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Cilt: I, 14. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 425.

duyulmuştur. Bu süreçte başta Türkiye olmak üzere Akdeniz ülkeleriyle işgücü anlaşmaları imzalanmıştır.⁷ 1961 yılından sonra Türkiye-(F.) Almanya ilişkileri yoğunluk kazanarak sosyo-ekonomik ve siyasi etkilere yol açmıştır. Türkiye- (F.) Almanya ilişkilerinde, hiç kuşkusuz 1961 sonrası dönem yeni bir başlangıcı simgelemiştir. Tarihsel anlamda yakın ilişkilerin bulunması, işgücü göçü ve beraberinde getirdiği aile birleşimleri ile siyasi göç sonrası ilişkilerin nasıl şekilleneceği sorunsalını da beraberinde getirmiştir. Nitekim göç vasıtasıyla yoğunlaşan ilişkilerin bozulabileceği kamuoyunda bir tartışma konusu olmuştur. Günümüze gelindiğinde ise artık Türkiye kökenlilerin Alman toplumunun bir parçası olmakla beraber, “modern diasporalar” oluşturarak, ikili ilişkilerin belirleyici aktörleri haline geldiklerinin altını çizmek gerekmektedir.

Göç sürecine dair kuramsal betimlemeler birçok disiplin tarafından yapılmaktadır. Bu kapsamda İktisat, Siyaset Bilimi, Sosyoloji ve Coğrafya kapsamında analizler yapılmaya çalışılmaktadır.⁸ Her ne kadar göç olgusu insanlık tarihi kadar eskiye dayansa da, göç kuramları ile ilgili çalışmaların yeni sayılabileceğini söylemek mümkündür. Ravenstein’in 1880’li yıllarda “Göç Kanunları” (*The Laws of Migration*) kuramı önem arz etmektedir. Bu bilimsel çalışma sonraki çalışmalar için bir öncü olmuştur.⁹ Ravenstein göç ile kentleşme, göçün sanayileşme ile olan ilişkisi 19. yüzyılın İngiltere’si göz önünde bulundurularak toplamda yedi tane göç kanunu sıralamıştır. Bu bağlamda örneğin göç ve mesafe, göçün cinsiyet üzerinde etkisi, göç zincirleri konuları ele alınmıştır. Ravenstein kişilerin uzak mesafeden ziyade, göç etmek için daha yakın bir mesafeyi tercih ettiklerini ileri sürülmüştür.¹⁰ Sanayileşme sonrası İngiltere’sinden yola

⁷ (F.) Almanya ile Fas (1963), Portekiz (1964), Tunus (1965) ve Yugoslavya (1968) arasında işgücü anlaşmaları imzalanmıştır, bkz. Stefan Luft, “Die Anwerbung türkischer Arbeitnehmer und ihre Folgen,” **Bpb**, 5 Ağustos 2014, <http://www.bpb.de/internationales/europa/tuerkei/184981/gastarbeit>, (28.12.2018).

⁸ Wijitapure Wimalaratana, “International Migration and Migration Theories,” **Social Affairs**, Cilt:1, Sayı: 5, 2016, s.14.

⁹ Savaş Çağlayan, “Göç Kuramları, Göç ve Göçmen İlişkisi,” **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)**, Sayı: 17, 2006, s. 71.

¹⁰ Daha fazla bilgi için bkz. Ernst Georg Ravenstein, “The Laws of Migration,” **Journal of the Statistical Society of London**, Cilt: 48, Sayı:2, 1885, s. 196-199.

çıkarak, göç anlamında sınırlı bir perspektif sunan Ravenstein'in "Göç Kanunları" (*The Laws of Migration*) modern koşullarda göçün dinamiklerini açıklamak bağlamında yetersiz kalsa da, göç kuram ve modellerine bir zemin oluşturmuştur.¹¹ Göç kuramlarına dair birçok çalışma bulunmaktadır. Esas olarak göçün odak noktalarına göre temel bir ayırım yapılabilmektedir. "Mikro- düzeyde (*Micro-Level*)", "Makro-düzeyde (*Macro-Level*)" ve "Ara- düzeyde (*Meso-Level*)" bir sınıflandırmadan bahsetmek mümkündür. "Mikro- düzeyde", bireysel yarar ön planda tutulmaktadır. Bireyler rasyonel davranarak, maliyet ve kâr hesabı yaptıktan sonra, göç etmeleri sonucunda elde edecekleri kazançlarını göz önünde bulundurarak, göç etmeye karar vermektedirler.¹² Burada Neoklasik "Mikro- düzeydeki" kuramının teorileri yer almaktadır. "İtme-Çekme Kuramı", "Davranışsal Karar Verme Modelleri" temel teoriler olarak karşımıza çıkmaktadır. "Makro-düzeydeki" kuramlarda buna karşılık bir ülke içindeki ekonomik, siyasi ve demografik durum belirleyicidir. Bununla birlikte, küresel ekonomik değişiklikler, yasalar ve göç politikaları¹³, ekonomik koşullar (işsizlik, düşük maaşlar vb.) doğrudan göçe sebebiyet vermektedir.¹⁴ Bu perspektifte Neoklasik "Makro" kuramının teorileri esas alınmaktadır. "Dünya Sistemleri Teorisi", bunun en bilindik örneği olarak gösterilebilir. Bu teoride, merkez- çevre ülkeleri arasındaki ilişki temel alınarak, kapitalizmin kendini sürdürebilmesi için, ekonomik bağımlılık ilişkisi ortaya çıkararak, bu bağımlılık ilişkisinin göç ile sonuçlandığı savunulmaktadır.¹⁵ "Makro ve Mikro- düzey" teorilerini birleştiren "Ara- düzey" (*Meso-Level*) teorilerde ise kolektif/ sosyal ağlar göçe sebebiyet vermektedir. "Makro- düzeydeki" koşullar, bireysel karar verme dinamiklerine etki etmektedir. Burada topluluk bilinci ve sosyal ilişkiler göç olgusuna yol

¹¹ Çağlayan, a.g.y., s. 71.

¹² Nermin Abadan Unat, **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus- Ötesi Yurttaşlığa**, 3. Baskı, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, s.54.

¹³ Barbara Kalinowska, Magdalena Knapinska, "Review of Chosen Migration Theories," **Economics and Competition Policy**, Cilt: 10, Sayı:14, 2009, s. 46.

¹⁴ Christina Boswell, "Addressing the Causes of Migratory and Refugee Movements: The Role of the European Union," **The UN Refugee Agency**, Sayı: 73, 2002, s. 3.

¹⁵ Daha fazla bilgi için bkz. Carlos A. Martinez- Vela, "World Systems Theory," **ESD.83**, 2001, s. 1-5.

açmaktadır.¹⁶ Daha açık bir ifadeyle, sosyal bağlar ve topluluk ile olan ilişkiler göç hususunda karar verilmesi noktasında belirleyici etkenler olarak ele alınmaktadır.¹⁷ 1950’li yıllardan itibaren, göç kuramları literatüründe bir değişim meydana gelmiştir. Kuramlar “mekanik” anlamda ele alınmak yerine, “çok boyutlu” bir perspektifle ele alınmaya başlanmıştır. Lewis’in “Kalkınma Modeli” aracılığıyla örneğin, göçe yol açan dinamiklerde arz ve talep hususunun önemine vurgu yapılarak, kent ve tarım sektörü arasında farklara dikkat çekilmiştir. 1970 ve 1980’li yıllarda ise “Harris- Todaro Modeli” aracılığıyla, kırdan kente göç hareketleri analiz edilerek, göç akımları teorik bağlamda açıklanmaya çalışılmıştır. Önceki bilimsel çalışmalar göç sürecini bir dengede buluşturma gayreti içindeyken ve keskin olarak “Mikro-Makro- düzey” ayırımına dayanırken, 1980’li yıllardan itibaren bu iki bakış açısını birleştirme çabası içine girilmiştir. Modern göç literatüründe ise disiplinlerarası bir yaklaşımdan yola çıkarak, metod ve analiz aşamasında İktisat, Siyaset Bilimi, Sosyoloji ve Coğrafyadan faydalanılmaktadır.¹⁸ Bu çalışmanın hedefi “ekonomik düzeyde” yoğunlaşan Türkiye-(F.) Almanya ilişkilerinin uluslararası konjonktürün etkisiyle, nasıl dönüştüğünü ortaya koymaktır. Bu nedenle burada göç kuramlarının detayına girilmeyecektir. Fakat uluslararası emek göçüne yol açan nedenleri tek bir kuram çerçevesinde açıklamak mümkün değildir. Bu nedenle, bu çalışmada tek bir göç kuramının tercih edilmesinden ziyade, bu kuramların birbirini tamamladığını ve uygun koşullar altında birlikte var olabileceklerini varsayarak, daha geniş bir bakış açısı benimsenmiştir.¹⁹

Türkiye’den (F.) Almanya’ya gerçekleşen işgücü göçü geçmişte kalsa da, yol açtığı sosyo- ekonomik, siyasal ve hukuksal etkiler itibariyle gündem konusu olmayı sürdürmektedir. Yüksek Lisans Tezinin konusu seçilirken, yürütülen araştırmada, birçok

¹⁶ Jessica Hagen- Zanker, “ Why do People Migrate? A Review of the Theoretical Literature,” **Munich Personal RePEc Archive**, Sayı: 28197, 2008, s.21.

¹⁷ Kalinowska, Knapinska, **a.g.y.**

¹⁸ **A.g.y.**, s. 53.

¹⁹ Abadan Unat (2017), **a.g.y.**, s. 68.

bilimsel çalışmanın “Türkiye’den (F.) Almanya’ya göç” meselesi üzerine odaklandığı saptanmıştır. Bu kapsamda çeşitli alanlarda bu konu üzerine çalışmalar yürütülmüştür, halen de yürütülmektedir.²⁰ Fakat göze çarpan husus, Türk-Alman ilişkilerini kapsayan çalışmalarının odak noktalarının sınırlı bir mahiyete sahip olduklarıdır. Genellikle Osmanlı İmparatorluğu, Birinci ve İkinci Dünya Savaşı ve Nasyonal Sosyalizm esnasında ilişkiler ele alınmaktadır.²¹ Diğer çalışmalar 2000 sonrası ikili ilişkileri analize tabi tutmaktadır. Bu çalışmaların referans noktaları Avrupa Birliği (AB), kimlik tartışmaları ve entegrasyon kapsamında Türkiye-(F.) Almanya ilişkileridir.²²

²⁰ Bkz. Ebru Baran, **Almanya’da Yaşayan Türk Nüfusun Yaşadığı Mekân ile Etkileşimi: Berlin Kreuzberg Örneği**, Yüksek Lisans Tezi (Tez Danışmanı Mehmet Ali Yüzer), İstanbul (İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Disiplinlerarası Anabilim Dalı Kentsel Tasarım Programı), 2013, Levent Şahin, **Uluslararası İşgücü Akımlarının Ekonomik Etkileri: Türk İşgücü Göçü**, Yüksek Lisans Tezi, (Tez Danışmanı: Ali Şen), Malatya, (İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı), 2008, Hüseyin Boz, **Etnik Girişimcilik: Almanya’da Faaliyet Gösteren Türk Kökenli Girişimciler Üzerine bir Araştırma**, Yüksek Lisans Tezi, (Tez Danışmanı: Ferda Erdem), Antalya, (Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı), 2007, İlyas Suvağci, **Almanya’ya Göçün Almanya’daki Türk Yazarların Hikâyelerine Yansıması (1961-2001)**, Doktora Tezi, (Tez Danışmanı: Mustafa Uğurlu Arslan), Diyarbakır, (Dicle Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı), 2018.

²¹ Bkz. Erhan Berat Fındıklı, **XIX. Yüzyılda Almanya ve Almanya-Osmanlı İlişkileri**, Yüksek Lisans Tezi (Tez Danışmanı: Ümit Meriç Yazan), İstanbul, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Bölümü), 1999, Yavuz Özgüldür, **1923-1945 Dönemi Türk-Alman İlişkileri**, Doktora Tezi, (Tez Danışmanı: Oral Sander), Ankara, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı), 1991, Faruk Hakan Bingün, **Nazi Almanyası’ndan Kaçarak Türkiye’ye Sığınan Alman Bilim Adamı ve Sanatçıları**, Yüksek Lisans Tezi, (Tez Danışmanı: Türkkaya Ataöv), Ankara, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı), 1990, Sabit Dokuyan, **İkinci Dünya Savaşı sırasında Türk-Alman İlişkileri ve bu sürece Milliyetçi- Turancı Görüşlerin Etkileri**, Yüksek Lisans Tezi, (Tez Danışmanı: Ayhan Öztürk), Kayseri, (Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı), 2009, İdris Kılıçaslan, **Cumhuriyet ve Tan Gazetelerine göre Türk-Alman İlişkileri: 1933-1945**, Yüksek Lisans Tezi, (Tez Danışmanı: Mustafa Ekincikli), Ankara, (Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı), 2015.

²² Bkz. Erhan Kılıçaslan, **Almanya’daki Türklerin Türk-Alman İlişkileri Açısından Önemi ve Türk Nüfusunun Etkinliğinin Artırılmasına Yönelik Alınabilecek Tedbirler**, Yüksek Lisans Tezi, (Tez Danışmanı: İsmail Bircan), Ankara, (Atılım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı), 2006, Fatma Kandaz, **Avrupa Birliği Kapsamında Türkiye-Almanya İlişkileri**, Yüksek Lisans Tezi (Tez Danışmanı: Şener Akyol), İstanbul, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrupa Birliği Anabilim Dalı), 2006, Elif Kömürcü, **Almanya’da Yaşayan Türk Göçmenlerin Sosyo-Kültürel Sorunları: Bir Entegrasyon Çalışması**, Yüksek Lisans Tezi (Tez Danışmanı: Yasemin Özkan), Ankara (Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ev Ekonomisi Anabilim Dalı), 2011, Aysel Önem, **Germany’s Main Political Parties’ Stances Towards Turkey in the Context of EU Enlargement**, Yüksek Lisans Tezi, (Tez Danışmanı: Atilla Eralp), Ankara, (Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrupa Çalışmaları Bölümü), 2013, Nevvare İlke Tanverdi- Dernac, **Immigration Politics in Germany Civil Society and Problems on Immigrants**, Yüksek Lisans Tezi, (Tez Danışmanı: Nedret Kuran Burçoğlu), İstanbul, (Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü, Avrupa Birliği Siyaseti ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı), 2005, Zeynep Selen Artan, **From Village Turks to Euro Turks: Turkish State’s Perceptions of Turkish Migrants in Europe**, Yüksek Lisans Tezi, (Tez

Yapılan araştırmada Türkiye’den (F.) Almanya’ya göç süreci ile ilgili önceki bilimsel çalışmaların, kuramsal bir çerçeveden yola çıkarak savlarını ortaya attıkları tespit edilmiştir. Çalışmaların ilerleyen bölümlerinde tarihsel bir anlatım ele alınarak, Türkiye’den yönelen göçün evreleri anlatıldıktan sonra, günümüz itibarıyla Türkiyeli göçmenlerin Türkiye-Almanya ilişkilerinde ne tür bir öneme sahip oldukları analiz edilmektedir. Bunun dışında entegrasyon, vatandaşlık ve girişimcilik kapsamında değerlendirmeler yapılarak, Alman toplumunda, sosyal mobilizasyonun, sağlanıp sağlanmadığı ele alınmaktadır. Ayrıca “İslam’ın” toplumsal uyum sürecindeki önemi, 11 Eylül 2001 sonrası Batı medeniyetinin Müslüman göçmenlere yönelik bakış açısı da konular arasındadır. Çalışmalar genellikle şu temel savı ileri sürmektedirler: Türk diasporası, sosyo- ekonomik, siyasal ve hukuki düzeyde belirleyici bir aktör olmaya başlamış, bu aşamada elde edilen başarılar istatistiksel verilere dayandırılarak göz önüne sunulmuştur.

Bu çalışmanın temel varsayımı Türkiye-(F.) Almanya ilişkilerinin dönüşümü konusunda uluslararası konjonktürün belirleyici bir etkiye sahip olduğudur. Bu nedenle çalışmanın kurgusu bu varsayım etrafında şekillenmiştir. Yüksek Lisans Tezi konusu seçilirken, Uluslararası İlişkiler alanına katkıda bulunabilecek bir çalışma ortaya konulması hedeflenmiştir. Yüksek Lisans Tezinin konusu oluşturulurken, diğer bilimsel çalışmalar göz önünde bulundurularak, farklı bir bakış açısıyla olaya yaklaşımak istenmiştir. Çalışma konusunun önemi şudur: Diğer Batılı devletlerle Türkiye’nin ilişkileri göz önünde bulundurulduğunda Almanya ayrı bir yere sahip olmuştur. Bu özel ilişkilerin boyutu incelenmeye değer görülmüştür. Çalışmanın kapsamında olan 1961, 1973 ve 1989 yılları ikili ilişkilerin dönüşüme uğramalarında temel tarihleri simgelemektedir. 1961 Berlin Duvarı’nın inşası sonrası, (F.) Almanya’nın 1950’li

Danışmanı: Kemal Kirişçi, Dilek Çınar), İstanbul, (Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı), 2009.

yıllarda başta İtalya olmak üzere, Akdeniz ülkeleriyle imzaladığı ikili anlaşmaların yetersiz kalması ve Doğu Almanya'dan kaçan genç işgücü potansiyelinin Berlin Duvarı'nın inşasıyla önünün kesilmesi sonucu Türkiye ile işgücü anlaşması sağlanmıştır. İkili ilişkiler, ilerleyen dönemde, 1962'deki Küba Krizi²³ sonrası, Soğuk Savaş'ın yumuşama dönemine (*detant*) girmesiyle yeni bir boyut kazanmıştır. Uluslararası kapitalist sisteme damgasını vuran 1973 tarihli Birinci Petrol Krizi'nin etkisiyle işçi alımı durdurulduktan sonra, Türkiye-(F.) Almanya ilişkileri bakımından bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Berlin Duvarı'nın yıkıldığı 1989 tarihi ve 1990'lı yılların başında Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle ikili ilişkiler yeni fırsatlar ve sorunsallar eşliğinde şekillenmiştir.

Bu çalışmada yalnızca tarihsel bir anlatımla sınırlı kalınmayıp, Uluslararası İlişkiler kapsamında bir analiz ortaya konulmak istenmiştir. İki ülke perspektifinde işgücü göçüne yol açan iç dinamikler çözümlenecektir. Bunun dışında çalışmada, iç ve dış dinamikler arasında doğrudan bir etkileşim olduğu iddia edilerek, bu etkileşimin, ikili ilişkiler çerçevesinde bir yansıma ortaya çıkardığı iddiasında bulunulacaktır. Bu aşamada, çalışmanın kapsam ve sınırı önem arz etmektedir. 1961-2000 dönemi için detaylı bir analiz öngörüldüğü için ve Yüksek Lisans Tezinin kapsamı da sınırlı bir mahiyete sahip olduğu için, günümüze kadar olan ilişkiler ele alınmayacaktır. 2000 yılı sonrası ikili ilişkiler, değişen ulusal ve uluslararası konjonktürel koşullar itibarıyla daha detaylı bir çalışmanın parçası olmalıdır. Nitekim 11 Eylül 2001 ile değişen uluslararası ortam, ikili ilişkilerin farklı bir zemine oturmasına yol açmıştır. Hiç kuşkusuz iç dinamiksel gelişmeler de; Türkiye'de 2002 Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP), buna karşılık Almanya'da Angela Merkel'in 2005 yılından sonra iktidara gelmesi ilişkiler boyutunda

²³ Küba Krizi'nde iki süper güç ABD ile SSCB nükleer silah kullanma eşiğine gelerek, insanlık tarihi bakımından büyük sonuçlara yol açacak aşamaya gelmişlerdir. Ancak birbirine nükleer silah yöneltmekten vazgeçilerek, bu kriz aşılmıştır. Sonuçta 1962'den itibaren Soğuk Savaş döneminde yumuşamaya (*entant*) girilmiştir, daha fazla bilgi için bkz. Ayşegül, Sever, "Yeni Bulgular Işığında 1962 Küba Krizi ve Türkiye," **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 52, Sayı:1, 1997, s. 647-648.

yeni bir döneme işaret etmiştir.²⁴ Bu çalışmanın odak noktası, temellerin atıldığı yumuşa dönemidir (*detant*). 2000 yılına kadar olan ikili ilişkiler boyutunda bir çözümleme yapılması hedeflenmiştir. Çalışmada her iki ülkenin bakış açısını yansıtmak üzere, hem Türk hem de Alman kaynaklarından faydalanılmıştır. Bunun yanı sıra İngilizce ve Fransızca kaynaklarından da yararlanılmıştır. Ayrıca birincil kaynaklar çalışma kapsamında önemli bir yer teşkil etmiştir. Örneğin sözleşme metinleri, tarihi yazılı belgeler ve siyasetçilerin konuşmalarına ulaşılmaya çalışılmıştır, istatistiksel veriler yoluyla saptamalar yapılmıştır. Bunun dışında bilhassa dönemin gazete haberlerinden yararlanılarak ikili ilişkilere dair tespitle bulunulmuştur. İleri sürülen savın araştırılması yolunda ayrıca Siyasi Tarih kaynaklarından faydalanılmıştır. Siyasi Tarihsel düzeyde çözümlenmeleri betimleyerek, Türkiye-(F.) Almanya ilişkilerinin anlamlandırılması için bir zemin oluşturulmak istenmiştir. Her ne kadar 2000 sonrası ve günümüze kadar olan yıllar çalışmanın kapsamı dâhilinde olmasa da, ilişkilerin temellerinin atıldığı yıllar incelenerek, okuyucuya şimdiki döneme dair bir yorumlama olanağı kazandırılması öngörülmüştür. Aslına bakılırsa, Osmanlı İmparatorluğu döneminden başlayarak, günümüze kadar gösterilebilecek örnekler çerçevesinde, ilişkilerde siyasi ağırlığın ve belirleyiciliğin hep Almanya’da olduğunu söylemek mümkündür. Çalışmada bu hususa dair Siyasi Tarihsel olaylar üzerinden göndermeler yapılmıştır. Burada başka bir sorunsal karşımıza çıkmaktadır. Almanya’nın Türkiye ile ilişkilerinde hükümetlerin değişmesi, bir politika değişikliğine sebep olup olmadığı sorusu önemlidir. Türkiye’ye karşı bir devlet politikası uygulanıp uygulanmadığı bu çalışmada cevaplanmaya çalışılacaktır. Buna

²⁴ İkili ilişkiler konusunda örneğin Siyasal İslam mevzuu önemli bir kesişme noktası oluşturmuştur, bkz. Behlül Özkan, “Dış Politika Analizi: Siyasal İslam ve Türkiye-Almanya İlişkileri”, **Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı**, 24 Aralık 2017, http://www.tuses.org.tr/haber_goster.php?Guid=63553bdd-e8da-11e7-b452-ba526c277e02, (26.6.2019), Ayrıca AKP dönemiyle beraber “eşit bir ortaklık” ilişkisi söz konusu olabileceği ileri sürülmektedir, bkz. Enes Bayraklı, Kazım Keskin, Zeliha Eliaçık, “Asimetriden Eşit Ortaklığa Türk-Alman İlişkileri,” **SETA Analiz**, Sayı:218, 2017, s. 1-37. Özellikle de 2011’de Suriye’de başlayan İç Savaşı’nın güncel ilişkiler kapsamında yeni bir gerilim hattı oluşturduğunu söylemek mümkündür, bkz.Seda Serdar, “Kommentar: Schwieriger Neubeginn zwischen Deutschland und der Türkei”, **Deutsche Welle**, 6 Eylül 2018, <https://www.dw.com/de/kommentar-schwieriger-neubeginn-zwischen-deutschland-und-der-t%C3%BCrkei/a-45381000>, (26.6.2019).

karşılık Türkiye'nin ilişkilerini geliştirirken, etkili bir dış politika yöntemi geliştirip geliştiremediği tartışılacaktır.

Bu sorulara yanıt bulmak amacıyla, üç bölümlü bir aşama izlenecektir. Birinci Bölümde, 1961-1973 dönemini kapsayan ilişkiler analize tabi tutulacaktır. Burada temel araştırma noktaları işgücü göçünün iç dinamikleri ve Türkiye'den (F.) Almanya'ya işgücü göçünün tarihsel evreleri olacaktır. İkinci Bölümde, 1973 -1989 arası ikili ilişkiler araştırılacaktır. Bu dönemin ana başlıkları işçi alımının durdurulması, 12 Eylül Darbesi ve rejimi dönemi ilişkiler, askeri rejim sonrası Türkiye-(F.) Almanya ilişkileridir. Üçüncü Bölümde gelindiğinde, 1989- 2000 yılları arası ilişkiler çözümlenecektir. 1989 sonrası uluslararası ortamın değişmesiyle, ikili ilişkilerin gelişimi işlenecektir ve birleşme sonrası Türkiye-Almanya ilişkilerinin ana dinamikleri araştırılacaktır. Çalışmanın sonunda, 1961-2000 dönemi kapsamında ikili ilişkilerin uluslararası gelişmeler çerçevesinde nasıl bir dönüşüme uğradığı ortaya konulacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1961- 1973 DÖNEMİ TÜRKİYE-(FEDERAL) ALMANYA İLİŞKİLERİ

1.1 1945 Sonrası Uluslararası Konjonktürün Türkiye ve Almanya'ya Yansımaları

Uluslararası İlişkilerde 1962 Küba Krizi sonrası Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) arasında bir nükleer silahsızlanma süreci başlamasıyla, yumuşama (*detant*) dönemine girilmiştir.²⁵ Uluslararası İlişkiler alanında meydana gelen yumuşama, aynı zamanda toplumsal alana da nüfuz etmiştir. “Hippylerin” ABD’de başlatmış olduğu “cinsel devrim” dünyanın birçok yerinde yaygınlık kazanmıştır. “1968 Hareketi” adı altında Fransa’da, tüm toplumsal değer yargılarını sorgulayan bir öğrenci ayaklanması dünyadaki gençleri etkisi altına almıştır.²⁶ Dünya ekonomisi İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra toparlanarak 1973 yılına kadar bir kalkınma sürecine girmiştir ve “kapitalizmin altın yılları” (*golden age of capitalism*) yaşanmıştır. Uluslararası sistemin birer parçaları olan Türkiye ve (F.) Almanya dünyada meydana gelen bu gelişmelerden doğrudan etkilenmiştir.

Türkiye’de 1960’lı yıllarda siyasi ve sosyo- ekonomik düzeyde yeni bir dönem başlamıştır. Uluslararası konjonktürle uyumlu olarak 27 Mayıs 1960 Darbesi sonrası kabul edilen 1961 Anayasası sayesinde, sosyal-ekonomik haklara ayrı bir önem verilmiştir. Toplumsal kesimlerin demokratik katılımları sağlanmıştır.²⁷ 1961 Anayasası

²⁵ Oran (Cilt I), a.g.y., s. 657.

²⁶ A.g.y. , s. 660.

²⁷ Murat Sevinç, **Anayasa Yazıları**, Ankara, İmaj Yayınevi, 2010, s. 38.

ile beraber Türk vatandaşlarına pasaport çıkartarak, yurtdışına çıkmaları anayasal bir hak olarak güvence altına alınmıştır. Bu hak Türkiye'den (F.) Almanya'ya yönelen işgücü göçünün zeminini hazırlamıştır.²⁸ Türkiye, her ne kadar dış göç dalgasından önce, 1950'li yıllardan itibaren köylerden büyük şehirlere yönelen iç göç süreci ile tanışmış olsa da, 1960'lı yıllarla iç göç sürecine eklenen dış göç, olayı farklı bir boyuta taşımıştır.²⁹ Ekonomide ise 1980 yılına kadar sürecek olan ithal ikameci kalkınma modeli benimsenmiştir. Devlet Planlama Teşkilatı'nın (DPT) kurulmasıyla beş yıllık kalkınma planlarıyla artık planlı ekonomi dönemi başlamıştır. 1960'lı yılların Türkiye'sinde, "sol" söylem de siyasi bir kimliğe bürünerek, gençliği etkisi altına alarak, değişim yönünde taleplerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.³⁰

(F.) Almanya'da da 1960'lı yıllar siyasi ve sosyo-ekonomik dönüşümlerin yaşandığı yıllar olmuştur. Ülkenin yeniden sanayileşmesiyle beraber işsizlik tasfiye edilmiştir ve neredeyse bir tam istihdam sağlanmıştır. Milli gelirin artmasıyla beraber Batı Almanlar toplumsal bir refaha kavuşturulmuştur ve bir tüketim toplumu oluşmuştur. Toplumsal alanda özellikle "Beatles" grubu ile beraber pop- kültürü yaygınlaşmıştır. Genç nesil tıpkı Türkiye'de olduğu gibi özellikle üniversitelerde örgütlenmiştir ve politize olmaya başlamıştır. Hiç kuşkusuz yumuşama (*detant*) döneminin getirdiği bu "özgürleştirici ortam" ışığında Türkiye-(F.) Almanya ilişkileri de şekillenmiştir.

Çalışmanın Birinci Bölümünde öncelikle 1945 sonrası uluslararası konjonktürün Türkiye ve (F.) Almanya'ya yansımaları ele alınacaktır. Daha sonra işgücü alımı anlaşmasının imzalamasında hangi iç ve dış dinamiklerinin etkide bulunduğu analiz edilecektir. Bu analizi ortaya koymak için, 1949-1961 yılları arasında Türkiye ve

²⁸ Barbara Pusch, Julia Splitt, "Türk-Alman Göç Araştırmalarının 50 Yılı Prof. Dr. Nermin Abadan Unat'tan Otobiyografik bir Değerlendirme," Çev. Fügen Uğur, **Pera-Blätter Orient-Institut İstanbul**, Sayı: 28, 2015, s. 13.

²⁹ Özer Bostanoğlu, "Türkiye'den Federal Almanya'ya Yönelen Dış Göç Hareketi ve Yarattığı Mekânsal Oluşumlar," **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt: 17, Sayı: 3, 1985, s. 91.

³⁰ İbrahim Yücedağ, Adnan Çetin, "Politik Aktör Olarak 1960'lar Türkiye Gençliği ve Toplumsal Kimliği," **e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 8, 2015, s. 2.

Almanya³¹'da meydana gelen siyasi ve sosyo- ekonomik gelişmeler incelenecektir. Çalışmanın ilerleyen kısmında ise 1973 dönemine kadar Türkiye'den (F.) Almanya'ya işgücü göçünün evreleri ele alınarak, işgücü göçünün nasıl kitlesel mahiyet kazandığı araştırılacaktır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası sistemde iki süper güç belirleyici aktör haline gelmiştir. Bunlardan birincisi, ABD, diğeri ise SSCB'dir. Almanya'nın siyasi bütünlüğü korunmak istense de, Potsdam Konferansı³² sonrası müttefikler arasında çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle, 1871 tarihinde Otto von Bismarck tarafından ulusal birliğine kavuşturulmuş olan Almanya'da yeniden bir parçalanma yaşanmıştır. 8 Mayıs 1949 tarihinde Parlamenter Kurul tarafından kabul edilen (F.) Almanya Anayasası ile beraber liberal demokratik sistem 23 Mayıs 1949 tarihinde yürürlüğe girmiştir ve ABD, İngiltere ve Fransa, himayesinde serbest piyasa ekonomisini temel alan (F.) Almanya Cumhuriyeti resmen kurulmuştur. Buna karşılık 7 Ekim 1949 tarihinde Doğu Almanya'yı kontrol altına alan SSCB önderliğinde Demokratik Almanya Cumhuriyeti'nin (Doğu Almanya) Anayasası yürürlüğe girmesiyle, Marksist- Leninist öğretiyeye dayanan sosyalist bir devlet kurulmuştur. Artık Avrupa'da Soğuk Savaş kendini açıkça hissettirmeye başlamıştır.

Uluslararası İlişkiler disiplinine damgasını vuran Soğuk Savaş'ın hangi olay ve tarihte başladığına dair birçok tartışma yürütülmektedir. Bu yaklaşımlar arasında en çok

³¹ (F.) Almanya ve Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde meydana gelen gelişmeler birbiriyle bağlantılı olduğu ve doğrudan çalışmanın konusunu etkilediği için, her iki Almanya'nın Siyasi Tarihine değinilecektir.

³² Almanya'nın kaderi 17 Temmuz- 2 Ağustos 1945 tarihleri arasında düzenlenen Potsdam Konferansı'nda "Büyük Üçler" olarak adlandırılan ABD, SSCB ve İngiltere tarafından belirlenmiştir. ABD başkanı Harry S. Truman, SSCB lideri Josef Stalin ve Winston Churchill'in (daha sonra Clement Attlee)'in katılımıyla gerçekleştirilen konferansta, Almanya dördü işgal rejimine tabi tutulmuştur. İşgal statüsüne rağmen, bilhassa ekonomik bütünlüğünün korunacağına karar verilmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın bitimiyle, Almanya'nın ortadan kalkmasıyla müttefikler arasındaki işbirliği de sona ermiştir. Özellikle SSCB ile Batılı devletler arasında endüstrinin Sovyet topraklarına taşınması konusunda çıkan uyuşmazlık ile zengin yer altı kaynaklarına sahip olan, İngiliz işgali altında bulunan Ruhr bölgesinin kullanımı konusunda müttefikler arasında bir uzlaşma sağlanamamıştır. Potsdam Konferansı sonrası süreçte Batılı güçler ile SSCB arasında yıllar boyunca sürececek olan bir bloklaşma başlamıştır, bkz.Oral Sander, **Siyasi Tarih: 1918- 1994**, Cilt: II, 24.Baskı, Ankara, İmge Kitabevi, 2014, s. 216 ve s. 249, Wolfgang Benz, *Kriegsziele der Allierten, Deutschland 1945 bis 1949,* **Bpb**, Sayı: 259, 13 Temmuz 2005, <http://www.bpb.de/izpb/10044/kriegsziele-der-allierten>, (5.5.2018).

bilineni 5 Mart 1946 tarihinde dönemin İngiltere başbakanı Winston Churchill'in "Avrupa'ya bir Demir Perdenin indiğini" ifade etmesidir. Diğer yandan, bu dönemi ideolojik bir çatışmanın ürünü olarak gören teorisyenler de mevcuttur.³³ Bu haliyle Soğuk Savaş'ın 1917 Bolşevik Devrimi'yle başladığı belirtilmiştir.³⁴

Soğuk Savaş dönemini değerlendirirken, ABD'nin Avrupa kıtasında yalnızca "güç boşluğunun" meydana gelmesi neticesinde SSCB'nin "yayıma" istemine karşı zorunlu şekilde bir hegemonik güç olarak eylemde bulunduğunu ileri süren klasik açıklamalar mevcuttur. Ancak bu indirgeyici yaklaşım yerine, ABD'nin SSCB'yi çevrelemenin ötesinde, siyasi emelleri olan bir aktör olarak kabul edilmesi bize daha geniş bir perspektiften değerlendirme olanağı sağlayabilmektedir.³⁵ Nitekim kapitalizm doğası gereği, varlığını sürdürebilmek için yeni pazarlara yayılmak zorundadır. Bu bağlamda savaş sonrası Batı Avrupa'nın kendi kaderine terk edilmesi yerine ABD, bu kıtanın yeniden inşa edilerek, istikrara kavuşması sonucunda ideolojik, siyasi ve sosyo-ekonomik amaçlarına ulaşmayı amaçlamıştır. Marshall Planı bu yolda önemli bir araç olarak kullanılmıştır.³⁶ Batı Avrupa'nın kalkınmasını öngören bu ekonomik yardım paketiyle beraber, aralarında Türkiye'nin ve (F.) Almanya'nın da bulunduğu 16 ülkeye 1948-1951 yılları arasında 12.5 milyar *Dolar*³⁷ tutarında bir yardım öngörülmüştür. 1947 tarihli Truman Doktrini ile Sovyet etkisi altına girmesi olası olan Yunanistan ve Türkiye'ye 400 milyon *Dolar* tutarında bir askeri yardım paketi öngörülmüştür. Truman Doktrini

³³ Klevis Kolasi, "Soğuk Savaş'ın Barışçıl Olarak Sona Ermesi ve Uluslararası İlişkiler Teorileri," **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 68, Sayı: 2, 2013, s. 152 ve Richard K. Herrmann, Richard Ned Lebow, "What Was the Cold War? When and Why Did it End?," **Ending the Cold War: Interpretations, Causation and the Study of International Relations**, içinde, (der.) Richard J. Herrmann, Richard Ned Lebow, New York, Palgrave, 2004, s. 2.

³⁴ Kolasi, **a.g.y.**, s.152 ve David C.Engerman, "İdeology and the Origins of the Cold War, 1917-1962," **The Cambridge History of the Cold War Vol 1: Origins**, içinde, (der.) Melvyn P. Leffler, Odd Arne Westad, Cambridge, Cambridge University Press, 2010, s. 20-43.

³⁵ Çınar Özen, Klevis Kolasi, "ABD'nin Almanya Politikası ve Yapısal Belirleyenler: Savaş Sonrası Güç Asimetrisi ve Hegemonik Düzen İnşası," **Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi**, Cilt: 15, Sayı: 29, 2016, s. 129.

³⁶ **A.g.y.**, s .153.

³⁷ Francisco Alvarez- Cuadrado, "The Marshall Plan," **The New Palgrave Dictionary of Economics**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2008, s. 1.

kapsamında Türkiye'ye 100 milyon *Dolar* transfer edilmiştir. Türkiye, 18 Şubat 1952 tarihinde Batı'nın savunma sistemi olan Kuzey Atlantik Paktı Örgütü (*NATO*)'nun resmen üyesi olmuştur. Buna karşılık, (F.) Almanya 5 Mayıs 1955 tarihinde Batı savunma sisteminin parçası haline gelmiştir.

Görüldüğü gibi 1945 sonrası dönemde, Türkiye ve Almanya uluslararası ortamda meydana gelen gelişmelerden farklı şekillerde etkilenmişlerdir. Türkiye başta Marshall Planı ve Truman Doktrini aracılığıyla³⁸ ve *NATO* üyeliği olmak üzere, Batı'ya bağlanmıştır. Türk Dış Politikasının ana dinamikleri arasında yer alan, “Batıya bağlılık” yalnızca bir zorunluluktan kaynaklanmamaktadır. Cumhuriyetin kuruluş felsefesi itibariyle, Türkiye'nin yüzü her dönem Batı'ya dönük olmuştur. Bu aşamada Batılı devletlerle ve örgütlerle geliştirilen ilişkiler, geçişi olarak değil, uzun vadeyi kapsayacak bir dış politika tercihi kapsamında değerlendirilmelidir³⁹. Almanya ise Doğu- Batı çatışmasının bir parçası olmakla kalmamış, aynı zamanda aşağıda anlatılacak gelişmeler neticesinde Doğu ve Batıyı birbirinden ayıran ve çatışmanın simgesi olarak bilinen 13 Ağustos 1961 tarihinde inşa edilen Berlin Duvarı ile birlikte uyuşmazlığın merkezi haline gelmiştir.

1.2 Türkiye: İşgücü Göçünün İç Dinamikleri

Türkiye özelinde (F.) Almanya'ya göç sürecini ele alırken, 1950-1960 dönemi Türkiye'sinde nasıl bir tablo olduğunu ve bu süreçte hangi gelişmelerin doğrudan veya

³⁸ Haluk Ülman, Oral Sander, “Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923- 1968) II, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 26, Sayı: 1, 1972, s. 5.

³⁹ Türk Dış Politikası'nın bir diğer ayağı ise, “Statükonun” korunmasıdır. Mevcut durumu koruma hali anlamına gelen “Statükoculuk” kapsamında Türkiye mevcut olan sınırlarını kabul ederek, herhangi bir toprak talebinde bulunmamaktadır. Bu ilkenin en bilindik sloganı “yurtta sulh cihanda sulh” şeklinde karşımıza çıkmaktadır, daha fazla bilgi için bkz. Oral Sander, “Türk Dış Politikasında Sürekliliğin Nedenleri”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 37, Sayı: 3, 1982, s.105 ve Oran (Cilt I), **a.g.y.**, s. 47.

dolaylı olarak dış göç olgusuna yol açtığını irdelemek gerekmektedir. 1950- 1960 yılları Türkiye'nin siyasi ve sosyo-ekonomik düzeyde dönüşüme uğradığı yıllar olarak karşımıza çıkmaktadır. Siyasi düzeyde 1950 yılı yeni bir başlangıca işaret etmektedir: Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) 27 yıllık tek parti dönemi Demokrat Parti'nin (DP)14 Mayıs 1950 genel seçimlerinde oyların % 53,3' ünü almasıyla sona ermiştir ve resmi olarak çok partili hayata geçilmiştir.⁴⁰

DP'nin on yıllık iktidarı iki dönem olarak değerlendirilebilir: 1950-1954 yılları arasında DP'nin siyasi ve sosyo-ekonomik düzeyde en başarılı dönemi olarak ele alınabilirken, 1954 seçimlerinden başlayarak 1960'a kadar geçen dönemi ekonomik durgunluk ve otoriter rejime kayma hali olarak okunabilir. 1950 genel seçimleri ile birlikte, İsmet İnönü Cumhurbaşkanlığı görevinden ayrılmıştır, yerine Celal Bayar, ülkenin yeni Cumhurbaşkanı olarak göreve başlamıştır. Adnan Menderes Başbakan, Fuat Köprülü Dışişleri bakanı, Refik Koraltan ise Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Başkanı olmuşlardır.⁴¹ DP hükümeti, Türkiye'nin Batı dünyası ile bütünleşmesini ekonomik düzeyde bir liberalleşme sürecine gidilmesiyle sağlanacağı varsayımından yola çıkmıştır. İnönü döneminde liberalleşme bağlamında bir takım adımlar atılsa da, DP çatısı altında başlatılan liberalizm anlayışı çok farklı bir vizyona sahip olmuştur.⁴² Daha önceki CHP iktidarından farklı olarak, DP hükümeti ülkenin kapılarını tamamen yabancı yatırıma açmayı öngörmüştür. Yabancı sermayenin ülkeye girişini sağlamak için, yasal zemin uygun hale getirilmiştir.⁴³ DP döneminde, çiftçilerin menfaatleri esas alınarak,

⁴⁰ Abdulvahap Akıncı, Sefa Usta, "Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçişte Etkili Olan Dış Faktörlerin Değerlendirilmesi", **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 21 Sayı: 1, 2016, s. 276.

⁴¹ DP'nin Tarihçesi için bkz. : "Demokrat Parti'nin Kökenleri", **Demokrat Parti Resmi Sayfası**, <http://www.dp.org.tr/Default.aspx?islem=icerik&modul=5&id=1645>, (6.6.2018).

⁴² Ahmet İçduygu, " 1950'lerden 2000'lere Türkiye'den Yurtdışına Yönelen İşgücü Göçü," **Türkiye'nin Uluslararası Göç Politikaları, 1923-2023: Ulus- Devlet Oluşumundan Ulus-Ötesi Dönüşümlere**, içinde, (der.) Ahmet İçduygu, Sema Erder, Faruk Gençkaya, İstanbul, MİReKoç Proje Raporları, 2014, s. 177.

⁴³ 5821 sayılı Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu 1 Ağustos 1951 tarihinde Resmi Gazete'de kabul edilmiş olup, 9 Ağustos 1951 tarihinde yürürlüğe girmiştir, 6624 sayılı sayılı Yabancı Sermayeyi

tarımda faaliyet gösterenlere ucuz krediler verilmiştir. Ayrıca Toprak Mahsulleri Ofisi aracılığıyla, tarımsal ürünlerin fiyatları yapay olarak yüksek gösterilmiştir. Verilen krediler vasıtasıyla da çiftçiler yurtdışından ithal olarak getirilen traktörler satın almıştır. CHP döneminde 1948 yılından başlayarak traktör ithal edilse de, 1950’li yıllarda, toplam traktör sayısında ve dolayısıyla ekilip biçilen alan bakımından büyük bir artış yaşanmıştır. 1948 yılında toplamda 14,5 milyon hektar söz konusu iken, 1956 yılına gelindiğinde, 22,5 hektar üzerinde üretim yapılmıştır. Hava şartlarının da iyi gitmesiyle beraber, tarımdan ele edilen ürünler artmış, çiftçilerinin maddi durumları düzelmiştir. Ekonomik büyüme % 11-13 oranında seyretmiştir. Böylece 1950-1953 yılları DP’nin en başarılı dönemi olarak kaydedilmiştir.⁴⁴

DP iktidarı döneminde ekonominin yabancı yatırıma açılması ve tarımda yaşanan makineleşmeyle, 1950’li yıllarda Türkiye’de tam anlamıyla sosyo- ekonomik temelde bir dönüşüm yaşanmıştır. Ülkenin dış ticarete açılmasıyla, tüccarların serbest girişimci olarak faaliyette bulunmaları yönündeki engeller aşılmıştır. Ayrıca DP yönetimi, kendi toplumsal tabanı olan büyük toprak sahiplerini de gözeterek, boş arazileri kendilerine tesis etmiştir.⁴⁵ Makineleşme sürecinin doğrudan uluslararası konjonktürün etkisinden kaynaklı bir durum olduğunu belirtmek faydalı olacaktır. 1945 sonrası, Batı’nın lideri ABD ve diğer finansal kuruluşlar eliyle tarımın makineleşerek, dönüşüme uğraması itibarıyla “modernleşeceği” fikri yayılmaya çalışılmıştır. Eğer “siz az gelişmiş ülkeler bizimle olan ilişkilerinizi geliştirirseniz bizim gibi kalkınabilirsiniz” ideali aşılana çalışılmıştır. Bu ilişkilerin kâr amacı doğrultusunda ve Batı kapitalizmin lehine geliştirildiğini vurgulamak gerekir. Tarım sektörünün modernleşmesi sonucu, diğer

Teşvik Kanunu 18 Ocak 1954 tarihinde Resmi Gazete ’de kabul edilmiş olup, 23 Ocak 1954 tarihinde yürürlüğe girmiştir, 6326 sayılı Petrol Kanunu 7 Mart 1954 tarihinde Resmi Gazete ‘de kabul edilmiş olup, 16 Mart 1954 tarihinde yürürlüğe konulmuştur, bkz. Cem Eroğul, “Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-1971,” **Geçiş Sürecinde Türkiye**, içinde, (der.) Irvin C.Schick, E. Ahmet Tonak, Çev. Aydın Pesen, Nail Satlıgan, Ahmet Günlük, Neyir Kalaycıoğlu, 5.Baskı, İstanbul, Belge Yayınları, 2006, s. 123.

⁴⁴ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, Çev. Yasemin Saner, 23.Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 328.

⁴⁵ Eroğul, **a.g.y.**,s. 124.

sektörlere yayılarak, adım adım ülkelerin kalkınacağı öne sürülmüştür. DP tam olarak bu kalkınma metodunu kabul ederek, sanayileşme hamlesi yerine yurtdışından traktör ithal edip, Marshall Planı vasıtasıyla sağlanan yardımları değerlendirerek, tarım sektörünün modernizasyonu üzerine yoğunlaşmıştır.⁴⁶

Türkiye özelinde bir analiz yapacak olursak, tarımdaki makineleşme sürecinin ancak büyük toprak sahiplerinin lehine olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Daha az emek gücüyle daha fazla verim sağlanabilmiştir. Bu durum ise birçok tarım işçisinin işsiz kalmasıyla sonuçlanmıştır. Ayrıca miras sisteminin getirdiği zorluklar ve nüfus artışı gibi sorunlar da ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda tarım arazileri parçalanmıştır ve kimi aileler mülksüz kalmıştır. Netice olarak 1950’li yılların ortalarından itibaren, kitlesel anlamda köyden kente doğru bir iş göç serüvenini başlatmıştır.⁴⁷ İç göç olgusuyla beraber, kentler hem yapısal olarak hem de toplumsal bağlamda bir değişime uğramıştır. İzinsiz olarak inşa edilen gecekondu, kendine has yeni bir varoluş biçimiyle, kültürel alt-yapısını da oluşturmuştur. Gecekondulaşma ve beraberinde getirdiği kültür yalnızca Türkiye’ye özgü değildir. 1945 sonrası Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde benzer durumlar yaşanmıştır. Batı kapitalist sistemde yeni bir işbölümünün kurulması, tarım sektörün dönüşüme uğratarak, istihdam arayan kişilerin büyük kentlere göç etmesine sebep olmuştur.⁴⁸ Türkiye’nin sosyo- ekonomik yapısının dönüşüme uğramasıyla kentlerde yaşayan nüfus oranları da değişiklik göstermiştir. 1950’de toplam nüfusun yalnızca % 19’u büyük şehirlerde ikamet ederken, 1970 yılına gelindiğinde bu oran neredeyse ikiye katlanarak, % 36’ya ulaşmıştır.⁴⁹

1954 yılından sonra Türk Siyasi Tarihine bakıldığında 2 Mayıs 1954 seçimlerinde DP oyların % 58,4’ünü alarak, büyük bir başarıya kavuştuğunu söylemek mümkündür.

⁴⁶ İçduygu, **a.g.y.**, s. 177.

⁴⁷ Bostanoğlu, **a.g.y.** s. 90-91.

⁴⁸ **A.g.y.**,s. 90.

⁴⁹ Ahmet İçduygu, İbrahim Sirkeci, “Cumhuriyet Türkiye’sinde Göç Hareketleri,” **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, içinde, (der.) Oya Baydar, İstanbul, Tarih Vakfı, 1999, s. 250.

Ancak 1954 yılından itibaren, iktidarın giderek otoriterleşmesi ve üstüne iktisadi problemlerin eklenmesi, bazı toplumsal sınıfların DP'ye olan desteklerini çekmelerine yol açmıştır. Bilhassa ordu, entelektüeller ve bürokrasi artık DP'nin yanında yer almamıştır.⁵⁰ Ekonomi politikalarının plansız uygulanması ve hava şartlarının bozulması Türkiye'de uygulanan tarım politikasının eksikliğini de ortaya çıkarmıştır. Zira ekonomik büyüme kullanılan yeni gübreleme ya da sulama teknikleriyle değil, mevcut tarım arazilerinin genişletilmesi sayesinde ele edilmiştir. Ekonomik büyüme % 13 oranından, % 4'e kadar inmiştir. 1955 yılına gelindiğinde, ticaret açığı 1950 yılının sekiz katına kadar çıkmıştır. Türkiye ise çözüm olarak Soğuk Savaş dönemindeki jeostratejik durumuna sığınarak, uluslararası finansal piyasalardan borç almaya başlamıştır.⁵¹

Siyasi ve ekonomik liberalleşme vaadiyle iktidara gelmeyi başaran DP'nin, çok sesliliğe karşı engel olarak, üniversite, yargı organı, basın ve muhalefet partileri üzerinde baskıları artırması neredeyse tüm toplumsal kesimleri kendinden uzaklaştırmıştır. Sonuç itibariyle, kendini Kemalist rejimin bekçisi olarak gören Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) 27 Mayıs 1960 tarihinde yönetime el koyarak, on yıllık DP dönemini sona erdirmiştir. Milli Birlik Komitesi (MBK) tarafından tüm siyasal etkinliklere yasak konularak, hükümet ile TBMM dağıtılmıştır.⁵²

Tüm yetkiler, demokratik sisteme geri dönüşün sağlanacağı Ekim 1961'e kadar MBK'nin elinde toplanmıştır. 12 Eylül Darbesi'nden farklı olarak, 27 Mayıs Darbesi emir komuta zinciri dışında ve düşük rütbeye sahip askerler tarafından yapılmıştır. Eski Kara Kuvvetleri Komutanı Cemal Gürsel ise Milli Savunma Bakanı, Devlet Başkanı ve Başbakan vasıflarıyla devletin başına geçmiştir. Darbeye hukuksal bir dayanak teşkil edilecek geçişi bir Anayasa hazırlanması öngörülmüştür. Böylece, derhal İstanbul

⁵⁰ Zürcher ,a.g.y.,s. 326-327.

⁵¹ A.g.y

⁵² Oran (Cilt I),a.g.y., s.666.

Üniversitesi'nde hukuk profesörleri ile yeni bir Anayasa'nın hazırlanması için irtibata geçilmiştir. Geçiş Anayasa 12 Haziran 1960 tarihinde yürürlüğe girerek, askeri rejimin yasal dayanağını teşkil etmiştir.⁵³

Ardından yeni Anayasa'nın hazırlanmasına başlanmıştır. Bir Kurucu Meclis oluşturulmuştur. Burada geniş toplumsal kesimler dâhil edilerek bir yandan Temsilciler Meclisi adı altında 256 üyeli bir kurum oluşturulurken, diğer yanda askeri kanadı temsil edecek olan 23 kişiden oluşan MBK yer almıştır. Kurucu Meclisin çalışmalarının sona ermesiyle, 1961 Anayasası 9 Temmuz 1961 tarihinde gerçekleştirilen halk oylamasında % 61, 7 evet oyuyla onaylanmıştır.⁵⁴ 15 Ekim 1961 tarihli genel seçimlerden sonra, TBMM tekrar toplanmıştır. Böylece Kurucu Meclis'in de hukuki varlığı sona ermiştir.⁵⁵

1961 Anayasası, uluslararası ortamın ruhuyla uyumlu bir metin olmuştur. Bu Anayasa yeni bir devrin başlangıcını simgelemiştir. İlk kez “sosyal devlet” ilkesi güvence altına alınarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin (T.C.) “insan haklarına dayalı” bir devlet olduğu kabul edilerek, “çoğulcu demokratik sisteme” geçişinin hukuksal dayanaklarını oluşturmuştur.⁵⁶ Geniş toplumsal kesimlerin eyleme geçerek, demokratik düzeyde fikirlerini beyan edip, yaymalarını sağlayan 1961 Anayasası'nın önemi yadsınamaz derecedir. Bu bağlamda bir “anayasal kültürün” ortaya çıktığını söylemek yanlış olmayacaktır.

1961 Anayasası ile beraber “ithal ikamesine” dayalı yeni bir ekonomik model kabul edilmiştir. 1960-1980 yıllarını kapsayan planlı dönemde, beş yıllık kalkınma planları hazırlanarak, kurulan DPT aracılığıyla, Türkiye'de sosyo- ekonomik bir dönüşüm yaşanmıştır. Kamu İktisadi Teşebbüslere (KİT) özel bir önem gösterilmiştir. Bu doğrultuda, kamu kaynaklarının kullanılması vasıtasıyla, devletin piyasada etkinliği

⁵³ Zürcher, **a.g.y.**, s. 352.

⁵⁴ **A.g.y.**, s.357.

⁵⁵ Sevinç, **a.g.y.**, s. 50.

⁵⁶ Yavuz Sabuncu, **Anayasaya Giriş**, 14. Baskı, Ankara, İmaj Yayınevi, 2010, s. 3.

söz konusu olmuştur.⁵⁷ “İthal ikameci” sanayileşmenin uygulanmasıyla, ithal ürünler yerine yerli üretim teşvik edilmiştir. Tüm bu uygulamalar, Keynesçiliğin temellerini esas alan, uygulamanın Türkiye’deki yansıması olmuştur. Nitekim uluslararası konjonktürle uyumlu olarak, Batı kapitalist sistemde “sosyal refah devlet uygulamaları” kapsamında, kamu harcamalarında artış yaşanmıştır ve devlet ve kamu sektörünün belirleyici bir role sahip olduğu karma bir ekonomik model benimsenmiştir.⁵⁸ Keynesçiliğe göre, özel sektörün faaliyetleri eğer verimsiz makroekonomik sonuçlara yol açarsa, devletin bu bozuklukları düzeltmek için müdahale edebileceği öngörülmüştür.⁵⁹

Çalışmamız bakımından bağlantı 1961 Anayasası’nın Türk vatandaşlarına tanıdığı pasaport çıkartma hakkını kullanarak, yurtdışına çıkışlarının önünün açılması kapsamında kurulabilmektedir. Önceleri yalnızca özel mesleki veya sağlık gerekliliklerden dolayı yurtdışına çıkışın mümkün olmasına karşın, yeni düzenleme doğrultusunda herkesin ülke dışına çıkmasına olanak tanınmıştır. Anayasa çerçevesinde düzenlenen bu hak hiç kuşkusuz Türkiye’den (F.) Almanya’ya yönelen işgücü göçünün temelini de teşkil etmiştir.⁶⁰

Böylece, 1950’li yıllarda iç göç sürecinden sonra, Türkiye kitleli olarak dış göç olgusu ile tanışmıştır. Kent ve Çevre bilimleri alanında yapılan araştırmalarda, köyden kente doğru göç etmiş kişilerin, bir sonraki aşamalarının yurt dışı olduğu görülmüştür. Bu durum bize iç göç ve dış göç bağlantısını göstermektedir.⁶¹ Dış göç, iç göç sürecinin bir anlamda uzantısı veya devamı olarak ele alınabilse bile, iç göç sürecinden farklı

⁵⁷ Abdullah Takım, “Türkiye’de 1960-1980 Yılları Arasında Uygulanan Kalkınma Planlarında Maliye Politikaları,” **Maliye Dergisi**, Sayı: 160, 2011, s. 156.

⁵⁸ Hüseyin Akyıldız, Ömer Eroğlu, “Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Uygulanan İktisat Politikaları,” **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:8, Sayı: 1, 2004, s.52-53.

⁵⁹ Keynesyen Ekonomi Politikaları için bkz.:” Sarwat Jahan, Ahmed Saber Mahmud, Chris Papageorgiou, Chris, Çev. Kadir Yıldırım, Melikşah Kaçar ,“Keynesyen İktisat Nedir”, **İktisat. Biz**, 31 Aralık 2015, <http://iktisat.biz/2015/05/29/keynesyen-iktisat/>, (22.5.2018).

⁶⁰ Pusch,Splitt, **a.g.y.**, s. 13.

⁶¹ İçduygu, Sirkeci, **a.g.y.**, s. 253-254.

etkilere yol açması nedeniyle değişik bir düzeyde ele alınmalıdır. Uluslararası İlişkilerin devreye girmesiyle beraber, dış göçün sınırlarının genişlediğini vurgulamak gerekmektedir. Üstelik Türkiye ve (F.) Almanya ilişkileri ele alınacaksa, öncelikle göze çarpan husus, henüz sanayileşmesini tamamlamamış olan, gelişmekte olan Türkiye'den, sanayisi İkinci Dünya Savaşı'nda harap olsa da, yine de kentleşme ve sanayileşme aşamasından geçmiş (F.) Almanya'ya yönelen dış göç olgusunun farklı bir boyutta ele alınması gerekmiştir.⁶² Türkiye'nin uluslararası işgücü pazarına işçi göndererek dâhil olması sonucu, 1960'lı yıllarla beraber artık göç veren ülke konumuna gelerek⁶³, 1973 yılına kadar sürecek olan kapitalizmin refah döneminden fayda sağlamıştır.

Başta (F.) Almanya olmak üzere, Avrupalı ülkeler ile yapılan ikili anlaşmalar çerçevesinde, kitlesel işgücü göçü hareketi başlatılmıştır. Türk dış göçü ile beraber döviz ihtiyacının yurtdışına giden işçiler tarafından karşılanması ve işçilerin ülkeye geri döndüklerinde, sanayileşmiş ülkelerde edindikleri bilgi ve tecrübeleri ülkenin kalkınması yolunda kullanılacağı umut edilmiştir.⁶⁴ Nitekim Türkiye'nin ithal ikamesine dayalı sanayileşme modelinde, dış ticaret olmak üzere, dış ödemeler dengesinde açık vermiştir. Bu nedenle, gerekli olan *Dolar* ve Alman Markı'nın (*DM*) bir şekilde tesis edilmesi şart olmuştur.⁶⁵ 1962-1967 yılları arasında geçerli olan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ile beraber yurtdışına işçi gönderilmesi devlet politikası olarak benimsenmiştir. "İstihdam politikasının bir başka yönü de işgücü fazlasının işgücü kıtlığı çeken Batı Avrupa ülkelerine ihracıdır. Ancak, Türkiye işgücü fazlalığı olan, fakat niteliği yüksek işgücü konusunda kıtlık çeken bir ülkedir. İşgücü ihracının niteliği yüksek işgücü halinde olması bu kıtlığı arttırabilir, bu sakıncanın önlenmesi için tedbirlerin alınması şarttır."⁶⁶

⁶² Bostanoğlu, a.g.y., s. 91.

⁶³ İçduygu, a.g.y., s. 173.

⁶⁴ Pusch, Splitt, a.g.y., s. 13.

⁶⁵ Zürcher, a.g.y., s. 382-383.

⁶⁶ T.C. Başbakanlık DPT, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Bölüm 7: İnsan Gücü, İstihdam, Eğitim ve Araştırma: Meseleler ve Alınması Gereken Tedbirler, a. İstihdam ve İşsizlik, 1963, s. 454-456.

İşçilere yüklenen kalkınma “ideali” sonradan ortaya çıkacağı üzere sağlanamasa da, döviz meselesi önemini her daim korumuştur.

1.3 Almanya: İşgücü Göçünün İç Dinamikleri

1948- 1949 yılları Alman Siyasi Tarihi bakımından önemli bir tarihe işaret etmektedir. Potsdam Konferansı’nda Almanya’nın siyasi bütünlüğü korunmak istense de, müttefikler arasında çıkan anlaşmazlıklar iki Alman devletinin kurulmasına sebep olmuştur. ABD ve SSCB’yi karşı karşıya getiren Berlin Ablukası ise iki devletin kurulmasında önemli bir gelişme olmuştur. 20 Haziran 1948 tarihinde Batılı devletler kendi işgal bölgelerinde ekonomik bütünleşmeyi sağlamak amacıyla para reformunu yürürlüğe sokmuşlardır.⁶⁷ Buna karşılık Sovyet işgal bölgesi altında bulunan Doğu Almanya’da yalnızca dört gün sonra bir para reformu yürürlüğe girmiştir.⁶⁸ Bu gelişmeyle beraber, Almanya’nın bölüneceğine dair sinyaller belirlemiştir. SSCB, Berlin kentinin Batı bölgelerine giden ve gelen kara ve demiryolu trafiğini durdurmuştur. Batılı müttefikler bunun sonucunda Berlin halkının temel ihtiyaçlarını havadan ulaşımı sağlayarak karşılamıştır. SSCB, 24 Haziran 1948’de başlattığı ablukayı, 12 Mayıs 1949 tarihinde kaldırmıştır.⁶⁹ Daha Berlin Ablukası devam ederken, (F.) Almanya Cumhuriyeti’nin kurulmasına dair adımlar atılmıştır. 8 Mayıs 1949 tarihinde Parlamenter Kurul tarafından kabul edilen (F.) Almanya Anayasası’nda, liberal demokratik sistem 23 Mayıs 1949 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bunu takiben 23 Mayıs 1949 tarihinde ABD, İngiltere ve Fransa, himayesinde (F.) Almanya Cumhuriyeti resmen kurulmuştur.

⁶⁷ Şükrü Gürel, “Berlin Sorunu 1944-1972”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 32, Sayı: 1, s. 212, 1977.

⁶⁸ “Währungsreform 1948”, Deutsche Bundesbank Eurosystem, 20 Haziran 2008, <https://www.bundesbank.de/de/aufgaben/themen/waehrungsreform-1948-614040>, (29.12.2018).

⁶⁹ Sander (2014) *a.g.y.*, s. 251-252.

Buna karşılık 7 Ekim 1949 tarihinde SSCB vasıtasıyla Demokratik Alman Cumhuriyeti'nin (Doğu Almanya) Anayasası yürürlüğe girerek sosyalist bir devlet kurulmuştur. Artık Avrupa'nın ortasında Soğuk Savaş kendini açıkça hissettirmeye başlamıştır. Bir yanda serbest piyasa ekonomisine dayanan ve demokrasi iddiası ile kapitalist düzenin “vitrin” işlevini yerine getiren (F.) Almanya, diğer yanda Marksist-Leninist öğretiyeye dayanarak sosyalizmi uyarlamaya çalışan Doğu Almanya birbirine rakip iki ideolojik düzen olarak ortaya çıkmıştır. Doğu Almanya'nın başkenti Berlin, (F.) Almanya'nın başkenti ise Bonn olarak belirlenmiştir. Batılı devletler, Batı Berlin'i özel düzenleyerek, resmi anlamda (F.) Almanya cumhuriyetine bağlamamışlardır. Bu haliyle Berlin'in dördü işgal statüsü devam etmiştir. SSCB de aynı şekilde Batı devletleri gibi Berlin'in özel statüsünü kabul etmiştir.⁷⁰

(F.) Almanya'da 14 Ağustos 1949 tarihinde yapılan genel seçimlerde halkın % 78, 5'lik katılımıyla Almanya Hristiyan Demokrat Birliği (CDU) ve Hristiyan Sosyal Birliği (CSU⁷¹) oyların %31'ini almıştır. Berlin'in özel statüsü sebebiyle Berlin halkı bu seçimlere katılamamıştır.⁷² CDU ve CSU ve Hür Demokrat Partisi (FDP) ile Alman Partisi'nden (DeP) oluşturulan koalisyon ile beraber Birinci Adenauer kabinesi 20 Eylül 1949 tarihinden 6 Ekim 1963 tarihine kadar görevde bulunmuştur.⁷³ (F.) Almanya'nın kurulduğu 1949 tarihinden itibaren, 1963 yılına kadar (F.) Almanya'da Adenauer dönemi sürmüştür.⁷⁴ Şansölyelik görevine seçilen ve Hristiyan demokratların lideri olan Konrad Adenauer, (F.) Almanya'nın yeniden inşasında etkili bir rol üstlenmiştir.

⁷⁰ Gürel, a.g.y.,s. 213-214.

⁷¹ CDU partisinin Bavyera eyaletindeki kardeş partisidir.

⁷² (F.) Almanya 1949 Genel Seçimlerinin Sonuçları için bkz.:“Bundestagswahl Ergebnis 1949”, **Tagesschau**, <https://wahl.tagesschau.de/wahlen/1949-08-14-BT-DE/>, (29.8.2018).

⁷³ Birinci Adenauer Kabinesi için bkz.: Hanns Jürgen Küsters, Hanns- Jürgen Klegraf, Ulrike Quadbeck, “Bundestagswahl 1949”, **KAS**, “Bundestagswahl 1949”, <https://www.konrad-adenauer.de/stichworte/politische-parteien/bundestagswahl-1949>, (29.8.2018).

⁷⁴ Konrad Adenauer Döneminde farklı koalisyon partnerleriyle toplamda beş adet kabine hükümeti kurulmuştur, daha detaylı bilgi için bkz. :“Bundeskanzler und Kabinette von 1949 bis heute”, **Bernhard Gaul.de**, <https://www.bernhard-gaul.de/wissen/bundeskanzler.php>, (3.10.2018).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra işgal edilen (F.) Almanya, 1955 yılına kadar tam anlamıyla bağımsız bir devlet olmamıştır. İşgal statüsü uyarınca Batılı müttefik devletler (ABD, İngiltere ve Fransa) iktidar yetkisini demokratik rejimi korumak ya da güvenliği gerekçe göstererek otorite yetkisine sahip olmuştur. Böylece örneğin müttefik devletlerin onayı olmaksızın (F.) Alman Anayasası'nda değişiklikler yapılmasına izin verilmemiştir. Bununla birlikte, (F.) Almanya'nın dış ilişkilerinden Batılı müttefikler yetkili olmuştur. (F.) Almanya ancak, 5 Mayıs 1955 tarihinde Paris Anlaşması'nın yürürlüğe girmesiyle beraber, bazı kısıtlamalar dâhil *de facto*⁷⁵ olarak tam bağımsızlığına kavuşturulmuştur. Bu tarihten hemen sonra Batı ittifak sisteminin askeri ayağı olan *NATO*'ya üye olunmuştur. (F.) Almanya böylece Batı Bloku içinde tutulmuştur.⁷⁶ Konrad Adenauer döneminde önemli yere sahip olan ulusal egemenliğin tekrar tesis edilmesi konusu bu dönem Şansölye'nin öncelik verdiği konular arasında yer almıştır. Bununla birlikte, 14 yıllık Şansölyeliği boyunca Batı devletleri ile yakın ilişkilerin geliştirilmesi, Avrupa'daki güvenliğin tesis edilmesi için Fransa ile barışın yeniden tesis edilmesi ve Avrupa'nın bütünleşmesi hususunda da adımlar atılmıştır. Adenauer'e göre, Batı ile güçlü bir ittifakın kurulması, Doğu Almanya ile bileşmekten daha öncelikli bir siyasi hedef olmuştur.⁷⁷

İç politikada ilk hedef olarak Nazizm'den arınma süreci başlatılmıştır. Bu dönem sürgün edilen vatandaşların tekrar (F.) Almanya'ya dönüşleri sağlanmıştır. Nazi

⁷⁵ Ancak iki Almanya'nın birleşmesinden sonra *de jure* olarak Almanya tam bağımsızlığına 12 Eylül 1990 tarihinde "İki- Artı- Dört Antlaşması" kapsamında kavuşturulmuştur, daha fazla bilgi için bkz." Vertrag vom 12. September 1990 über die Abschliessende Regelung in Bezug auf Deutschland (Zwei-plus- vier- Vertrag", **Auswärtiges Amt**, <https://www.auswaertiges-amt.de/de/aussenpolitik/themen/internatrecht/-/240218>, (2.1.2019). Bu konuya çalışmanın ilerleyen bölümlerinde daha detaylı olarak değinilecektir.

⁷⁶ Hanns Jürgen Küsters, "Von der beschränkten zur vollen Souveranität Deutschlands", **Bpb**, 22 Nisan 2005, <http://www.bpb.de/apuz/29084/von-der-beschaenkten-zur-vollen-souveraenitaet-deutschlands?p=all>, (2.1.2019), Axel Schildt, " Deutsche Teilung- Deutsche Einheit, Politische Entscheidungen und Einstellungen," **Bpb**, 23 Mart 2009, <http://www.bpb.de/geschichte/deutsche-einheit/deutsche-teilung-deutsche-einheit/43652/die-50er-jahre-entscheidungen?p=all>, (26.9.2018), "Geteiltes Deutschland: Gründerjahre, Weg nach Westen, Souveranität," **LEMO**, 13 Nisan 2016, <https://www.hdg.de/lemo/kapitel/geteiltes-deutschland-gruenderjahre/weg-nach-westen/souveraenitaet.html>, (2.1.2019).

⁷⁷ Konrad Adenauer'in Biyografisi için bkz.: "Konrad Adenauer", **KAS**, <https://www.konrad-adenauer.de/biographie/lebenslauf>, (26.9.2018).

döneminde oluşan zararların karşılanması için 1951 yılında bir yasa ile servet ayarlaması düzenlemesi yürürlüğe girmiştir.⁷⁸ Bu düzenlemeyle savaşta mağdur duruma düşen ve malvarlıklarından olan ailelere taşınmazları yeniden pay edilerek zararları tazmin edilmiştir.⁷⁹ İkinci Dünya Savaşı'nda konutların % 20'si tahribata uğradığı bilinmektedir. Sürgün edilen vatandaşların (F.) Almanya'ya geri dönmesinin etkisiyle beraber hızlı bir nüfus artışı gerçekleşmiştir ve bu sayı 51 milyona ulaşmıştır.⁸⁰ Savaşta zarara uğrayan konutlar ve nüfus artışı sebebiyle bir konut talebi ortaya çıkmıştır. Bu nedenle 1950-1960 yılları arasında “Konut İnşa Yasası” çerçevesinde beş milyondan fazla konut yapılandırılmıştır. Bu konutların % 60'ı sosyal konut olarak yapılmıştır. Sosyal konutlar büyük rağbet görmüştür ve kazançları belirli bir miktarı geçmeyen kişilerin bu konutlara taşınmasına öncelik tanınmıştır.⁸¹

Adenauer hükümeti aynı zamanda 1955 yılında (F.) Almanya'da “Yeşil Plan” olarak adlandırılan bir tarım teşvik programı yürürlüğe koyarak, tarım alanında yaşayanların sosyal durumunun düzeltilmesi öngörülmüştür.⁸² Yeşil Plan'ın uygulamasında öncelikle İkinci Dünya Savaşı sonrası kıtlık yıllarını aşarak, gıda ithalatı yerine yerli üretim teşvik edilerek, (F.) Almanya'nın dışa bağımlılığı sonlandırmak istenmiştir. Özellikle Baden, Hessen ve Württemberg bölgelerinde miras meselelerinden dolayı bölünen topraklar tarım alanlarının parçalanmasına ve verimsiz hale gelmesine yol açmıştır. Bu tarım alanları bir araya getirilerek aile işletmelerinin önü açılmıştır.⁸³ Tarım sektöründe üretimi seri hale getirmek ve verimi artırmak için ise çiftçilere mali yardım

⁷⁸ A.g.y.

⁷⁹ Volker Berghahn, Uta G. Poiger, “Die Besatzungszeit und die Entstehung zweier Staaten 1945-1961,” Cilt: 8, **Deutsches Historisches Institut**, 2003, s. 7-8.

⁸⁰ Axel Schildt, “Deutschland in den 50er Jahren- Gesellschaftliche Entwicklung,” **Bpb**, Sayı:256, 23 Aralık 2002, <http://www.bpb.de/izpb/10124/gesellschaftliche-entwicklung?p=all>, (26.9.2018).

⁸¹ A.g.y.

⁸² Hans Georg Lehmann, “Datenbank Deutschland- Chronik, BRD: Sozialpolitische Reformen und soziale Marktwirtschaft,” **Bpb**, 1 Haziran 2000, <http://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/deutschland-chronik/159040/ueber-die-chronik>, (26.9.2018).

⁸³ Sabine Kaufmann, “Geschichte der Landwirtschaft- Der Grüne Plan”, **Planet Wissen**, https://www.planet-wissen.de/gesellschaft/landwirtschaft/geschichte_der_landwirtschaft/pwiedergruenep100.html, (26.9.2018).

sağlanarak, üretim modernleştirilmiştir. Böylece “atların” yerini “traktörler” ve “biçerdöverler” almıştır. Her konuta atık su kanalları ve elektrik şebekesi verilerek, çiftçilerin hayatlarını sürdürmek için gelirlerinin yeterli seviyeye ulaştırılması hedeflenmiştir. Bununla beraber 1957 yılında çiftçilere yönelik emeklilik yardımı yasası yürürlüğe girmiştir.⁸⁴ Bu teşvik programının aynı zamanda kentlerdeki yaşam koşullarının oluşturulmasıyla kırsal bölgelerden kente göçün önüne geçilmesi için uygulandığını söylemek mümkündür.

(F.) Almanya’da sosyal piyasa ekonomisi modeli benimsenmiştir. Bu model uyarınca dünyadaki konjonktürle uyumlu olarak Keynesyen ekonomi çerçevesinde, serbest rekabet koşulları sosyal devlet ilkeleri ile bağdaştırılmıştır. 1948’den itibaren uygulanmaya başlayan para reformu ve daha sonraki süreçte serbest piyasa ile kapitalist rekabet koşullarının benimsenmesiyle (F.) Alman sanayisi 1950’lerden itibaren yeniden kalkınmaya başlamıştır. Adenauer döneminin Ekonomi Bakanı Ludwig Erhard ⁸⁵ sosyal piyasa ekonomisi modelinin uygulayıcısı olarak Alman ekonomi mucizesinin⁸⁶ (*Deutsches Wirtschaftswunder*) unutulmayan isimleri olarak Alman Siyasi Tarihinde yerini almıştır. Ancak hiç kuşkusuz bu ekonomik mucizede Batılı müttefiklerin etkisini göz ardı etmemek gerekmektedir. (F.) Almanya, Batılı müttefiklerin yardımıyla ve özellikle de ABD’nin finansal desteğiyle bu başarıyı elde etmiştir. Ludwig Erhard’ın uyguladığı ekonomi politikaları sonucunda, istihdam alanları yaratılarak, elde edilen gelirlerin, halkı tüketime özendirerek, harcanması sağlanmıştır. Uygulanan serbest piyasa koşulları yanı sıra sosyal devletin yükümlülükleri de yerine getirilmiştir, devlet muhtaç

⁸⁴ A.g.y.

⁸⁵ Ludwig Erhard daha sonra 1963-1966 yılları arasında (F.) Almanya’nın Şansölyesi olmuştur, bkz. “Ludwig Erhard”, Encyclopaedia Britannica, <https://www.britannica.com/biography/Ludwig-Erhard>, (30.8.2018).

⁸⁶ 1950-1960 yılları arasında GSMH’da bir artış yaşanmıştır. GSMH bu süre zarfında 113 milyar DM’den 235 milyar DM’ye ulaşmıştır. Ortalama yıllık büyüme oranı % 7,6 iken, 1954’te %11,5’lik bir rekor kaydedilmiştir. Sanayi üretimi ile ithalat ve ihracat gelirlerinde de bir artış meydana gelmiştir, daha fazla bilgi için bkz. Werner Bührer, “Deutschland in den 50er Jahren- Wirtschaft in beiden deutschen Staaten (Teil 1),” Informationen zur Politischen Bildung, **Bpb**, Sayı:256, 24 Aralık 2002, <http://www.bpb.de/izpb/10131/wirtschaft-in-beiden-deutschen-staaten-teil-1?p=all>, (26.9.2018).

kişilere destek çıkmıştır.⁸⁷ Özellikle ekonomide yakalanan başarıların etkisiyle 1953 seçimlerinde oyların % 45,2'sini ve 1957 seçimlerinde % 50,2⁸⁸ ile Adenauer'in partisi *CDU* zaferle çıkmıştır.⁸⁹

(F.) Almanya'da bu gelişmeler yaşanırken, 7 Ekim 1949 tarihinde Demokratik Alman Anayasası yürürlüğe konulduktan sonra resmi olarak kurulan Demokratik Alman Cumhuriyeti, hemen SSCB ile diplomatik ilişkiler kurmuştur.⁹⁰ Doğu Almanya'nın parlamentosu olarak kabul edilen ve Berlin'de toplanan "*Volkskammer*" için 15 Ekim 1950'de bir seçim gerçekleştirilmiştir. 1946 yılında Almanya Sosyal Demokratik Partisi (*SPD*) ile Almanya Komünist Partisi ile birleştirilerek kurulan Almanya Sosyalist Birlik Partisi (*SED*), Doğu Almanya'nın kuruluşundan çöküşüne kadar hâkim parti olmuştur ve partinin politikalarını belirleyen en üst karar merci, tıpkı Sovyet Komünist Partisi Politbürosu gibi, *SED* Politbüro olmuştur. Bu seçimde *SED* önderliğinde % 98'lik bir katılımıla "ulusal cephe" (*Nationalfront*) oyların % 99,7'sini almıştır.⁹¹ Demokratik Almanya Cumhuriyeti'nin ilk Başbakanı *SED*'li Otto Grotewohl olmuştur ve kendisi ölümüne kadar, 1964 yılına değin bu görevde kalmıştır. 12 Ekim 1949 tarihinde kurulan

⁸⁷ Berghahn, Poiger, a.g.y., s. 7.

⁸⁸ 1953 ve 1957 genel seçimlerin sonuçları için bkz.: "Bundestagswahl 1953", *Tagesschau*, <https://wahl.tagesschau.de/wahlen/1953-09-06-BT-DE/>, "Bundestagswahl 1957", *Tagesschau*, <https://wahl.tagesschau.de/wahlen/1957-09-15-BT-DE/>, (27.9.2018).

⁸⁹ Berlin Duvarı'nın inşasında etkili bir siyasi duruş sergilemediği için suçlanan Konrad Adenauer, 15 Ekim 1963 tarihinde Şansölyelik görevinden kendi isteği ile ayrılmıştır, bkz. Hanns Jürgen Küsters, "Ära Adenauer 1949-1963", *KAS*, <https://www.konrad-adenauer.de/biographie/aera-adenauer-1949-1963>, (26.9.2018).

⁹⁰ İlayda Altınkaynak, "Doğu Almanya Tarihine Kısa Bakış", *MİNERVADERGİ*, Haziran 2017 Sayısı, 25 Haziran 2017, <https://minervadergi.org/2017/06/25/ilayda-altinkaynak-yazdi-dogu-almanya-tarihine-kisa-bakis/> (4.9.2018).

⁹¹ Doğu Almanya'da gerçekleştirilen seçimlerde seçmen listelerinde tek tek milletvekilleri seçilmesi yerine "Evet" veya "Hayır" şeklinde oy kullanılarak milletvekilleri blok halinde seçilmekteydiler. Seçimler gerçekleştirilmeden hangi partiye ne kadar milletvekili verileceği önceden belirlenmiştir. Buna göre % 25 oranı *SED*'ye ayrılmıştır, diğer blok partilere %10, bunlar sırasıyla *LDPD*, Doğu Almanya'daki *CDU* partisi, *DBD* ve *NDPD* olmuştur. Diğer kalan oy oranları ise *SED*'ye bağlı kitle örgütlerine ayrılmıştır. Bu zorunlu blok oluşturulmasından dolayı gerçek anlamda muhalefet partilerinin varlığından bahsetmek mümkün değildir, bkz. Demokratik Alman Cumhuriyeti'nin Seçim Sistemi için bkz: Zeitstrahl 1950 1. *Volkskammer*", *Zeitclicks*, <http://www.zeitclicks.de/top-menu/zeitstrahl/navigation/topnav/jahr/1950/1-volkskammerwahl/>, (4.9.2018), "Lexikon *SED*", *Brandenburgische Landeszentrale für politische Bildung*, <https://www.politische-bildung-brandenburg.de/node/9859>, (4.9.2018).

kabinede ise çeşitli partilerden 18 kişi yer almıştır.⁹² 1949-1971 döneminde Doğu Almanya'da en etkili siyaset adamı Walter Ulbricht olmuştur. *SED*'nin lideri olan Ulbricht yönetiminde, Doğu Almanya'nın sosyalist düzene geçilmesi sağlanmıştır.

Doğu Almanya'nın dış ilişkilerinde, Doğu Bloku içerisinde alması nedeniyle, SSCB'nin izlediği bir dış politika çizgisi⁹³ izlenmiştir. 25 Ocak 1949 tarihinde SSCB tarafından kurulan ve sosyalist ülkeler arasında ekonomik işbirliği ve dayanışmayı hedefleyen Karşılıklı Ekonomik Yardımlaşma Konseyi'ne (*COMECON*) üye olmuştur. 5 Mayıs 1955 tarihinde. Almanya'nın *NATO*'ya üye olmasından birkaç gün sonra, 14 Mayıs 1955 tarihinde askeri birliği öngören Varşova Paktı'na üye olmuştur.

1950 yılında yürürlüğe giren birinci Beş Yıllık Plan ile Doğu Almanya'da yeni bir ekonomik model uygulanmaya başlanarak “planlı ekonomi” dönemine geçilmiştir. Ancak bu planın ekonomik anlamından öte, yeni bir toplumsal düzenin zeminini de hazırladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Sosyalist düzenin inşasında eskiyi hatırlatacak olan çoğu unsur değiştirilmiştir. Beş eyaletin yerini 14 il yönetimi ve 217 bölge yönetimi almıştır.⁹⁴ Bununla beraber, henüz Demokratik Almanya Cumhuriyeti hukuken kurulmadan önce, 1945 yılında bir toprak reformu yoluyla “*Junker*”⁹⁵ olarak bilinen büyük toprak

⁹² Andreas Malycha, “Geschichte der DDR- Der Ausbau des neuen Systems (1949- 1961), “*Bpb*, Sayı:312, 31 Ekim 2011, <https://www.bpb.de/izpb/48519/der-ausbau-des-neuen-systems-1949-bis-1961>, (26.9.2018).

⁹³ SSCB'nin, 1945 sonrası dönemde Batı kapitalist sistem tarafından “çevrelenmesi” bir tehdit olarak algılanmıştır. Batı bakımından Truman Doktrini (1947), Marshall Yardımı (1948), *NATO* (1949), 1945 tarihli Balkan İttifakı ve *SEATO*, Bağdat Paktı (1955) ile Eisenhower Doktrini (1957) çevreleme politikasının araçları olmuştur. SSCB ise buna karşılık eyleme geçerek, Marshall Planı'na karşı 5 Ekim 1947 tarihinde *Kominform*, sosyalist ülkeler arasında ekonomik gelişmeyi ve dayanışmayı sağlamak amacıyla 5 Ocak 1949'da *COMECON*'u ve Batı ittifak sisteminin askeri ayağı olan *NATO*'ya karşı Varşova Paktı'nı 14 Mayıs 1955'te kurmuştur, bkz. Caner Sancaktar, “ Demokrat Parti Döneminde Türk Dış Politikasına Marksist Yaklaşım”, *Bilge Strateji*, Cilt: 3, Sayı: 5, 2011, s. 46-47.

⁹⁴ Christoph Kleßmann, “Deutschland in den 50er Jahren -Aufbau eines sozialistischen Staates,” Informationen zur Politischen Bildung, *Bpb*, Sayı: 256, 24 Aralık 2002, <http://www.bpb.de/izpb/10128/aufbau-eines-sozialistischen-staates?p=all>, (26.9.2018).

⁹⁵ “*Junker*” kelimesi Orta Çağ'dan itibaren kullanılmıştır. Genç bey (*Jungherre*) kelimesinden türemiştir ve genç soylu anlamına gelmektedir. Daha sonra, *Junker* prejoratif anlamda anılmaya başlanarak, şimdiki Doğu Almanya'da yer alan Elbe nehri civarında, Prusya'da yaşayan arazi sahibi aristokratlar için kullanılmıştır. Ancak Junkerler toplumsal ve siyasi anlamda Alman Siyasi Tarihini etkilemişlerdir. Bunlar arasında 1871 yılında Almanya siyasi birliğini kurmayı başaran ve Almanya İmparatorluğu'nun ilk Şansölyesi olan Otto von Bismarck da yer almaktadır, bkz. Petra Dutt , “Die Junker- Entstehung und Entwicklung bis 1918”, Studienarbeit, Universität Regensburg, 2007, *GRIN Verlag*, s. 1.

sahiplerinin elinde bulunan işletmeler kamusallaştırılmıştır. 100 hektarlık alanı geçen 7160 büyük arsa sahibi bu kamusallaştırma uygulamasından etkilenmiştir. İşletmeleriyle beraber, evlerini ve bütün mallarını vermek zorunda kalan bu kişilere de herhangi bir tazminat ödenmemiştir. Nazi döneminde savaş suçlusu olan ve eski Alman Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi (*NSDAP*) üyelerinin de kamulaştırma yoluyla işletmeleri devlete devredilmiştir. Bu yolla 4537 işletmenin el değiştirdiği bilinmektedir. Boşalan arazilerin % 35'i "yeni çiftçilere" dağıtılarak, 5- 20 hektarlık alanda tarımsal faaliyetlerde bulunmalarına izin verilmiştir. Bu "yeni çiftçiler" genellikle küçük çiftçiler, tarım işçisi ve sürgün edilen kişilerden oluşmuştur. Oluşturulan yeni tarım alanların ortalama büyüklüğünün on hektarlık bölgeleri kapsamaları ve dolayısıyla küçük olmalarından verim elde edilemediğinden dolayı 1952 yılından tarımın kolektifleştirilmesi için adımlar atılmıştır, 1958 yılında tarımsal üretim kooperatifleri kurulmuştur.⁹⁶

Kendilerini anti- emperyalist ve anti- kapitalist olarak tanımlayan Doğu Almanya'da *SED* yönetimi, işçi sınıfının sözcüsü olarak ülkenin siyasi gücünü elinde toplamıştır. Kuruluşundan itibaren Doğu Almanya Cumhuriyeti SSCB Komünist Partisi ile beraber hareket edilmiştir ve Sovyet örneğinden yola çıkarak, Vladimir İ. Lenin tarafından geliştirilen "demokratik merkezîyetçilik" örgütlenme ilkesi olarak kabul edilmiştir. Demokratik merkezîyetçilik ilkesi *SED* tarafından siyasetin her alanında uygulanmıştır. Bu ilke her ne kadar şeklen parti görevlilerin ve kurulların serbest seçimini öngörmüş olsa da, aynı zamanda sıkı bir parti iç disiplinini sonucunda orta ve alt parti kurullarının koşulsuz olarak hiyerarşik yapıya uyumunu gerektirmiştir. Doğu Almanya'da çeşitli tabakaları, grupları ve çıkarları temsil eden birçok kitle örgütü de sosyalist sistemin önemli bileşenleri olarak kendilerini *SED* yönetiminin altında konumlandırmak durumunda olmuşlardır. Bunlar arasında en önemlileri devlete bağlı

⁹⁶ Doğu Almanya'daki toprak reformu için bkz. "Die Bodenreform", *Zeitklicks*, <http://www.zeitklicks.de/ddr/zeitklicks/zeit/politik/von-der-sbz-zur-ddr/die-bodenreform/>, (26.9.2018).

gençlik örgütü Özgür Alman Gençliği (*FDJ*), Demokratik Kadın Birliği (*DFD*), Alman-Sovyet Dostluk Topluluğu (*DSF*) ve yardımlaşma örgütü olarak bilinen Halk Dayanışması yer almıştır.⁹⁷ Demokratik Almanya Cumhuriyeti'nde tek baskı grubu olarak kabul edilebilecek kuruluş, Protestan Kilisesi olmuştur. Protestan Kilisesi'nin faaliyetleri özellikle de 1950 yılında kurulan ve Doğu Almanya'nın güvenlik ve istihbarat görevini yerine getiren devlet güvenlik bakanlığı (*Stasi*) tarafından sıkı denetim altına alınmıştır. Anayasa tarafından Doğu Almanya'da din özgürlüğü güvence altına alınmıştır. Ancak sosyalist bir devletin gereği olarak ateizmin teşvik edildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu nedenle, genç Protestanların bir araya gelmesinden oluşturulan “Genç Cemaat” (*Junge Gemeinde*)⁹⁸ faaliyetleri takip edilmiştir ve gençlerin kiliseye bağlılığın önüne geçilmesi için *FDJ* üyeliği özendirilmiştir. Eğitim sisteminde ise bir “eşitlik ilkesi” öngörülmüştür. 1946 yılında Sovyet işgalinde uygulanmaya başlayan ve 1959 yılına kadar yürürlükte bulunan “Okulların Demokratikleşmesi” yasası ile ailelerin malvarlığına bakılmaksızın her çocuk ve gence eşit şartlarda eğitim hakkı tanınmıştır.⁹⁹

1950'li yıllarda (F.) Almanya'da olduğu gibi, Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde de hızlı bir ekonomik büyüme yaşanmıştır. 1950-1960 yılları arasında milli gelirin 2,5 katına çıktığı kaydedilmiştir. Böyle bir ekonomik başarı ilerleyen yıllarda Doğu Almanya'da bir daha yakalanamamıştır. Ekonomik başarının temelinde, *SED* yönetiminin Sovyet tarzı bir sanayileşme hamlesini takip etmesi yatmaktadır. Bu doğrultuda, ekonomik anlamda bir dönüşüm hareketi başlatılarak, hafif endüstri ve elektrik sanayisinden, madencilik ve ağır makine sanayisi üretimine geçilmiştir.¹⁰⁰

⁹⁷ Simone Barck, “Deutschland in den 50er Jahren- Kultur im Wiederaufbau (Teil 2),” Informationen zur Politischen Bildung, **Bpb**, Sayı: 256, 27 Aralık 2002, <http://www.bpb.de/izpb/10136/kultur-im-wiederaufbau-teil-2>, (26.9.2018).

⁹⁸ Genç Cemaat için bkz.: “Die Junge Gemeinde”, **Jugendopposition**, <https://www.jugendopposition.de/themen/145421/die-junge-gemeinde?video=145000>, (13.9.2018).

⁹⁹ Barck, **A.g.y.**

¹⁰⁰ Burghard Ciesla, “Deutschland in den 50er Jahren-Wirtschaft in beiden deutschen Staaten (Teil 2),” **Bpb**, Sayı: 256, 24 Aralık 2002, <https://www.bpb.de/izpb/10132/wirtschaft-in-beiden-deutschen-staaten-teil-2?p=all>, (26.9.2018).

Doğu Almanya’da, 1950’li yıllarda ekonomide çözülmesi gereken ve hedef konan konular arasında öncelikle alt- yapı ağının modernleştirilmesi ve genişletilmesi, tüm sektörlerde yatırımlarının güvence altına alınması ve halkı Doğu Almanya’da yaşamaları için özendirme amacıyla özel tüketiminin artırılması olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu durum kolayca elde edilememiştir. 1952/53, 1956 ve 1960/61 yıllarında Doğu Almanya ekonomisi krizlerle sarsılmıştır. Özellikle 1952/53 ve 1960/61 yıllarında meydana gelen ekonomik sarsıntıların *SED* yönetiminin yeni sosyalist devletin kuruluşunda malvarlığı rejimini toplum hazır olmadan değiştirme isteğinden kaynaklanmaktadır. Bu krizlerin yukarıda anlatılan tarımın kolektifleştirilmesiyle doğrudan ilişkili olduğu saptanmıştır. 1956 krizi ise dış ekonomik nedenlerden yaşanmıştır. 1956 yılında Polonya ve Macaristan’da yaşanan halk ayaklanmaları çeşitli ürün ve hammadde sevkiyatlarının durdurulmasına neden olmuştur.¹⁰¹ Ekonomik sorunların en büyük nedeni ancak 1945-1953 yılları arasında SSCB’ye ödenen tamirat borçlarından doğmuştur. Sovyet işgal bölgesi ve daha sonra Doğu Almanya Cumhuriyeti 20. yüzyılın en ağır bedelini ödemiştir. SSCB’ye toplamda 14 milyar *Dolar* ödenmiştir. Aynı zamanda 1945 sonrası SSCB tarafından makinelerin sökülmesi, sanayi sektörünün tahrip olmasına neden olmuştur. SSCB’nin işgal bölgesinde 2000- 4000 arası sanayi işletmelerini söktükleri belirlenmiştir.¹⁰²

(F.) Almanya’da olduğu gibi, Doğu Almanya’da da özellikle 1950-1961 yılları arasında yeni konutlar inşa edilmiştir. Bu yıllarda konut sayısı 500 000’e ulaşmıştır ancak buna rağmen konut talebi karşılanamamıştır. Nitekim inşa edilen daireler ancak savaşta tahribata uğrayan ve kullanılması mümkün olmayan konutların yerini doldurabilmiştir. Fakat birçok Doğu Almanın, (F.) Almanya’ya göç etmesi sonucu konut konusunda bir rahatlama yaşanmıştır. Aynı zamanda, Doğu Almanya’nın kuruluşundan sonra 1950

¹⁰¹ A.g.y.

¹⁰² A.g.y.

yılında yeni Yapılandırma Yasası kapsamında kentler yeniden inşa edilmiştir. Bu yolla sosyalist düzenin ne kadar “milli, güzel ve geniş” bir yaşam vaat ettiği yansıtılmaya çalışılmıştır. Doğu Berlin’de bulunan “*Stalinallee*” (sonra ismi *Karl-Marx- Allee* olarak değiştirilmiştir) ve “*Stalinstadt*” (sonra *Eisenhüttenstadt* ismi kullanılmıştır) kurulan sanayi bölgesi bu yapılandırmalara örnek gösterilebilir.¹⁰³

1952/1953 yılından itibaren Doğu Almanya’da ve diğer Doğu Bloku ülkelerinde ciddi bir sistem krizi kendini hissettirmeye başlamıştır.¹⁰⁴ Demokratik Almanya Cumhuriyeti’nde *SED*’nin 9- 12 Temmuz 1952 tarihleri arasında gerçekleştirdiği İkinci Parti Kongresi ile beraber, hızlandırılmış şekilde sosyalizmin inşası için gerekli önlemlerin alınacağı kararı verilmiştir. Bu politika çerçevesinde *SED* yönetimi henüz kamulaştırılmamış olan özel mülkiyette bulunan sanayi arazilerini ve tarımın zorunlu kolektifleştirilmesi için her türlü önlemleri almıştır.¹⁰⁵ Bununla birlikte, Marksist-Leninist öğretiye ters düşen ve sosyalist rejimi tehlikeye atabilecek kesimlere karşı daha sert önlemler alınmıştır. Özellikle de Protestan Kilisesi’ne bağlı olan “Genç Cemaat” “vatan haini” bir örgüt olarak ilan edilmiştir ve üyelerine karşı baskılar artırılmıştır. Bu uygulanan politikalar neticesinde Demokratik Alman Cumhuriyeti’nden (F.) Almanya’ya bir kitle göçü başlamıştır. Ülkeyi 1952 yılında, 232 100 kişi terk ederken, 1953 yılında bu sayı 408 100 kişiye yükselmiştir.¹⁰⁶

Josef Stalin’in ölümünden sonra, 1953 yılında SSCB yönetimi başta Macaristan ve Doğu Almanya’da alınan yanlış askeri, siyasi ve ekonomik kararlar neticesinde sistemin

¹⁰³ A.g.y.

¹⁰⁴ 5 Mart 1953 tarihli Stalin’in vefatı Sovyet tarihinde bir dönüm noktasıdır. Bu olay doğrudan Doğu Bloku ülkelerine de nüfuz etmiştir. Doğu Bloku içerisinde geleceğin nasıl olacağının öngörülememesi, her kesim tarafından endişeyle takip edilmiştir. Stalin sonrası dönemde “kolektif yönetim” adı altında bir çare bulunmaya çalışılmıştır. Dış politikada “barış içinde beraber yaşama” öngörülürken, iç politikada buna karşılık eski liderden arındırma politikalarına başvurulmuştur, bkz. Erel Tellal, **Uluslararası ve Bölgesel Gelişmeler Çerçevesinde SSCB-Türkiye İlişkileri (1953-1964)**, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayını, Yayın Sayısı: 26, Ankara, 2000, s. 21, s.51.

¹⁰⁵ Malycha, a.g.y.

¹⁰⁶ A.g.y.

tehlikeye düşebileceği öngörüsüyle, Mayıs 1953 tarihinde bir rota değişikliğinin yapılmasına karar vermiştir. *SED* Politbürosu'na yapılan bir uyarı sonrasında, *SED* yönetimi, 9 Haziran 1953 tarihinde “Yeni Yönelim Politikası”¹⁰⁷ nı yürürlüğe koymuştur. Bu rota değişikliği ile beraber “hızlandırılmış sosyalizm” politikasından dolayı ortaya çıkan zararlar giderilmeye çalışılmıştır. Önlemler arasında, ağır sanayiye yapılan harcamalarda kesintiye gidilmesi, yaşam standartlarının düzeltilmesi, çiftçilere daha fazla hareket serbestliği tanınması ve hukuk güvenliğinin güvence altına alınması söz konusu olmuştur.¹⁰⁷ Mayıs 1953'te iktidar tüm sektörlerde çalışma kotalarının % 10 artırımına karar vermiştir. Bu ise maaşların % 25- % 30 arasında düşeceği anlamına gelmiştir.¹⁰⁸ “Doğu Alman halkı ve medyası *SED* yönetimine karşı eleştirilerini yöneltmeye başlamıştır. Nihayetinde sanayi işçileri iktidarın bu kararını protesto etmek üzere sokağa inmiştir. “17 Haziran 1953 Halk Ayaklanması” olarak Siyasi Tarih kaynaklarında geçen bu olayda, Doğu Berlin'den başlayarak, Leipzig ve Magdeburg ve Halle gibi diğer sanayi merkezlerinde işçiler *SED* yönetimine karşı ayaklanmış ve bu durum salt kota artırımına karşı bir protestoyu aşarak, iktidarın istifa çağrısına ve sosyalist rejimin sorgulanmasına yol açmıştır. *SED* yönetimi ise çözüm olarak, SSCB'den yardım almıştır. Ayaklanma sonuç itibariyle, sıkıyönetiminin ilan edilmesi ve Sovyet askerlerinin devreye girmesiyle bastırılmıştır. 1953 Halk Ayaklanması, Doğu Almanya'da sosyalist sistemin ilk kez halk kitleleri tarafından sorgulandığı ve ancak Sovyet askerlerinin yardımıyla bastırıldığı olay olarak Siyasi Tarihte yerini almıştır.¹⁰⁹

17 Haziran 1953 Halk Ayaklanmasından başlayarak, Berlin Duvarı'nın inşasına uzanan 1961 yılına kadar, Doğu Almanya'da siyasi ve sosyo- ekonomik anlamda zorlu bir dönem yaşanmıştır. 1950'li yıllardan başlayarak ve adı geçen ayaklanmadan sonra,

¹⁰⁷ Yeni Yönelim Politikası için bkz.: “Neuer Kurs”, *Jugendopposition*, <https://www.jugendopposition.de/lexikon/sachbegriffe/148587/neuer-kurs>, (26.9.2018), “Neuer Kurs (DDR)”, <https://www.wissen.de/lexikon/neuer-kurs-ddr>, (13.9.2018).

¹⁰⁸ Malycha, a.g.y.

¹⁰⁹ A.g.y.

(F.) Almanya'ya kitle göçü ivme kazanmıştır. 1950-1961 yılları arasında bilhassa 20-50 yaş grubunda 1.3 milyon kişi¹¹⁰ Doğu Almanya'yı terk etmiştir. Bu göçün temel nedenleri özellikle hızlandırılmış olarak sosyalizme geçiş uygulamaları (tarımın kolektifleştirilmesi sonucu ortaya çıkan zararlar), ekonomik temelli sorunlar (geçim sıkıntıları, tüketim mallarının kıtlığı) ve siyasi düzeyde farklı görüşlerin kabul edilmemesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. (F.) Almanya'ya yönelen bu göç, genç ve eğitilmiş nüfusun kaybı anlamına gelmiştir. Sovyet lideri Nikita Kruşçev'in Batılı devletler tarafından Berlin'in serbest şehir olarak tanınmasının teklifinin reddi¹¹¹ ve genç ile eğitilmiş nüfusunun (F.) Almanya'ya göç etmelerini engellemek amacıyla 13 Ağustos 1961 tarihinde Berlin Duvarı inşa edilmeye başlanmıştır. Bu duvar yalnızca Berlin'i bölmemiştir, aynı zamanda Soğuk Savaş döneminde Batı ile Doğu Bloku 'nu birbirinden ayırarak, bir kez daha Almanya'yı çatışmanın Avrupa kıtasındaki merkezi haline getirmiştir.

Doğu Almanya'dan kaçan vatandaşlar ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra tekrar (F.) Almanya'ya dönen kişiler dâhil,¹¹² hızla sanayileşen (F.) Almanya'nın işgücü ihtiyacını karşılayamamıştır. Bu nedenle özellikle de sanayi, madencilik gibi emek yoğun sektörlerde istihdamı sağlamak amacıyla 1955 yılından başlayarak İtalya¹¹³, Yunanistan ve İspanya ile 1960 yılında anlaşmalar imzalanmıştır. İşgücü anlaşmalarının imzalanmasında özellikle Alman şirketleri istekli olmuştur. Yurtdışından getirilen bu işçiler, hem ucuz işgücü anlamına gelmiştir hem de Almanların çalışmak istemedikleri emek yoğun işlerde çalıştırılmışlardır.¹¹⁴

¹¹⁰ A.g.y.

¹¹¹ Altınkaynak, a.g.y.

¹¹² J. Klaus Bade, "Anwerbestopp 1973: Als Deutschland zum Einwanderungsland wurde", **Zeitonline**, 24 Kasım 2013, <https://www.zeit.de/gesellschaft/zeitgeschehen/2013-11/einwanderung-anwerbestopp>, (26.9.2018).

¹¹³ İtalya ile yapılan işgücü anlaşması, diğer tüm Akdeniz ülkeleriyle imzalanan işgücü anlaşmalarının bir örnek modeli olmuştur, bkz. Roberto Sala, "Vom Fremdarbeiter zum Gastarbeiter, Die Anwerbung italienischer Arbeitskräfte für die deutsche Wirtschaft (1938–1973)", **Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte**, Sayı: 1, 2007, s. 94.

¹¹⁴ Bu işler arasında örneğin otomobil sektöründe montaj hattında çalışılması, tekstil üretimi ve asbest işleme yer almıştır, bkz. Bade (2013a), a.g.y.

Berlin Duvarı ile beraber Almanya yalnızca Soğuk Savaş'ın bir simgesi haline gelmemiştir, aynı zamanda uluslararası işgücü göçü bakımından da bir etki ortaya çıkmıştır. Sosyalist rejimden kaçan ve (F.) Almanya'ya yerleşen genç nüfus, emek gücü anlamına da gelmiştir. Berlin Duvarı'nın inşasıyla beraber, Doğu Almanya'dan (F.) Almanya'ya yönelen bu göç yolunun önü kesilmiştir. Bu nedenle de daha fazla yabancı işgücüne ihtiyaç duyulmuştur ve (F.) Almanya ile Fas (1963), Portekiz (1964), Tunus (1965) ve Yugoslavya (1968) arasında işgücü anlaşmaları imzalanmıştır.¹¹⁵ Buna paralel olarak Doğu Almanya'da da 1960'lı yıllardan başlayarak sosyalist ülkelerle ikili anlaşmalar yapılmıştır. “Anlaşmalı işçiler” (*Vertragsarbeiter*) olarak adlandırılan bu kişiler, Polonya (1963), Macaristan (1976) , Cezayir (1974), Küba (1975), Mozambik (1979), Vietnam (1980) ve Angola (1986)¹¹⁶ gibi ülkelere getirilmişlerdir. (F.) Almanya'nın aksine, Doğu Almanya'ya gelen işçiler birkaç yıl sonra kendi ülkelerine geri dönmüşlerdir. 1961 yılı uluslararası işgücü göçü açısından etki doğurmakla beraber, ikili ilişkiler bakımından da önemli bir tarihe işaret etmektedir. Türkiye ile (F.) Almanya arasında yapılan anlaşma diğer Akdeniz ülkeleriyle imzalanan anlaşmalarla kıyaslandığında daha büyük siyasi ve sosyo- ekonomik sonuçlara yol açmıştır.

1.4 Türkiye'den (F.) Almanya'ya İşgücü Göçü

Her ne kadar Türkiye'den (F.) Almanya'ya göç serüveni 1960'lı yıllardan sonra, yoğunluk kazanmış olsa da, 1950'li yıllardan başlayarak bireysel ilişkiler ve özel araçlar düzeyinde de bir göç hareketi meydana gelmiştir. Buna karşılık diğer Akdeniz ülkeleriyle

¹¹⁵ Luft, a.g.y.

¹¹⁶ Sandra Gruner- Domic, “ Zur Geschichte der Arbeitskräftemigration in der DDR.Die bilateralen Verträge zur Beschäftigung ausländischer Arbeiter (1961-1989),” **Internationale wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung**, Cilt: 32, 1996, s. 206.

bir kıyaslama yapılacaksa, göç sürecinin ancak devletin güdümünde ikili anlaşmalar yoluyla başlatıldığını vurgulamak gerekmektedir. Bu durum Türkiye-(F.) Almanya ilişkilerinin özel bir yere sahip olduğunu destekler niteliktedir. Bilhassa İstanbul’da yaşayan Alman girişimciler ile (F.) Almanya’da serbest meslek sıfatıyla bulunan Türk vatandaşları 1950’li yıllarda faaliyetleri söz konusu olmuştur.¹¹⁷ Genç neslin (F.) Almanya’da savaşta kaybedilmesi sonucu, Alman ekonomisinin ve sanayisinin kalkınması için yabancı işgücüne yönelik bir ihtiyaç doğmuştur. Böylece, 1952 yılından başlayarak, bilhassa Hansestadt bölgesinde (Hamburg, Kiel, Bremen ve Lübeck şehirlerini kapsar) tersanelerde çalıştırılmak üzere işçiler ülkeye gelmiştir. Bu işgücü ilişkisi, 1961 yılında başlatılan ikili anlaşmalar farklı olarak, özel bir çalışma ilişkisi kapsamında düzenlenmiştir. İşverenler, “isme davet” yoluyla, kişiye özel davetiyeler göndererek, her türlü gideri kendileri karşılamayı kabul etmiştir. Ayrıca (F.) Alman Dışişleri Bakanlığı bir proje başlatarak, mesleki bilgi ve tecrübelerini geliştirmek amacıyla zanaatkârların Türkiye’den (F.) Almanya’ya gönderilerek, bir staj sürecinden geçmelerine olanak sağlamıştır. 1957 yılında ise, dönemin Cumhurbaşkanı Theodor Heuss, Türkiye ziyareti esnasında, Türk vatandaşlarına 150 kişilik stajyer kontenjan hakkı tanındığını beyan etmiştir¹¹⁸ Bu proje kapsamında Schleswig- Holstein eyaletine bağlı bulunan Çalışma Bakanlığı ile T.C. Dışişleri Bakanlığı arasında bir anlaşma imzalanmıştır. Nisan 1957 yılından itibaren, zanaatkârlar aileleri eşliğinde Hansestadt bölgesinde mesleki bilgi ve tecrübelerini geliştirmek için eğitim görmeye başlamışlardır.¹¹⁹ Bunun dışında Türkiye’de “tercüme ve iş bulma” büroları vasıtasıyla (F.) Almanya olmak üzere işçiler gönderilmeye başlanmıştır. Ayrıca işgücüne ihtiyaç gören (F.) Alman şirketleri de “özel temsilciler” yoluyla Türkiye’den işçi

¹¹⁷ Abadan Unat (2017), **a.g.y.**, s .83.

¹¹⁸ Pusch, Splitt, **a.g.y.** s. 9.

¹¹⁹ Hakan Yıldırımoglu, “Uluslararası Emek Göçü: Almanya’ya Türk Emek Göçü,” **Kamu-İş**; Cilt: 8, Sayı: 1,2005, s. 6.

getirmişlerdir.¹²⁰ Bu dönem Alman Zanaatkârlar Birliği ile Türk Esnaf ve Zanaatkârlar Birliği “orta sınıf orta sınıfa yardım ediyor “ kampanyasını yürütmüştür. Bu kampanya kapsamında (F.) Almanya’nın ihtiyacı olan işgücü ihtiyacı diğer yandan ise sanayileşmiş ülkede Türk zanaatkârların elde edecekleri bilgi ve tecrübelerinin, memleketlerine geri döndüklerinde ülkenin kalkınması için kullanmaları hedeflenmiştir. Böylece karşılıklı olarak ihtiyaçlar karşılanmak istenmiştir.¹²¹ İkili anlaşma öncesi dönemde işgücü göçünün bireysel ilişkiler ve özel araçlar yoluyla kitlesel bir mahiyete sahip olmaması nedeniyle, daha az yaygınlık kazandığı için fazla bilinmemektedir.¹²² 1960’lı yıllarda ise Türkiye yurtdışına yönelen kitlesel bir işgücü göçü serüveni ile tanışarak, göç süreci farklı bir boyuta ulaşarak,¹²³ ikili ilişkilerin gündemine oturmaya hazırlanmıştır. 30 Ekim 1961 tarihli işgücü alımı anlaşması Türkiye-(F.) Almanya ilişkiler açısından yeni bir dönüm noktası olmuştur. Türkiye’nin yurt dışına yönelik olarak gerçekleştirilen işçi göçüne ilişkin ilk anlaşma niteliğinde olan bu anlaşma, Almanya’nın Bonn eyaletine bağlı olan Bad Godesberg kentinde imzalanmıştır.¹²⁴ Bu anlaşmadan sonra sırasıyla 1964’te Avusturya, Belçika ve Hollanda, 1965’te Fransa ve 1967’de İsveç ile benzer ikili anlaşmalar imzalamıştır.¹²⁵ 1961 anlaşması ile beraber Türkiye’den (F.) Almanya’ya işgücü göçü yasal bir çerçeveye içine oturtularak, her iki devletin denetiminde kitlesel mahiyet kazanmıştır.

¹²⁰ Nermin Abadan Unat, **Batı Almanya’daki Türk İşçileri ve Sorunları**, Ankara, T.C. Başbakanlık DPT,1964, s. 36-37.

¹²¹ Pusch, Splitt, **a.g.y.**, s. 9.

¹²² İçduygu, **a.g.y.**,s.186.

¹²³ **A.g.y.**, s. 184.

¹²⁴ Resmi ismi “T.C. Hükümeti ile (F.) Almanya Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Türk İşçilerinin Almanya’da İşe Yerleştirilmelerine Dair Anlaşma” olarak adlandırılmaktadır. Adı geçen anlaşma 12 maddeden oluşmaktadır, metnin tümü için bkz. Fazıl Aydın (der.), “Uluslararası İşgücü Anlaşmaları”, **T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı**, Ankara, Yayın Sayısı: 07, 2014, s. 15-19.

¹²⁵ “Yurtdışında Yaşayan Türk Vatandaşları”, **T.C. Dışişleri Bakanlığı**, http://www.mfa.gov.tr/yurtdisinda-yasayan-turkler_.tr.mfa, (10.5.2018).

Tablo- 1: “Türkiye ile Avrupa Ülkeleri Arasında İmzalanan İkili İşgücü Anlaşmaları”

(F.) Almanya	30 Ekim 1961
Avusturya	15 Mayıs 1964
Belçika	16 Temmuz 1964
Hollanda	19 Ağustos 1964
Fransa	8 Nisan 1965
İsveç	10 Mart 1967

Kaynak: Tablo-1 oluşturulurken Aydın, **a.g.y.**, s. 15-75’de gösterilen tarihlerden yararlanılmıştır.

Türkiye’den (F.) Almanya’ya gönderilen işgücü için belirli prosedürler öngörülmüştür. “(F.) Almanya’ya çalışmak için gönderilen Türk işçilerinin yerleştirilmelerinden Alman Çalışma Kurumu ve (Çalışma Bakanlığı’na bağlı bir örgüt olan) Türkiye İş Kurumu işbirliği içinde bulunacağı öngörülmüştür. Hükümetler arası işbirliğini sağlamak amacıyla da Alman Çalışma Kurumu Türkiye’de bir “irtibat bürosu” kuracağını belirtmiştir. İstanbul’da bulunan irtibat bürosunda, Almanya’ya gönderilecek olan olası işçilerin sağlık taraması yapılmıştır. Türkiye İş Kurumu ise, yapılan iş başvurularını toplayarak, ilk seçimi yaptıktan sonra, irtibat bürosuna bilgileri aktarmıştır. İrtibat bürosu aynı zamanda, Türk İş Kurumu ile beraber Türk işçilerin mutabık kalınmış olan hareket yerlerinden (normal şartlarda İstanbul) (F.) Almanya’ya çalışacakları yerlere kadar seyahatlerini organize edeceği üzerine anlaşılmıştır. İşçilerin hareket yerlerinden çalışacakları yerlere kadar olan seyahat masrafları, Alman Çalışma Kurumu tarafından karşılanmıştır.”¹²⁶

¹²⁶ Burada anlaşmanın orijinali esas alınarak, birinci maddeden sekizinci maddeye kadar faydalanılmıştır, metin için bkz. Aydın, **a.g.y.**, s. 17-18.

İkili anlaşma yoluyla düzenlenen işgücü göçünün “bir yıl için geçerli kalması esas alınmıştır, ancak geçerlik süresinin sona ermesinden en geç üç ay önce iki hükümetten biri tarafından feshedilmediği takdirde kendiliğinden bir sene daha uzayacağı” belirlenmiştir.¹²⁷ Daha sonra, Türkiye ve (F.) Almanya arasında imzalanan 1961 tarihli anlaşma 30 Eylül 1964 tarihinde tekrar uzatılmıştır. Genellikle işçi adaylarının sağlık durumları ve mesleki bilgileri tespit edecek belgeler, ulaştırmanın nasıl gerçekleşeceği, yabancı işverenler arasında işçi sözleşmesinden kaynaklanacak olan her detay ikili anlaşmaların kapsamına dâhil edilmiştir.¹²⁸ İşçiler “anonim” veya “ismen davet” yoluyla istihdam edilmişlerdir. Türkiyeli işçilerin ağırlıklı olarak “anonim” şekilde istihdam edildikleri saptanmıştır. Burada belli bir yöntem izlenmiştir. Bu istihdam edilme biçimine göre, Alman işverenler ülke içerisinde işçi aramak amacıyla “İş Bulma Kurumlarına” başvuruda bulunarak hangi sektör ve vasıfta işçi talep ettiklerini beyan etmişlerdir. Alman bir işçi bulunmadığı takdirde Türkiye’deki birimler ile iletişime geçilerek, talepleri irtibat bürolarına bildirilmiştir. İrtibat büroları yurtdışına çalışmak için gitmek isteyen Türkiyeli işçileri kayıt altına alan “Türk İş Kurumu’na iletilmiştir.¹²⁹

Hatırlanacağı üzere, 1960 yılından itibaren kabul edilen yeni kalkınma modeli aracılığıyla, ülkenin kalkınması devlet yoluyla planlanmak istenmiştir. İşçi gönderme konusunda da, kalkınma odaklı bir yol izlenmiştir. Bu doğrultuda anonim taleplerin öncelik sırası DPT tarafından düzenlenmiştir. Buna göre, birincisi, Anadolu’nun az gelişmiş bölgelerinde başvuruda bulunmuş olan işçi talepleri iki yıl öne çekilerek öncelikli değerlendirmeye alınmıştır. İkinci grup içinde yer alan taleplerin % 15’i doğal afet sonucu hasara uğrayan bölgelerden gelen kişilere yurtdışına gönderme önceliği

¹²⁷ A.g.y., s. 19.

¹²⁸ İçduygu, a.g.y, s. 186.

¹²⁹ A.g.y., s. 187.

tanınmıştır. Bununla birlikte, üçüncü olarak Köy Kalkınma Kooperatifleri¹³⁰ üyelerine ise % 15’lik bir kontenjan ayrılmıştır.¹³¹

“İsмен davet” yönteminde ise daha kolay bir yol izlenmiştir. Yabancı işverenlerin Türk İş Kurumu’na talebi iletilmesinden sonra, ilgili kişilere haber verilerek, süreç işlemeye başlamıştır. İsмен davet edilenler, gideceği ülkenin irtibat bürosu ile irtibata geçmiştir. Pasaport ve diğer resmi işlemlerin yerine getirilmesiyle, çalışmak üzere yurtdışına çıkılması mümkün olmuştur.¹³² “Anonim” ve “isмен” istihdam olanakları dışında, “turist” olarak yurtdışına çıkma olanağı kimi kişi tarafından tercih edilmiştir. Bu yola genelde iki yöntemin başarısız sonuçlanması itibariyle başvurulmuştur. Turist vasfıyla yurtdışına gidildikten sonra, ikameti uzatmak amacıyla olanaklar yaratılmaya çalışılmıştır. Bunun dışında yasadışı yollar ile de yurtdışına “turist görünümü” olarak gidilerek, izinsiz olarak çalışıldığı da tespit edilmiştir. Kesin olarak resmi makamlarca veriler bulunmasa da, Türkiyeli işçilerin yaklaşık olarak % 20’sinin “turist” görünümüyle yasa dışı yollarla ülkelere girip çalıştıktan sonra, statülerini yasal çerçeveye oturttukları tahmin edilmiştir.¹³³

Yurtdışına gönderilen işçilerin profillerine bakıldığında, 1961 ile Temmuz 1975 dönemi arasında Türkiyeli işçilerin büyük kısmın % 82’lik bir oranla erkekler olmuştur, buna karşılık kadın işçilerin sayısı ise 146.137 ile azınlıkta kalmıştır. Yurtdışına

¹³⁰ Köy Kalkınma Kooperatiflerinde, DPT aracılığıyla kırsal bölgenin kalkınması için, çiftçilerin kooperatiflerde bir araya gelerek üretmeleri teşvik edilmiştir. Ayrıca bu kooperatiflere üye olan kişilerin, yurtdışına işçi olarak gönderilmelerine öncelik tanınmıştır. Böylece yıllarca sürecek olan İİBK’nun bekleme listelerinden haber beklemeksizin yurtdışına çıkışlarına olanak sağlanmıştır. Çiftçilerin çoğu görünürde bu kooperatiflere üye olarak, başta (F.) Almanya’ya gitmek istemişlerdir. Bu duruma DPT’nin ağır iş yükü ve bazı yönetsel sorunların eklenmesiyle, uygulamada kalkınma hedefine ulaşamamıştır, daha fazla bilgi için bkz., Herman van Renselaar, Leo van Velsen, “Yabancı Ülkelerdeki İşçilerin Tasarruflarını Gelişme için Kullanmayı Amaçlayan Kamu ve Özel Sektör Girişimleri, **a.g.y.**, s.113-119.

¹³¹ Rinus Penninx, Herman van Renselaar, “Bugünkü Avrupa Ülkelerindeki Ekonomik Durgunluktan Önceki ve Sonraki Dönemlerde Türkiye’nin Yurtdışına İşçi Gönderme Politikasının Evrimi”, **Göç ve Gelişme: Uluslararası İşgücü Göçünün Boğazlıyan İlçesindeki Etkileri Üzerine bir İnceleme**, içinde, (der.) Nermin Abadan Unat, Ruşen Keleş, Rinus Penninx v.d.),Çev. Ünsal Oskay, Ankara, Ajans Türk Matbaacılık, 1976,s. 10-11.

¹³² **A.g.y.**, s. 9.

¹³³ Philip L. Martin, **Bitmeyen Öykü: Batı Avrupa’ya Türk İşçi Göçü**, Ankara, ILO, 1991, s. 34.

çalışmaya giden kadın işçilerin büyük kısmı Almanya'ya gönderilmiştir. (F.) Almanya'ya gidenlerin % 75,6'sı erkek, % 24,4 kadın olmuştur.¹³⁴ İşçiler ailelerini yanlarına alamamış ve ilk dönem tümü “*Heim*” olarak adlandırılan toplu yurtlarda ikamet etmişlerdir.¹³⁵

Sanılanın aksine, (F.) Almanya'ya ilk dalga ile giden “konuk işçilerin” (*Gastarbeiter*) daha sonra gidenlere kıyasla eğitim düzeylerinin yüksek olduğu ve büyükşehirlerden gittikleri tespit edilmiştir. Bu durum doğrudan kişilerin dünya görüşüyle bağlantılıdır. Nitekim çoğu büyük şehirlere göç ettikten sonra, kendilerine tanınan yeni fırsatı değerlendirmek istemişlerdir. İç göç sonrası deneyim onları bir hamle daha ileri gitmeye sevk etmiştir. İlk dönem giden işçiler genç ve şehir kökenliken, daha sonra yurtdışına yönelen kişilerin ağırlıklı olarak tarımsal bölgelerden geldikleri belirlenmiştir.¹³⁶ Eğitim düzeyleri yüksek olan genç ve kentli kesimin neden yurtdışına çıktığına açıklama getiren Nermin Abadan Unat, bu toplumsal kesimin diğerlerine göre yeniliklere daha açık olduğunu belirtmiştir. Böylece ilk dönem Ankara, İstanbul ve İzmir'de müracaatlarını gerçekleştirip işçiler yurtdışına yönelmişlerdir. Ancak daha sonra Anadolu'nun her yerinden kişiler yurtdışında işçi olarak istihdam edilmiştir. Lise ve üniversite diplomalarına sahip kişiler bile bu profil içinde yer almıştır. 9000 öğretmenin (F.) Almanya'ya gittiği saptanmıştır.¹³⁷ 1969-1971 döneminde, nitelikli işçi oranı % 30 iken, 1970'li yıllarla beraber niteliksiz işçilerin sayısında bir artış kayıt edilmiştir.¹³⁸

1961-1973¹³⁹ yılları arasında (F.) Almanya'ya gönderilen işçiler birinci kuşak olarak adlandırılmaktadır. Bu kuşağın en belirgin özelliği, Alman toplumu ve kültürü

¹³⁴ 1.11.1974 tarihinde Abadan Unat ve yurtdışı işçi sorunları genel müdür yardımcısı ile yapılan bir görüşmede belirtilmiştir, bkz. Penninx, Renselaar, **a.g.y.**, s. 15.

¹³⁵ Abadan Unat (2017), **a.g.y.**, s. 85-86.

¹³⁶ Pusch, Splitt, **a.g.y.**, s. 17-18.

¹³⁷ **A.g.y.**

¹³⁸ Daha fazla bilgi için bkz. Penninx, Renselaar, **a.g.y.**, s. 22.

¹³⁹ Çalışmanın bu bölümünde 1961-1973 dönemi arasında meydana gelen kitlesel göç süreci analiz edilmektedir. Bu nedenle tablolarda belirtilen bu dönem aralığı dikkate alınacaktır. 1973 sonrası süreç çalışmanın ilerleyen bölümlerinde dikkate alınacaktır.

hakkında bilgi sahibi olmamalarıdır. İkamet süreleri geçici olarak öngörülmesi nedeniyle “konuk işçiler” (*Gastarbeiter*) hakkında ne (F.) Alman ne de Türk birimleri uzun vadeli bir politika üretmek için bir gereksinim duymamıştır. Doğal olarak bu kişilerin Alman toplumuna uyumunu sağlamak amacıyla örneğin dil kursu gibi uygulamalarına başvurulmamıştır. Esas olan, her iki taraf için ekonomiyi kalkındırmak olmuştur.

Bu döneme dair yapılan araştırmalarda öncelikli olarak “ekonomik” temelli hedefler karşımıza çıkmaktadır. Nermin Abadan- Unat tarafından 1963 yılında (F.) Almanya’da yapılan bir araştırmada bu hususun altı çizilmiştir. Türkiye kökenli işçilerinin % 46,6’sı sırf ekonomik durumlarını düzeltmek amacıyla yurtdışına gittikleri belirlenmiştir.¹⁴⁰ (F.) Almanya’da Saarbrücken Üniversitesi’nin gerçekleştirdiği bir çalışmada ise, çalışanların üçte ikisi bakımından, geçimleri güvence altına alınması şartıyla, işin niteliğinin önemli olmadığı belirtilmiştir.¹⁴¹ Toplu işgücünün ikili anlaşmalar vasıtasıyla yaşandığı ilk dönem yoğunluklu olarak (F.) Almanya’ya bir göç süreci yaşanırken, diğer Batı Avrupa ülkeleriyle imzalanan ikili anlaşmalar neticesinde, farklı sanayileşmiş ülkelere de Türk vatandaşları yönelmeye başlamıştır.¹⁴²

Tablo-2’de görüldüğü üzere, 1973 yılına kadar Türkiye’den sayısal olarak en çok işçi (F.) Almanya’ya¹⁴³ gönderilmiştir. (F.) Almanya’yı Fransa, Avusturya, İsviçre ve Hollanda takip etmiştir. 1973 yılına kadar bir artış yaşanmakla beraber, Avrupa ülkelerinde işçi alımının durdurulmasından sonra 1974 yılından itibaren işçilerin sayısında bir azalma gözlemlenmiştir.

¹⁴⁰ Abadan Unat (1964), **a.g.y.**, s. 212.

¹⁴¹ Nermin Abadan Unat, “Yurtdışına Göçen Türk İş Gücü ve Dönüş Eğilimleri,” **S.B.F. Dergisi**, Cilt: 28, Sayı: 4, 1972, s. 185.

¹⁴² İçduygu, **a.g.y.**, s. 188.

¹⁴³ Bununla beraber Temmuz 1975 tarihine kadar Türkiye’den yurtdışına giden her beş işçiden dördü (F.) Almanya’ya gittiği tespit edilmiştir, bkz. Penninx, Renselaar, **a.g.y.**.,s. 12.

Tablo-2: “Yurtdışına Gönderilen İşçilerin Yıllara ve Ülkelere Göre Dağılımı”

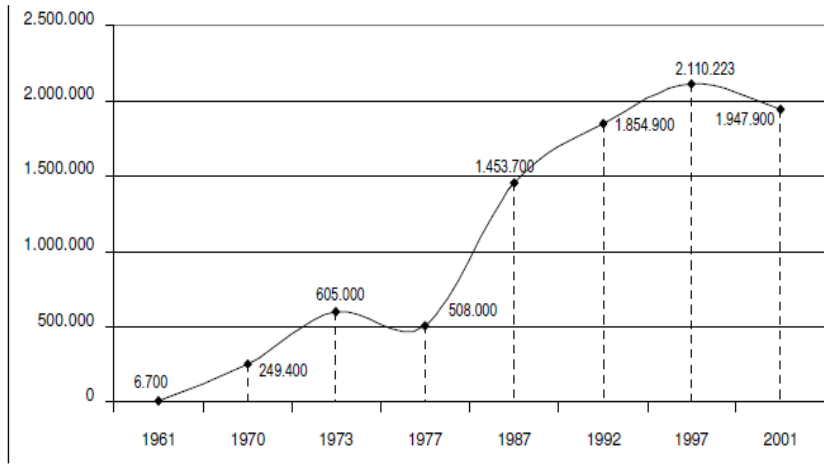
Gönderilen ülke	1961 — 1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	Ocak 31 Haz. 1975
Fed. Alm. Cum.	168,991	7,199	41,409	98,142	96,936	65,684	65,875	103,753	1,228	237
Fransa	88	—	—	191	9,036	7,897	10,610	17,544	10,577	19
Avusturya	4,973	1,043	673	973	10,622	4,620	4,472	7,083	2,501	197
İsviçre	504	215	97	183	1,598	1,342	1,312	1,109	770	90
Hollanda	6,598	48	875	3,404	4,843	4,853	744	1,994	1,503	22
Avustralya	—	—	107	970	1,186	879	640	886	1,138	189
Belçika	13,917	—	—	—	431	583	113	265	555	39
İngiltere	8	—	—	4	536	1,289	82	116	133	64
Diğerleri	16	442	43	108	4,360	1,295	1,381	3,030	1,826	1,128
Toplam	195,095	8,947	43,204	103,975	129,575	88,442	85,229	135,820	20,211	1,985

Kaynak: Penninx, Renselaar tarafından a.g.y., s. 13’den İİBK’nun çeşitli İş ve İşgücü Bültenlerinden toparlanmıştır.

(F.) Almanya ile olduğu gibi tüm Batı Avrupa ülkeleriyle yapılan tüm anlaşmalar için bir “dönüşümlülük ilkesi” (*Rotationsprinzip*) öngörülmüştür. Bu ilke uyarınca işçinin bir yılına yurtdışına gitmesi ve bu sürenin sonunda memleketine geri dönmesi kararlaştırılmıştır. Ancak bu ilke kâğıt üstünde kalmıştır. Nitekim işverenler için esas olan verimi artırmak olmuştur. Bu nedenle yeni işçiler istihdam ederek zaman kaybına uğramak istememişlerdir. İşçiler ise diğer yandan ikametlerini uzatarak, memleketlerine geri döndüklerinde kendilerine ait işyerleri kurabilmek için tasarrufta bulunmak istemişlerdir.¹⁴⁴

¹⁴⁴ Abadan Unat (2017), a.g.y., s. 86-87.

Tablo- 3: “Yıllara Göre (F.) Almanya’daki Türk Vatandaşlarının Sayısı”

Kaynak: İlhan Kaya, “Avrupalı Türkler: Misafir İşçilikten Avrupa Vatandaşlığına,” **Doğu Coğrafya Dergisi**, Cilt: 13, Sayı: 19, 2008, s.15, Statistisches Jahrbuch 2002 für die Bundesrepublik Deutschland, **Statistisches Bundesamt**, Wiesbaden, 2002, Ayhan Kaya, “Citizenship and the hyphenated Germans,” **Citizenship and Identity in a Globalizing World: European Questions and Turkish Experiences**, içinde, (der.) Fuat Keyman, Ahmet İçduygu, London, Routledge, 2005, s.220.

Tablo-3’de (F.) Almanya’daki Türk vatandaşlarının nüfus gelişimi gösterilmiştir. 1961 yılından sonra işçi sayısı giderek artmıştır. Ancak 1966-1967 yılında Türk işçilerin sayısında bir azalma yaşanmıştır.1966 yılında, Batı Alman ekonomisi ilk kez bir ekonomik durgunluk dönemine girmiştir.¹⁴⁵ 1966-1967 yılları arasında özellikle Alman otomobil sektöründe bir ekonomik kriz kendini göstermeye başlamıştır. Bu dönem yaklaşık 70 000 Türk işçi işten çıkarılmıştır. Yaşanan bu krizle yabancı işgücü alımı sorgulanmaya başlanmıştır. Bu dönem yabancı işçilerin bir “yedek istihdam” (*Konkunkturpuffer*) mi yoksa sanayileşmiş bir toplumun birer parçaları olup olmadığı Alman kamuoyunda tartışmaya açılmıştır.¹⁴⁶ Ekonomik kriz sonrası işlerini kaybeden Türk vatandaşlarının çoğu memleketlerine geri gitmeyerek, diğer Batı Avrupa ülkelerinde

¹⁴⁵ Bu ekonomik durum aynı zamanda koalisyon partnerleri olan *CDU/ CSU* ile *FDP* arasında bir siyasi gerilime yol açmıştır. Netice olarak koalisyon bozulmuştur ve şansölye Ludwig Erhard (*CDU*) görevinden istifa etmiş, yerine Şansölye olarak Kurt Georg Kiesinger (*CDU*) ve *CDU* ve *SPD*’den oluşan koalisyon hükümeti kurulmuştur, Bkz.” Die BRD in der Rezension”, **SWR2 Archivradio**, 17 Eylül 2014, <https://www.swr.de/swr2/wissen/archivradio/deutschejahre-1966/-/id=2847740/did=5145526/nid=2847740/iubep/index.html> ,(3.10.2018).

¹⁴⁶ Abadan Unat (2017), **a.g.y.**, s.88.

istihdam olanakları aramışlardır.¹⁴⁷ Ekonomik durgunluk kısa sürmesi sayesinde işçiler (F.) Almanya'ya 1967 yılın ilkbaharından başlayarak eski çalıştıkları işyerlerine geri dönmüşlerdir.¹⁴⁸ 1968 yılından başlayarak (F.) Almanya'ya yönelen işgücü göçü kitlesel mahiyet kazanmıştır.¹⁴⁹ 1970 yılına gelindiğinde işçilerin sayısı 249 400'e ulaşmıştır. 1973 yılında ise Türk vatandaşlarının sayısı 605 000 ile en üst seviyeye gelmiştir.

İkili işgücü anlaşmasının imzalanmasında ABD'nin etkisini yadsımamak gerekmektedir. Her iki ülkenin Batı ittifak sisteminin parçası olmaları bu ilişkinin seyrini etkilemiştir. (F.) Almanya'nın Türkiye'den işçi kabul etmesi hususunda ABD'nin ilgili ve olumlu tavra sahip olduğu bilinmektedir. SSCB'ye doğrudan sınırı bulunan NATO müttefiki Türkiye'nin ekonomik yapısının sağlamaştırılması¹⁵⁰ Soğuk Savaş şartlarında, önemli bir konu olarak görülmüştür.¹⁵¹ Bu nedenle de Türkiye ile işgücü anlaşmasının imzalanması ABD tarafından desteklendiği ve bu şartlar altında yoğunluk kazandığını söylemek mümkündür.

İkametleri kısa süre için öngörülen Türkiye kökenli konuk işçileri (*Gastarbeiter*) için ise ne Türk ne de Alman hükümeti uzun vadeye yönelik bir politika üretmemiştir.1961-1973 yılları arasında iki hükümetin denetiminde Türkiye-(F.) Almanya ilişkileri tek boyut üzerinden yürütülmüştür. Başlangıçta her iki tarafın yalnızca güttüğü “ekonomik” yarar, zaman geçtikçe insanı boyut kazanarak, siyasi ve sosyo- kültürel alandan başlayarak, her alana nüfuz etmeye başlamıştır. Bu hususta Max Frisch'e ait olan “Biz işçi istedik ama insan geldi”¹⁵² sözü, tam olarak bu durumu özetlemiştir. 1973 yılına geldiğinde yaklaşık

¹⁴⁷ Nermin Abadan Unat, “La Récession de 1966/67 en Allemagne Fédérale et ses Répercussions sur les Ouvriers Turcs”, **The Turkish Yearbook of International Relations**, Cilt: 11,1971, s.59.

¹⁴⁸ Abadan Unat, **a.g.y.** (2017), s. 88.

¹⁴⁹ İçduygu, **a.g.y.**,s.192.

¹⁵⁰ Karl- Otto Sattler, “ Vor 50 Jahren kamen die ersten türkischen Gastarbeiter- Ungeplante Dynamik,” **Arbeitnehmer**, Sayı: 7, 2011, s. 18.

¹⁵¹ O. Can Ünver, “ Almanya'ya Türk İşgücü Göçü-Geçmişten Geleceğe Sorunlar, İmkânlar ve Fırsatlar,” **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi**; Sayı: 45, 2003, s. 191.

¹⁵² İsviçreli bir yazar olan Max Frisch (1911-1991) bu ifadeyi 1965 yılında kullanmıştır, daha fazla bilgi için bkz.”Gastarbeiter: Wir riefen Arbeitskräfte und es kamen Menschen”, **Spiegel**, 30 Ekim 2011, <http://www.spiegel.de/fotostrecke/gastarbeiter-wir-riefen-arbeitskraefte-und-es-kamen-menschen-fotostrecke-74565-2.html>, (17.10.2018).

2.6 milyon yabancı arasında, 605 000 kişi ile beraber, Türk vatandaşları en büyük yabancı işgücünü temsil etmeye başlamıştır.¹⁵³ Türk işgücü göçü böylece İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yabancı işgücü sayısı bakımından (F.) Almanya'da en büyük nüfusa sahip olmakla, (F.) Almanya'nın yeniden kalkınmasında etkili bir rol üstlenmiştir.¹⁵⁴ Bir sonraki bölümde (İkinci Bölüm) ele alınacak olan uluslararası gelişmeler çerçevesinde, 1973 Dünya Petrol Krizi sonrası işgücü göçü “aile birleşimleri” neticesinde yeni bir evreye girmiştir ve bu gelişmeler sonucu Türkiye-(F.) Almanya ilişkileri dönüşüme uğramıştır.

¹⁵³ 1973 yılına kadar, toplamda 14 milyon yabancı işgücü (F.) Almanya'ya çalışmak üzere gitmiştir. 14 milyonun 11 milyonu ise memleketlerine geri dönmüştür, daha fazla bilgi için bkz. Gesa Büchert, Hannes Burkhardt, “Migrationsgeschichte Sammeln, Sortieren und Zeigen”, **Friedrich- Alexander- Universität Erlangen- Nürnberg**, 2014, s.34.

¹⁵⁴ Ünver, **a.g.y.**,s. 178.

İKİNCİ BÖLÜM

1973-1989 DÖNEMİ TÜRKİYE- (FEDERAL) ALMANYA İLİŞKİLERİ

2.1 1973 Dünya Petrol Krizi'nin (F.) Almanya ve Türkiye'ye Yansımaları

Uluslararası gelişmeler çerçevesinde, 1973 yılı önemli bir tarihe işaret etmektedir: 15 Ekim 1973'de Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri (OAPEC) Batılı devletlere petrol ambargosu uygulaması sonucunda, birinci Petrol Krizi meydana gelmiştir. Ocak 1973'de varil başına 2.59 Dolar olan ham petrol, Ekim 1973 yılına gelindiğinde 5.11 Dolar, Ocak 1974'de ise 11.65 Dolar'a kadar çıkmıştır. Böylece bir yıl içerisinde petrol fiyatları dört katına kadar bir artış göstermiştir.¹⁵⁵ Mart 1974'e kadar süren ambargonun etkisi kapitalist ülkeler açısından büyük olmuştur. *Bretton Woods*¹⁵⁶ sistemi ile sağlanan uluslararası piyasalardaki denge bozulmuştur.¹⁵⁷ Esas itibariyle petrol ambargosu Arap-İsrail Savaşı'nda¹⁵⁸ İsrail hükümetine arka çıkan Batı'ya karşı uygulanan siyasi bir tepki şeklinde ortaya çıkmıştır ve küresel bir dalgalanmaya yol açmıştır. Sonuçta İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra refah dönemini yaşayan kapitalizm, ilk kez ciddi bir sarsıntı ile karşı karşıya kalmıştır. 1973 Petrol Krizi ile başlayan kriz, 1979'da İkinci Petrol Krizi ile beraber aşılabilir hale gelmiştir.¹⁵⁹ Sanayileşmiş kapitalist ülke ekonomilerinde “işsizlik

¹⁵⁵ “Opec ve Petrol Krizi, **TUİÇ Akademi**, 2 Şubat 2011, <http://www.tuicakademi.org/opec-ve-petrol-krizi/>, (28.11.2018).

¹⁵⁶ 1944'den beri yürürlükte bulunan bu anlaşma uyarınca, Amerikan Dolar'ı altına sabitlenerek, uluslararası piyasalarda tek geçerli para birimi olmuştur, Hakan Ay, Özgür Uçar, “ Üç Küresel Krizin Analizi,” **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 17, Sayı: 1, 2015, s. 16.

¹⁵⁷ Salih Öztürk, Selin Saygın, “1973 Petrol Krizinin Ekonomiye Etkileri ve Stagflasyon Olgusu,” **Balkan Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 12, 2017, s. 2.

¹⁵⁸ 6 Ekim 1973-Mart 1974 tarihleri arasında süren Arap İsrail Savaşı, Ramazan'da yaşanması nedeniyle “Ramazan Savaşı” buna karşılık İsraililer için kutsal *Yom Kippur* ayına denk gelmesi itibariyle “*Yom Kippur Savaşı*” olarak anılmıştır, daha fazla bilgi için bkz. Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Cilt: I-II: 1914-1995, 11. Baskı, İstanbul, Alkım Yayınevi, 1999, s. 359-363.

¹⁵⁹ Ay, Uçar, **a.g.y.**, s. 16.

ve durgunluk (*resesyon*) yaşanırken, aynı anda enflasyonun¹⁶⁰ arttığı durum olan” “*stagflasyonun*”¹⁶¹ Keynesçilik tarafından öngörülememiş olması, ekonomistleri yeni kuramların geliştirmesine yönlendirmiştir.¹⁶² Bu küresel kriz, Batı kapitalizmine enerji bakımından ne kadar dışa bağımlı olduğunu hatırlatmıştır. Sanayileşmiş ülkelerde kriz kendisini daha çok durgunluk ile enflasyon ve işsizlik şeklinde gösterirken, başta Latin Amerika ülkelerinin içinde bulunduğu gelişmekte olan ülkelerde borç krizleri gündemi belirlemiştir.¹⁶³

Kapitalist ülkelerin aksine, 1973/1979 Petrol Krizleri, petrol üretiminde faaliyet gösteren SSCB’yi etkilememiştir. Bu dönem, SSCB’nin gelirinin arttığı kaydedilmiştir.¹⁶⁴ Batı Bloku’nun başında olan ABD’nin ise gücü zayıflamıştır. Bilhassa *Bretton Woods* sisteminin çökmesinin etkisiyle, süper gücün uluslararası piyasalardaki saygınlığı zayıflamıştır. Bununla birlikte İran Devrimi¹⁶⁵ ve Afganistan’ın SSCB tarafından işgal edilmesi¹⁶⁶ sonucu bu ülkeler Batı Bloku ile bağlantılarını kesmişlerdir.

¹⁶⁰ “Fiyatların genel düzeyinde sürekli ve hissedilir bir artışın yaşanmasıdır”, daha fazla bilgi için bkz. Yüksel Birinci, “Enflasyon, Para Politikası ve Stratejileri,” **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 47, Sayı: 1-4, 1989, s. 19.

¹⁶¹ Stagflasyon hakkında daha fazla bilgi edinmek için bkz. Onur Ceylan, “Stagflasyon”, **Piyasa Rehberi Finans Sözlüğü**, <http://piyasarehberi.org/sozluk/stagflasyon>, (28.11.2018).

¹⁶² Öztürk, Saygın, **a.g.y.**, s. 2.

¹⁶³ Ay, Uçar, **a.g.y.**, s. 17.

¹⁶⁴ Baskın Oran (der.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Cilt: II,10. Baskı İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s. 12.

¹⁶⁵ İran’ı 1941 yılından itibaren Batı ile yakınlığı bilinen Şah Rıza Pehlevi mutlak monarşi usullerine göre yönetmiştir. 1973 Petrol Krizi neticesinde, yalnızca Şah yanlısı kişilerin petrol fiyatlarının artmasından yararlanabilmeleri ve diğer sosyo-ekonomik adaletsizliklerin meydana gelmesi sonucu, muhalif grupların örgütlenerek hâkim olan rejime karşı eyleme geçmesiyle bir halk hareketi başlatılmıştır. Bu grupların içinde en güçlü olan Batı karşıtlığı ile bilinen Ayetullah Ruhullah Humeyni olmuştur. Şii lideri birçok toplumsal kesimi etrafına toplamayı başarmıştır. Şiddetlenen sokak gösterileri sonucunda Rıza Şah ülkeyi terk etmiştir, 1 Nisan 1979’da İran İslam Cumhuriyeti resmen kurularak, İran’da yeni bir devir başlamıştır. Daha fazla bilgi için bkz., Theda Skocpol “Rantiye, Devlet İran Devrimi’nde Şii İslam,” **İran Devrimi- Din, Anti-Emperyalizm ve Sol**, içinde, (der.) Serpil Üçer, İstanbul, Belge Yayınları, 1992, s.55-59 ve Armaoğlu, **a.g.y.**, s. 375-376.

¹⁶⁶ 25 Aralık 1979 tarihinde SSCB tarafından başlatılan askeri bir müdahaledir. SSCB yönetimi bu müdahalenin kısa sürede sonuca bağlanacağını beklese de, neredeyse on yıl boyunca Afgan topraklarında askerlerini bulundurmıştır. Uluslararası kamuoyunda bu askeri müdahale bir “işgal” olarak ağır şekilde eleştirilirken, SSCB hukuki dayanaklarının olduğunu ve Afganistan ile 1978 yılında imzalanan bir anlaşma uyarınca, Sovyet yanlısı hükümetin talebi üzerine ülkede müdahalede bulunduğunu öne sürmüştür. İslamcı mücahitlere karşı mücadele verilen bu iç savaşta, Sovyet askerleri, ancak Şubat 1989’te Afganistan’dan çekilmiştir, bkz. Sander (2014), **a.g.y.**, s. 565-567.

Tüm bu gelişmeler SSCB'nin lehine olmuştur. SSCB, bu durumdan yararlanarak, gelişmekte olan ülkeleri yanına çekmek için girişimlerde bulunmuştur. ¹⁶⁷

Dünya kapitalist sistemin 1973 sonrası dönemde girdiği krizden çıkış yolu olarak “neo-liberalizmi”¹⁶⁸ görmüştür. Bu bir devrin sonu olmuştur; sosyal refah devlet uygulamalarının esas alındığı Keynesyen politikalar yerine, “bırakınız yapsınlar” (*laissez-faire*) ilkeleri ve Monetarist makro iktisat teorisinin önceliğini öngören para politikası esas alınmıştır. ¹⁶⁹ Fakat 1980’li yıllardan itibaren neo-liberalizm, yalnızca ekonomik düzeyde değil, aynı zamanda siyasi ve toplumsal bağlamda bir dönüşümü başlatarak, refah devlet uygulamalarından köklü bir çözüm sürecini de beraberinde getirmiştir.¹⁷⁰ İngiltere ve ABD’de Margaret Thatcher ve Ronald Reagan’ın iktidara geldikleri muhafazakâr yönetimlerin aracı haline gelen neo-liberalizmde devlet “hantal” olarak görülmüştür ve piyasaya müdahalesi ekonomideki verimliliği azalttığı gerekçesiyle, devletin rolü mümkün olduğu kadarıyla özelleştirmeler yoluyla sınırlandırılmıştır. Çok uluslu şirketler kurularak, sermayenin yayılması sağlanmıştır. Ayrıca devletin “verimliliğini” sağlamak amacıyla, bürokratik engeller ortadan kaldırılmıştır. Uygulanan neo- liberal politikalar uyarınca, kapitalizmi de içinde

¹⁶⁷ Oran (Cilt I), a.g.y., s. 658-659.

¹⁶⁸ David Harvey’in tanımı için bkz. David Harvey, “Yaratıcı Yıkım Olarak Neo-liberalizm,” Çev. Eylem Çamuroğlu Çığ, Ünsal Çığ, **Atılım Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 2, 2012, s. 68.

¹⁶⁹ Monetarizme göre, enflasyonun ortaya çıkmasının ana sebebi, paranın hükümetler tarafından gereksiz ve aşırı olarak artırılmasıdır. Ekonomideki sorunların bilhassa parasal kökenli olması, para politikalarının geliştirilmesi aracılığıyla aşılabilmektedir, bkz. Coşkun Can Aktan, “ Monetarizm ve Rasyonel Beklentiler Teorisi,” **Ekonomi Bilimleri Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 1, 2010, s. 169-170. Böylece devletin ekonomiye müdahalesini içeren, kamu hizmetini yerine getirmek ve ekonomik düzenlemeler sağlamak amacıyla, kamu harcamaları ve kamu gelirlerini (vergiler ve borçlanma) kullanması anlamına gelen maliye politikası ikincil plana itilmiştir, bkz. Mircan Tokatlıoğlu, Ufuk Selen, **Maliye Politikası**, Bursa, Ekin Yayınevi, 2017, s. 7.

¹⁷⁰ Ahmet İnsel, **Neo- Liberalizm: Hegemonyanın Yeni Dili**, 4. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 7.

barındıran küreselleşme¹⁷¹ de farklı bir boyuta taşınmıştır. ¹⁷² Aşağıda incelenecek olan Türkiye ve (F.) Almanya’da bu uluslararası konjonktürün çeşitli yansımaları olmuştur.

Bu bölümde ele alınacak olan 1973- 1989 dönemi Türkiye-(F.) Almanya ilişkileri, çeşitli ulusal ve uluslararası gelişmelerin etkisiyle bir dönüşüme uğramıştır. 1973 Dünya Petrol Krizi, yalnızca bir küresel ekonomik krizi tetiklememiştir, ikili ilişkiler boyutunda da bir dönüm noktasını işaret etmiştir. İkinci Bölümde Petrol Krizi’nin Türkiye ve (F.) Almanya ilişkilerini hangi yönde etkilediği gözden geçirilecektir. Ayrıca 12 Eylül Darbesi’nin ikili ilişkiler konusunda nasıl bir etkiye yol açtığı analiz edilecektir. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında ise darbe rejimi sonrası Türkiye-(F.) Almanya ilişkilerinin Geri Dönüşü Teşvik Yasası’nın uygulanması, Avrupa Toplulukları (AT) çerçevesinde ilişkiler ve Türkiyeli göçmenlerin (F.) Almanya’da örgütlenmeleri ilişkileri nasıl şekillendirdikleri ele alınacaktır.

1973 Petrol Krizi sonrası süreçte (F.) Almanya açısından siyasi düzeyde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. 1969-1974 yılları arasında *SPD-FDP* koalisyon hükümetlerinin başında bulunan Willy Brandt, Guillaume casusluk meselesi¹⁷³ nedeniyle görevinden 1974 yılında çekilmiştir. (F.) Almanya’nın kuruluşundan itibaren ilk defa bir Sosyal demokrat partili olarak Şansölyelik görevini yerine getiren Willy Brandt, uyguladığı iç ve dış politikalar itibariyle yalnızca Batı Almanya için değil, tüm Avrupa için yeni bir soluk olmuştur. Soğuk Savaş’ın yumuşama (*detant*) dönemi ortamı sayesinde

¹⁷¹ Küreselleşme Batı’nın altyapısı olan kapitalizm ile üstyapısını dâhilinde olan demokrasi, insan hakları ve benzeri kurumların dünyaya genişlemesi anlamına gelmektedir. Sermayenin temel hedefi olan kârın maksimize edilmesidir. Bunun sağlanması için de pazara doğru yayılması icap etmektedir. Bu bağlamda üç tarihsel dalgalanmadan bahsetmek mümkündür. Birinci dalga ile, 1490’lı yıllarda merkantilizm sömürgeciliği doğurmuştur. İkinci dalga eşliğinde, 1890’lı yıllarda sanayi devrimi, emperyalizmle son bulmuştur. Üçüncü dalga eşliğinde ise 1970’li yıllarda çok uluslu şirketlerin kurulması sonucu, 1980’li yıllara gelindiğinde iletişim devrimi yaşanmıştır, SSCB’nin dağılmasından sonraki süreçte ise Batı rakipsiz güç haline gelmiştir. Böylece tüm pazarlara yayılma hedefi gerçekleştirilmiştir, bkz. Oran (Cilt I), **a.g.y.**,s. 41.

¹⁷² İnsel, **a.g.y.**, s. 13.

¹⁷³ *Stasi* ajanı Günter Guillaume’ın *SPD*’nin içine sızması, Willy Brandt ile yakın ilişkiler geliştirerek, Doğu Almanya Cumhuriyeti’ne önemli bilgilerin aktarılması amaçlanmıştır, daha fazla bilgi için bkz. Peter Borowsky, “ Tendenzwende Anfang der siebziger Jahre,” **Bpb**, 5 Nisan 2004, <http://www.bpb.de/izpb/10113/tendenzwende-anfang-der-siebziger-jahre?p=all>, (5.1.2019).

Brandt önderliğinde “*Ostpolitik*” adı altında başta SSCB olmak üzere, Demokratik Alman Cumhuriyeti, Polonya ve diğer Doğu Bloku ülkeleri ile ilişkiler kurmuştur. 1955 yılından itibaren uygulanan Hallstein Doktrini¹⁷⁴ terk edilerek, Almanya’nın bölünmüşlüğü ilk kez bir gerçek olarak kabul edilmişti. Ancak Alman “milletinin bölünmüşlüğü” esas itibariyle kabul edilmeyerek, Almanya’nın doğru zamanı geldiğinde tekrar birleşeceğine dair açık bir kapı bırakıldığı söylenebilir. Brandt’ın iktidarında kişisel hak ve özgürlükler, sosyal haklar demeti ve eğitim hususunda birçok reformlar yapılmıştır. Polonya ziyareti esnasında bir Alman Şansölyesi olarak Hitler Dönemi’nde soykırıma uğrayan Yahudi Anıtı önünde diz çökmesiyle, adını Avrupa tarihine yazdıran Willy Brandt’ın resmi olarak 6 Mayıs 1974 tarihinde görevi sona ermiştir ve bir devir kapanmıştır.

Yerine Brandt iktidarında çeşitli bakanlık görevlerinde bulunmuş olan Sosyal demokrat partili Helmut Schmidt Batı Almanya Şansölyesi olarak gelmiştir. Schmidt önderliğinde 1974-1982 yılları arasında yine liberaller ile beraber koalisyon hükümetleri kurulmuştur. Her ne kadar her iki Şansölye aynı parti geleneğinden gelerek, aynı koalisyon partneriyle hükümetleri yönetmiş olsalar da, 1973 Petrol Krizi sonrası dünya çok farklı olmuştur.¹⁷⁵ Uluslararası konjonktürle bağlantılı olarak (F.) Almanya için özellikle iktisadi anlamda yeni mücadele alanları belirlemiştir. Schmidt’in ağırlık verdiği alanlar işsizlik ve enflasyonla mücadele, *Bretton Woods* sisteminin çökmesinden sonra tekrar para piyasalarının istikrara kavuşturulması için çalışmaların gerçekleştirilmesi, *NATO* ittifakına bağlılık öncelikli konular arasında yer almıştır. Böylece Willy Brandt’ın

¹⁷⁴ Hallstein Doktrini ismini (F.) Alman Dışişleri Bakanlığı müsteşarı (1951-1958) Walter Hallstein’dan almıştır. Buna göre, (F.) Alman hükümeti tarafından Doğu Almanya bir devlet olarak tanınmamıştır. (F.) Almanya Cumhuriyeti yegâne egemen devlet olarak görülmüştür. Doğu Almanya Cumhuriyeti’ni tanıyan, devletler (F.) Almanya tarafından kınanmıştır. Ancak Almanya’nın İkinci Dünya Savaşı sonrasında kaderini belirleyen devletler arasında yer alan SSCB bu Doktrinin kapsamı dışında bırakılmıştır, daha fazla bilgi için bkz. Hanns Jürgen Küsters, “Hallstein Doktrin”, **KAS**, <https://www.konrad-adenauer.de/stichworte/aussenpolitik/hallstein-doktrin>, (29.11.2018).

¹⁷⁵ Dieter Griesshaber “Die erste Regierungszeit Helmut Schmidts (16.5.1974- 15.11.1976)”, **Geschichts und Kulturverein Köngen**, 22 Kasım 2016, <http://geschichtsverein-koengen.de/HelmutSchmidt.htm>, (28.11.2018).

idealizmi içeren, Doğuya açılma, Avrupa kıtasında barışın temini gibi konular rafa kaldırılarak, yalnızca zorunlu alanlar üzerinde durulmuştur.¹⁷⁶

1973 Petrol Krizi'nin (F.) Alman ekonomisinin üstünde yükü ağır olmuştur. 1973 ve 1974 yılları arasında varil başına petrol fiyatı 82.20 *DM*'dan 223.87 *DM*, yani % 172,2 katına çıkmıştır. (F.) Alman hükümeti böylece 1974 yılında petrol ithali için yaklaşık 23 milyar *DM* harcamak durumunda kalmıştır. İşsizlik rakamlarında artış söz konusu olmuştur. 1974 yılında % 2,6'lık bir işsizlik söz konusu iken, 1975 yılında bu oran % 4,8 e ulaşmıştır.¹⁷⁷ Petrol ambargosunun yükünü hafifletmek için bir takım önlemlere başvurulmuştur. Bunlar arasında 25 Kasım 1973 tarihinden itibaren uygulanan ve toplamda dört günlük bir araç kullanma yasağını kapsayan bir tasarruf önlemi yer almıştır. Ayrıca geride kalan günler için otoyollar ve şehir içi yollar için bir hız limiti getirilmiştir. Bu dönem (F.) Almanya petrolü ikame edebilecek alternatif enerji kaynaklarının arayışı içine girmiştir. Bununla birlikte, 40 nükleer enerji santralinin yapımının teşvik edilmesi de, Alman halkında bir nükleer karşı hareketi de başlatmıştır.¹⁷⁸ Batı Alman ekonomisinde 1975 ve 1982 yıllarında negatif yönde yıllık bir büyüme oranı söz konusu olmuştur. 1973 Petrol Krizi öncesi % 1 olan işsizlik oranları, kriz sonrası dönemde % 9'a ulaşmıştır. Borçlanma da % 40'a yakın bir oranla ikiye katlanmıştır.¹⁷⁹

1973 yılından başlayarak dünyayı sarsan Petrol Krizleri gelişmekte olan ülkeler arasında bulunan Türk ekonomisini de ciddi şekilde etkilemişlerdir. Petrol ithal eden ülkeler arasında olan Türkiye'de ithalat giderleri artış göstermiştir.¹⁸⁰ Buna enflasyon ve üretim sektöründe gerilemeler eşlik etmiştir. Dünyada petrol fiyatının artması neticesinde

¹⁷⁶ A.g.y.

¹⁷⁷ Die Ölkrise 1973", boerse.de, <https://www.boerse.de/boersenwissen/boersengeschichte/Die-1krise-1973--66-seite,3>, (29.11.2018).

¹⁷⁸ Volker Eklkofer, "Rückblick auf eine folgenreiche Zeit", Bayern 2, Radio Wissen, 11 Nisan 2014, <https://www.br.de/radio/bayern2/sendungen/radiowissen/soziale-politische-bildung/oelkrise-1970er-wirtschaft-fahrverbot-ope-100.html>, (28.11.2018).

¹⁷⁹ Peter Starke, "Krisenbewältigung im deutschen Sozialstaat: Von der Ölkrise zur Finanzkrise von 2008," Zentrum für Sozialpolitik, Yayın Sayısı: 2, 2005, s.13.

¹⁸⁰ Oran (Cilt I), a.g.y., s. 663.

ham petrole dört kat daha fazla ödenmesi, dış ticareti de etkilemiştir. Türk dış ticaret açığı üç kat artmıştır. Haliyle ödemeler dengesindeki açıklık büyümüş, üstüne döviz darboğazı eklenince, kriz aşılabilir boyutlara ulaşmıştır. Çözüm olarak döviz ihtiyacını karşılamak için dış borçlanmaya gidilmiştir.¹⁸¹ Hazineye bulunan dövizler petrol faturası yüzünden bir yıl içinde tükenmiş ve petrol faturası ihracat gelirin % 16,8'inden, % 49,1'ine yükselmiştir.¹⁸² Dış borçlanma yoluyla Türkiye uluslararası piyasalara bağımlı hale gelmiştir. Üstüne 1974 Kıbrıs Hareketi'nin¹⁸³ mali yükü eklenmiştir. ABD'nin bu hareketten sonra 1975-1978 yılları arasında uyguladığı silah ambargosu ve askeri yaptırımları ekonomik yükü daha da artırmıştır.¹⁸⁴ 1973 Petrol Krizi'nin doğurduğu bedellere birde 1960 yılından itibaren uygulanan ithal ikamesine dayalı büyüme modelinden kaynaklı yapısal sorunlar eklenmiştir. Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) ve Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi finansal kuruluşlardan bu kadar yüksek miktarda borç alınamayacağı için uluslararası piyasalardan kısa vadeye yönelik borçlanmaya başvurulmuştur. Türkiye'nin, dış borçları geriye ödeyememesi, ülkeyi bir kısır döngünün içine sürüklemiştir.¹⁸⁵

1970'lerin Türkiye'sinde yalnızca ekonomik anlamda değil, siyasi ve toplumsal alanda da istikrarsız bir dönem yaşanmıştır. 12 Mart 1971 Muhtırası¹⁸⁶ ile başlayan ve 12 Eylül 1980 Darbesi'ne kadar uzanan bu ara dönem, Türk demokrasisi açısından sancılı

¹⁸¹ Öztürk, Saygın, **a.g.y.**, s. 6.

¹⁸² Oran (Cilt I), **a.g.y.**, s. 663.

¹⁸³ Kıbrıs Harekâtı 20 Temmuz 1974 tarihinde TSK'nin Kıbrıs'a askeri bir müdahale düzenlemesiyle CHP-MSP koalisyonu döneminde Başbakan Bülent Ecevit liderliğinde başlatılmıştır. Askeri müdahaleden iki gün sonra BM'nin organı olan Güvenlik Konseyi'nin 353 kararı uyarınca ateşkes ilan edilmiştir. Sonraki süreçte düzenlenen iki Cenevre Konferansları bağlamında adadaki Türk ve Rumlar arasında bir anlaşma sağlanamamıştır. 14-16 Ağustos 1974 tarihinde Türkiye ikinci Kıbrıs Hareketi'ni düzenlemiştir, daha fazla bilgi için bkz. William Hale, **Türk Dış Politikası 1774-2000**, Çev. Petek Demir, İstanbul, Mozaik Yayınları, 2003, s.163-165 ve Emrah Utku Gökçe, "1974 Kıbrıs Krizinde CHP-MSP Koalisyon Hükümetinin Karar Alma Süreci," **Ulusa: Uluslararası Çalışma Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 1, 2018, s. 47-48.

¹⁸⁴ Oran (Cilt I), **a.g.y.**, s. 663.

¹⁸⁵ **A.g.y.**, s. 663-665.

¹⁸⁶ 12 Mart 1971 Muhtırası ile beraber parlamenter sistem kesintiye uğramıştır ve demokratik hak ve özgürlükler fiilen askıya alınmıştır. TSK, Süleyman Demirel başkanlığındaki AP'nin başında bulunduğu hükümeti istifaya zorlamıştır. Demirel'in yerine partiler üstü Başbakan olarak Nihat Erim getirilmiştir, bkz. Çağlar Keyder, "Türkiye Ekonomisinin Ekonomi Politikası", Schick, Tonak içinde **a.g.y.**, s. 66.

geçmiştir. 1980 Darbesi'ne kadar genellikle bir en fazla iki yıl içerisinde bozulan toplam on koalisyon hükümeti kurulmuştur. Bu siyasi gelişmelerle birlikte, toplumsal alanda bir çatışma ortamı gündemi belirlemeye başlamıştır. Hatırlanacağı üzere, uluslararası konjonktürle uyumlu olarak 1961 Anayasası özellikle sosyal ve ekonomik haklar bakımından yenilikçi ve özgürlükçü bir anlayışa sahip olmuştur.¹⁸⁷ Bu sayede geniş toplumsal kesimler her düzeyde örgütlenmeye başlamıştır. Üniversitelere tanınan özerklik sayesinde özellikle öğrenciler farklı fikirler etrafında toplanarak örgütlenmeye başlamıştır. Ne yazık ki fikirlerin tartışılmasının yerini, silahlar almaya başlamıştır. 1970'lı yıllardan itibaren toplumsal kampaşma sürecinin önüne geçilememiştir. Sağ ile sol görüşlü gruplar arasında fikir ayrılıkları siyasal şiddete dönüşerek üniversite kampüslerinden taşarak, tüm kamusal alanlara yayılmıştır. 12 Eylül 1980 Darbesi'ne kadar Türkiye'de siyasal şiddet giderek daha fazla can almaya başlamıştır. 1 Mayıs 1977 tarihinde Taksim Meydanı'nda düzenlenen İşçi Bayramı kutlamalarında katılımcılara ateş edilmiştir. Tarihe "Kanlı 1 Mayıs" olarak geçen bu olayda 34 kişi hayatını kaybetmiştir.¹⁸⁸ 1978'de Kahramanmaraş'ta Alevilere karşı bir katliam düzenlenmiştir.¹⁸⁹ Hiç kuşkusuz, iktisadi sıkıntıların, siyasi ve toplumsal boyuttaki çatışmaları da tetiklediğini söylemek yanlış olmayacaktır. Özellikle 1978'den itibaren iktisadi krizle, siyasi krizi birbirine kenetlemiştir.¹⁹⁰

1973 Dünya Petrol Krizi küresel anlamda bir ekonomik krizi tetikleyerek, uluslararası konjonktürün değişmesine yol açtığını söylemek yanlış olmayacaktır. Uluslararası sistemin birer parçaları olan (F.) Almanya ve Türkiye de bu gelişmelerden farklı şekillerde etkilenmiştir. Fakat Türkiye-(F.) Almanya ilişkileri özelinde de bu kriz bir dönüm noktası olmuştur. Aşağıda incelenecek olan (F.) Almanya'nın işgücü alımını

¹⁸⁷ Sevinç, a.g.y., s. 38.

¹⁸⁸ Nilay Vardar, "1 Mayıs Nasıl ve Neden Kana Bulandı?," **Bianet Bağımsız İletişim Ağı**, 1 Mayıs 2013, <http://bianet.org/bianet/toplum/146248-1-mayis-1977-neden-ve-nasil-kana-bulandi>, (28.11.2018).

¹⁸⁹ Zürcher, a.g.y.,s. 380-381.

¹⁹⁰ Mustafa Durmuş, "12 Eylül Askeri Darbesinin Ekonomi Politikası," **MEMLEKET Siyaset Yönetim**, Cilt: 6,Sayı: 15, 2011, s. 104.

durdurması konusu bilhassa ikili ilişkilerin bir dönüşüme uğrayarak yeni bir hale bürünmesine yol açmıştır.

2.1.1 İşçi Alımının Durdurulması: Misafir İşçilikten Göçmenliğe Doğru

Bilhassa 1973 Petrol Krizi'nin (F.) Alman ekonomisi özelinde yarattığı zorluklar, dönemin birçok Avrupa ülkesi gibi (F.) Almanya'yı da harekete geçirmiştir. 23 Kasım 1973 tarihinde (F.) Alman hükümeti işçi alımını resmen durdurmuştur. İşçi alımının durdurulduğu 1973'te, (F.) Almanya'da 2,6 milyon yabancı işçi toplam işgücünün %10-12'sini temsil etmiştir.¹⁹¹ Bu önlem neticesinde işsiz sayısı Eylül 1975'te 2 039 000'e kadar düşmüştür.¹⁹² 1974 yılından itibaren Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) dışından yeni işçilerin getirilmesinin önü kapatılmıştır. İtalya AET üyesi olduğu için, emeğin serbest dolaşımı hakkında yararlanarak bu uygulamadan muaf tutulmuştur. Ancak Yugoslavya, Türkiye ve diğer AET üyesi olmayan ülkelere işçi alımı yapılan vatandaşları bu durum doğrudan etkilenmiştir. Kısa vadede yabancı işçilerin sayısı azaltılmış olsa da, uzun vadede (F.) Almanya'daki yabancı işçilerin sayısı artış göstermiştir. 1978 yılına gelindiğinde, 1973 yılındaki toplam yabancı işçilerin sayısı çoktan aşılmıştır.¹⁹³

1973 yılı aslına bakılırsa bir eşik olmuştur: İşçiler ya işlerini bırakıp, bir daha geriye dönmek üzere memleketlerine geri dönecekler ya da (F.) Alman hükümetinin onlara tanıdığı aile birliğinin korunması hakkında faydalanarak, eşlerini ve çocuklarını

¹⁹¹ Gülay, Toksöz, **Uluslararası Emek Göçü**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s. 28, Peter, Stalker, **The Work of Strangers: A Survey of International Labour Migration**, Cenevre, ILO, 1994, s. 17.

¹⁹² Die Ölkrise 1973, **a.g.y.**

¹⁹³ J. Klaus, Bade, "40 Jahre "Anwerbestopp" 1973- Intervention mit nicht Intendierten Folgen," **MIGAZIN**, 26 Kasım 2013, <http://www.migazin.de/2013/11/26/steuerungsfehler-%E2%80%9Eanwerbestopp%E2%80%9C-1973/>, (8.12.2018).

yanlarına almayı planlamışlardır. Türkiyeli işçiler ağırlıklı olarak birinci seçeneği tercih etmişlerdir. (F.) Alman istatistiklerine göre, 1973 yılında ülkede toplamda 605 000 Türkiyeli işçi bulunmuştur. Bu sayı, işçi alımının durdurulması sonrası, 1976 yılında 521 000'e düşmüştür. 1974-1976 yılları arasında artış gösteren memlekete dönüş rakamı 1976 yılından itibaren düşüş göstermiştir.¹⁹⁴ Aile birleşimleri sonucu toplam Türk vatandaşları sayısı bir artışa geçmiştir. Türk vatandaşları önceleri yabancı nüfus bakımından çoğunluğu oluşturan İtalyan, Yunan, İspanyol ve Avusturya vatandaşlarını geride bırakmışlardır.¹⁹⁵ Türk vatandaşları, işçi alımının durdurulmasına rağmen, 1973 yılından itibaren % 22,96'lık bir oranla (F.) Almanya'nın en büyük yabancı grubu haline gelmiştir.¹⁹⁶ 1975 yılına gelindiğinde, 1 077 100 ile Türk vatandaşlarının (F.) Almanya'daki toplam yabancı nüfusa olan oranı % 26,3' e ulaşmıştır.¹⁹⁷

Her ne kadar memlekete geri dönme isteği bulursa da, İkinci Bölümün başında açıklandığı üzere, 1970'li yıllar Türkiye'deki siyasi ve iktisadi istikrarsızlık Türkiyeli işçilerde bir kararsızlık yaratmıştır. Sonuç olarak Türkiye'deki iç siyasal ve ekonomik nedenler, işçilerin dönüşlerini emeklilik yaşlarına değin bırakmalarına neden olmuştur. (F.) Almanya'daki işçiler aileleriyle beraber, memleketlerine göre daha yüksek yaşam standartları vaat eden bu ülkede yeni bir düzen kurmaya başlamışlardır. 1 Ocak 1975'den itibaren geçerli olacak bir yasa çocuk parası ve aile birleşimlerinden yararlanan kişilere daha fazla hak tanınması da bu kararın verilmesinde etkili olmuştur. Zira Türkiye'deki ebeveynleriyle yaşayan çocuklara daha az parasal yardım ödenmeye başlanmıştır.¹⁹⁸

¹⁹⁴ A. Murat, Demircioğlu, "Federal Almanya'dan Kesin Dönüş Yapan İşçilerimizin Sosyo-Politik Sorunları," **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi**, Sayı: 32, 1983, s. 99.

¹⁹⁵ Angelika, Königseder, Birgit, Schulze, "Türkische Minderheit in Deutschland," Informationen zur Politischen Bildung, **Bbp**, Sayı: 271, 3 Ocak 2006, <http://www.bpb.de/izpb/9698/tuerkische-minderheit-in-deutschland?p=all>, (8.12.2018).

¹⁹⁶ "Misafir İşçilikten Diasporaya: Almanya'ya Göçün 56. Yılı", **GAV**, 30 Ekim 2017, <http://gocvakfi.org/misafir-iscilikten-diasporaya-almanyaya-gocun-56-yili/>, (8.12.2018).

¹⁹⁷ Yıldırımoglu, **a.g.y.**, s. 7.

¹⁹⁸ Abadan Unat (2017), **a.g.y.**, s. 91-92.

Türkiye açısından değişen koşullara rağmen iki husus önemini korumaya devam etmiştir. Bunlardan birincisi, yurtdışındaki işsizliğin önüne geçmek amacıyla devlet politikası olarak nüfusu yurtdışına gönderme yolu benimsenmiştir. İşçi alımının durdurulmasından sonra, başta (F.) Almanya'ya giden işçilerin ailelerinin gitmesi olumlu görülmüştür çünkü gönderilen her vatandaş potansiyel bir işsizin gitmesi ve böylece Türk ekonomisi bakımından bir yükün kalkması anlamına gelmiştir. İkincisi, döviz ihtiyacı karşılanmak istenmiştir. Ticaret açığı iki katına çıksa da, yollanan işçi dövizleri sayesinde, uzun bir süreden sonra 1973'te ilk kez döviz fazlası vermiştir.¹⁹⁹ Bu durum kısa bir süreliğine de olsa ekonomiyi rahatlatmıştır. 1970'li yıllarda Türkiye siyasi ve sosyo- ekonomik düzeyde bir krize doğru sürüklendiği için, daha çok ekonomik konulara ağırlık verdiğini ve dış ilişkilerini bu husus üzerinden yürüttüğünü söylemek yanlış olmayacaktır.

1973 yılı, konuk işçi alımı devrini sona erdirmiş olmakla beraber, (F.) Almanya'nın göç ülkesi olma yolunu hızlandırmıştır.²⁰⁰ Bu tarihten sonra, konuk işçiler yerine, “yabancı yurttaşlar” ve “göçmen işçi” olarak isimlendirilmeye başlanmıştır.²⁰¹ Böylece hem siyasi hem de toplumsal düzeyde yabancılar artık kısa vadede ülkelerine geri dönmeyecekleri gerçeği kabul edilmiştir. Ancak göç ülkesi olmaya uygun yasal düzenlemeler yapıldığını söylemek mümkün değildir.²⁰² Türkiye ile yoğunlaşan ilişkiler 1973 sonrası yalnızca bir takım sosyal güvenlik anlaşmalarının kapsamının genişletilmesiyle (iş kazaları, doğum izni ve benzeri haklar) ele alınmıştır.²⁰³ Bu uygulamalar dışında, ülkelerine geri dönmeleri umut edildiği için uzun vadeye yönelik politikalar geliştirilmemiştir. Aile birleşimleri vasıtasıyla 1974- 1984 yılları arasında (F.)

¹⁹⁹ Çağlar Keyder, “İktisadi Gelişme ve Bunalım: 1950-1980,” içinde Schick, Tonak, **a.g.y.**, s. 373.

²⁰⁰ Bade (2013 b), **a.g.y.**

²⁰¹ Birsen Şahin Kütük, “Türkiye’den Batı Avrupa’ya İşçi Göçünün Sosyolojik Çalışmalara Yansımaları,” **Sosyoloji Konferansları**, Sayı: 52, 2015, s. 627, Abadan Unat (2017), **a.g.y.**, s. 88, Wolfgang Sander, Andrea Meschede v.d., “Geschichte der Ausländer in Deutschland (nach 1945)”, **pbnetz**, Universität Münster, http://egora.uni-muenster.de/FmG/fremd_s02.shtml, (5.1.2019).

²⁰² Toksöz, **a.g.y.** s.46.

²⁰³ Abadan Unat (2017), **a.g.y.**, s. 88.

Almanya'ya giden Türk vatandaşları, birinci kuşaktan farklı olarak okullarda eğitim alarak, Almanca öğrenmeye başlamışlardır.²⁰⁴ 1973 yılından itibaren Türk vatandaşlarında dernekleşme faaliyetleri başlamıştır. Ayrıca işletmelerin kurulmasıyla (Türk marketleri örneğin) beraber Türk vatandaşları girişimcilik faaliyetlerine de başlamışlardır. Bu gelişmeler Türkiyeli işçilerinin ve ailelerinin (F.) Almanya'ya yerleşik hale geldiklerine dair sinyalleri vermiştir.

2.2 12 Eylül Darbesi ve Türkiye

Türkiye'deki ekonomik krizi aşmak amacıyla, 24 Ocak Kararları uygulanmaya başlanmıştır. Bu kararların hazırlanmasında Turgut Özal'ın etkisini yadsımamak gerekmektedir. Kendisi ABD'de mühendislik ihtisası gördüğü esnada Amerikan ekonomik felsefesinden etkilenmiştir. 24 Ocak Kararları ile beraber uluslararası ortamları uyumlu olarak "ithalata dayalı büyüme modeli" ile farklı bir kalkınma modeli kabul edilerek, neo-liberal politikalar gündem konusu haline gelmiştir. Bu kararlar, ekonomik yapıyı kökten değiştirmiştir. Dışa kapalı bir ekonomik sistem yerine, dışa açık bir piyasa ekonomisi benimsenmiştir. 24 Ocak Kararları doğrultusunda *IMF* ile bir anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşma uyarınca, devletin piyasadaki rolü azaltılarak, bilhassa KİT'lerin özelleştirilmesine dair olanaklar sağlanmıştır, sıkı şekilde para politikası uygulanmıştır, döviz ve faiz oranlarına serbestlik tanınmıştır. Bu kararlar yalnızca basit bir ekonomik dönüşüm olmaktan çıkmıştır. Nitekim küreselleşmeyi içeren kapitalizmin yayılması sağlanarak, Türkiye serbest piyasa ekonomisi vasıtasıyla Batı'yla kenetlenmiştir.²⁰⁵

²⁰⁴ Sedat Şahin, "Almanya'ya Türk Vatandaşlarının Göçünün 51. Yılı Kazanımlar ve Tehditler," *H.Ü. Sosyolojik Araştırmalar E- Dergisi*, 2012, s. 2.

²⁰⁵ Oran (Cilt I), *a.g.y.*, s. 665.

Türkiye'nin ekonomik yapısında kökten bir değişikliğe işaret eden 24 Ocak Kararları yalnızca Türkiye özelinde değil, dünya genelinde gelişmekte olan ülkeler için bir "reçete" olarak sunulmuştur. Bu bağlamda Latin Amerika ülkelerinden başlayarak farklı ülkelerde bu tür programlar uygulanmaya başlanmıştır. Bu ülkelerinin birçoğunda ekonomik düzenlemeleri uygulamak amacıyla askeri rejimler devreye sokulmuştur.²⁰⁶ 24 Ocak Kararları ve 12 Eylül Darbesi bağlantısı ise burada karşımıza çıkmaktadır. Hiç kuşkusuz 12 Eylül Darbesi öncesinde yaşanan siyasi ve toplumsal gelişmeler de, Türkiye'yi darbeye doğru götüren faktörler olmuştur. Fakat dış kaynaklı ekonomik faktörler de belirleyici etkiye sahip olmuştur. Böylece 24 Ocak Kararları ve onun uzantısı olan 12 Eylül Darbesi hem dış hem de iç etkenlerin kesiştiği bir sürecin sonucu olarak karşımıza çıkmıştır.

12 Eylül 1980 Darbesi'yle Süleyman Demirel'in Başbakan olduğu hükümet görevden alınmıştır, TBMM feshedilmiştir. 1980 ve 1983 yılları arasında siyasi otorite ordu tarafından yerine getirilmiştir. Emekli asker Bülent Ulusu başkanlığı ile ordu denetiminde bir hükümet kurulmuştur. Turgut Özal, bu hükümetin içinde ekonomiden sorumlu Başbakan yardımcısı olarak göreve başlamıştır.²⁰⁷ Demokratik sistemin askıya alındığı üç yıllık süre zarfında yeni bir rejim inşa edilmiştir. Bir yanda darbe rejiminde ekonomik ayak olarak 24 Ocak Kararları uygulanırken, diğer yandan "Türk-İslam Sentezi" devletin resmi ideolojik ayağı haline gelmiştir. Milli ve dini değerleri üzerinde yapılan vurgularla, toplumsal alan dönüştürülmeye başlanmıştır. Toplumsal kutuplaşmanın önüne geçmek amacıyla, din birleştirici bir öğe olarak kabul edilmiştir. 12 Eylül Darbesi sonrası, İslam devlet tarafından bir araç olarak kullanılmıştır. "Türklük" ve "İslami değerlere" yapılan vurguyla, birlik bilinci oluşturulmaya çalışılmıştır.²⁰⁸ 12 Eylül

²⁰⁶ Durmuş, a.g.y., s. 102-103.

²⁰⁷ A. Vahap Uluç, "Liberal Muhafazakâr Siyaset ve Turgut Özal'ın Siyasi Düşüncesi," **Yönetim Bilimleri Dergisi**, Cilt: 12, Sayı: 23, 2014, s. 115.

²⁰⁸ Aysun Yaşar, **Die DİTİB zwischen der Türkei und Deutschland**, Würzburg, Ergon Verlag, 2012, s. 28-29.

döneminin bilançosu ağır olmuştur: Resmi verilere göre²⁰⁹, “1 milyon 683 bin kişi fişlenirken, sıkıyönetim mahkemelerinde 230 bin kişi yargılanmıştır. 98 bin 404 kişi “örgüt üyesi” olmak suçundan yargılanırken, aralarından 21 bin 764 kişi hüküm giymiştir. Toplam 52 bin hükümlü 1990 yılına kadar hükümlü kalmıştır. 517 kişiye ise idam cezası verilmiştir. 299 kişi cezaevlerinde hayatını kaybetmiştir. 300 kişi kuşkulu bir şekilde ölmüştür, 14 kişi açlık grevinde, 16 kişi “kaçarken” ölmüştür. 95 kişi “çatışmada ölmüştür”, 73 kişiye “doğal ölüm raporu” verilmiştir, 43 kişinin “intihar ettiği” bildirilmiştir. 171 kişi gördüğü işkenceden dolayı hayatını kaybetmiştir. 400 gazeteci yargılanmıştır, 31 gazeteci cezaevine girmiştir. 300 gazeteci silahlı saldırıya uğramıştır, 3’ü silahla öldürülmüştür. 3 854 öğretmen, 120 öğretim üyesi ve 47 hâkimin işine son verilmiştir. 30 bin kişi sakıncalı olduğu için işten çıkarılmıştır. 23 677 derneğin faaliyeti durdurulmuştur. 388 bin kişiye pasaport verilmemiştir, 29 bin kişi “yurda dön” çağrısı yapılmıştır ve bunlardan 14 bin kişi yurttaşlıktan çıkarılmıştır.” Bütün siyasal partiler kapatılmıştır, Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) ve Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu’nun (MİSK) faaliyetleri durdurulmuştur²¹⁰. Siyasallaşma anlamında her türlü faaliyet engellenmiştir.

2.2.1 1980 Darbesi Dönemi Türkiye-(F.) Almanya İlişkileri

Genel olarak, uluslararası kamuoyu 12 Eylül Darbesi’ni olumlu bir gelişme olarak karşılamıştır. Soğuk Savaş’ın devam ettiği ve 1979 İran Devrimi ve SSCB tarafından Afganistan’ın işgali yaşandığı bir ortamda, Türkiye’nin bu dönemde Batı tarafından izole

²⁰⁹ Mehmet Özer, “Darbenin 29. Yılında Geçmişe Bakmak- 12 Eylül Dosyası “Mülkiyeliler Birliği E-Bülten, Özel Sayı, 2009, s. 5.

²¹⁰ Zürcher, a.g.y, s.401.

edilmeyerek, kendi kaderine terk edilmemiştir. Darbe yönetimi de, Batı sistemi içerisinde durduğunu vurgulamıştır. Kenan Evren darbenin ardından yaptığı bir açıklamada Türkiye'nin "AT, Avrupa Konseyi ve demokratik ülkelerin üyesi bulunduğu diğer kuruluşlarla" mevcut anlaşmalar çerçevesinde ilişkilerinin yürütüleceğini" belirtmiştir.²¹¹

"İkinci Soğuk Savaş'ın" başlaması ve bizzat İran ve Afganistan gibi müttefiklerin kayıp edilmesinin etkisiyle, Batı kapitalist sistemin başını çeken Ronald Reagan yönetimi tüm dünyadaki anti- komünist rejimleri desteklemiştir.²¹² ABD'nin bir müttefiki olan (F.) Almanya bu siyasi çizgiyi doğrudan benimsemiştir. Bunun dışında 13 Aralık 1981'de Polonya'da Wojciech Jaruzelski komutasında gerçekleştirilen askeri darbe²¹³, dünyaya komünist rejimlerin varlığını hatırlatmıştır. Bu dış etkenler, Batı ile bağlantısını kesmek istemeyen Türkiye'deki askeri rejimin Batı kapitalist devletler tarafından neden meşru olarak görüldüğünü bize göstermektedir.

Üstelik 24 Ocak Kararlarının uygulanması için bir rejim değişikliğinin önkoşul olarak kabul edildiği göz önünde bulundurulursa, darbe yönetiminin neden büyük bir tepkiyle karşılanmadığı anlaşılabilir. 24 Ocak Kararlarını yürürlüğe koyan darbe yönetimi, siyasi ve iktisadi istikrarın sağlanmasında ve küresel sistem ile bütünleşmesinde temel uygulayıcı olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle de uluslararası kuruluşlar 12 Eylül rejiminden desteklerini esirgememişlerdir. Askeri müdahale ABD ve Avrupa ülkeleri tarafından ciddi bir muhalefet ile karşılanmamıştır. Her ne kadar bazı Avrupa ülkeleri ve AT ülkeleri Türkiye'ye olan yardımlarını kesmiş olsalar da, toplu

²¹¹ Oran (Cilt II), a.g.y.,s. 83.

²¹² Oran (Cilt II), a.g.y., s. 11-12.

²¹³ 1980'den itibaren, Doğu Bloku içerisinde yer alan Polonya'da, "Dayanışma Hareketi" (*Solidarnosc*) adı altında işçi grevleri kapsamında başlayan ve daha sonra totaliter rejimin sorgulanmasıyla kitlesel bir hareket gündemi belirlemiştir. Bu hareket askeri darbe sonucu bastırılmaya çalışılmıştır, daha fazla bilgi için bkz. Andreas Mix, " Kriegserklärung an die eigene Gesellschaft", **Zeit Online**, 12 Aralık 2011, <https://www.zeit.de/wissen/geschichte/2011-12/jahrestag-kriegsrecht-polen>, (15.5.2019).

olarak uluslararası yaptırımlar uygulanmamıştır.²¹⁴ AT içinde tam anlamıyla bir birlikten söz etmek mümkün değildir. 16 Eylül 1981 tarihinde AT Konseyi'nin toplantısında bir araya gelen AT ülkelerinde ortak bir tutum sergilenmemiştir. İngiltere ve (F.) Almanya açısından, askeri rejimin Türkiye'nin demokrasiye geri dönüşünü sağlayacağı iddia edilirken, buna karşılık, Danimarka, Hollanda ve Fransa ise rejimin desteklenmesini yanlış bir siyasal davranış olarak değerlendirmiştir.²¹⁵ Avrupa Konseyi'nin tepkisi ise gelişmeleri sıkı takip altına alarak “bekle-gör” şeklinde olmuştur. Türkiye’de yaşanan iç siyasal gelişmeler göz önünde bulundurularak, bilhassa 1981 yılından itibaren daha eleştirel bir tavır alınmıştır. Kimi zaman Türkiye'nin Avrupa Konseyi üyeliğinin askıya alınabileceği beyan edilse de, uygulamada Türkiye'nin Batı ile bağlantısı olarak görülebilen Avrupa Konseyi ile ilişkisi kesilmemiştir.²¹⁶ ABD ve (F.) Almanya Türkiye'ye sağladıkları ekonomik destek bakımından en önemli ülkeler arasında yer almıştır.²¹⁷ Fakat 1981 yılından itibaren (F.) Almanya, Türkiye'ye karşı izlediği ılımlı politikasını değiştirmeye başlamıştır. Bu durum ikili ilişkilerin temel gidişatını etkilemiştir.

2.2.2 Siyasi ve Ekonomik İlişkiler

(F.) Almanya hükümeti 12 Eylül Darbesi'ne karşı büyük bir tepki göstermemiştir. Bu dönem sosyal-demokrat (*SPD*) liberal (*FDP*) hükümetinde bulunan birkaç Sosyal demokrat milletvekili dışında Türkiye'ye karşı yaptırımlar uygulanması gerektiğini

²¹⁴ Senem Aydın Düzgüt, Yaprak Gürsoy, “ International Influences on the Transition to Democracy in 1983,” Working Papers, Freeman Spogli Institute for International Studies, Stanford Üniversitesi, **CDDRL** ,Sayı: 87, 2008, s. 3.

²¹⁵ Gökhan Erdem, “12 Eylül Darbesi'nin Türkiye'nin Avrupa İle İlişkilerine Etkileri: Avrupa Topluluğu ve Avrupa Konseyi'yle İlişkiler,” **Ankara Avrupa Çalışma Dergisi**, Cilt:14, Sayı: 38, 2015, s. 39.

²¹⁶ **A.g.y.**, s .61.

²¹⁷ Aydın Düzgüt, Gürsoy, **a.g.y.**, s.50.

vurgulasalar da, genel hava destekleyici nitelikte olmuştur. Dönemin Sosyal demokrat partili Maliye Bakanı Hans Hermann Matthöfer *Frankfurter Allgemeine Zeitung*'a 13 Eylül 1980 tarihinde verdiği demeçte, “demokratik güçler ile askerlerin işbirliği neticesinde, darbenin demokrasiye dönüş hususunda “iyileştirici bir şok etkisine” sahip olabileceğini belirtmiştir.²¹⁸ Matthöfer'in bahsettiği o “demokratik güçlerin” tamamen ortadan kaldırıldığı göz ardı edilmiştir. Türk Dış Politikasının ana dinamikleri olan Statükonun Korunması ve Batı'ya bağlılık 12 Eylül Darbesi sonrası da kesintiye uğramamıştır. Bilhassa Batı bağlantısının güçlendirilmesi, darbe rejimi için iç ve dış siyasette meşruiyet zeminini sağlamıştır.²¹⁹ Bu desteği uluslararası alanda siyasi ve ekonomik olarak sağlayan (F.) Almanya olmuştur.

1980 yılında, (F.) Almanya Türkiye'nin en önemli ticaret ortağı olmuştur. (F.) Almanya'nın ihracatının % 21'i Türkiye ile yapılmıştır. Türkiye'nin ihraç ettiği mallar arasında tarım ve tekstil ürünleri, (F.) Almanya'dan ise elektronik ve kimyasal ürünler ile makine, motorlu taşıtlar ithal edilmiştir.²²⁰ Türkiye'deki ekonomik bunalım bu ilişkileri doğrudan etkilemiştir. (F.) Almanya'nın Türkiye'ye yaptığı toplam ihracatı 1976 yılında 2.685 milyar *DM* 'iken, 1979 yılında 1.375 *DM* ile yarı yarıya düşmüştür.²²¹ *OECD* kapsamında da 1979 yılından başlayarak 1982 yılları arasında Türkiye için toplamda dört yardım programı verilmiştir. Ayrıca kredi ve borçlanmalar sayesinde Türk ekonomisinin rahatlatılması öngörülmüştür.

²¹⁸ Nick Brauns, “ Der Nato- Putsch”, **AG Friedensforschung Veranstalter des Friedenspolitischen Ratschlags**, <http://www.ag-friedensforschung.de/regionen/Tuerkei/30jahre-putsch.html>, (16.1.2019).

²¹⁹ Erdem, **a.g.y.**, s. 31.

²²⁰ Tim Sztakowski, **Die Bundesrepublik Deutschland und die Türkei 1978 bis 1983**, Institut für Zeitgeschichte München- Berlin, De Gruyter Oldenbourg, 2016, s. 23.

²²¹ **A.g.y.**, Statistisches Jahrbuch 1980 für die Bundesrepublik Deutschland, **Statistisches Bundesamt**, Wiesbaden, 1980.

Bunun dışında (F.) Alman hükümeti savunma, silahlanma ve malzeme yardımları da Türk hükümetine tesis etmiştir. Ayrıca AT kapsamında ekonomik ve teknik işbirliği de sürdürülmüştür.²²²

Askeri, siyasi ve ekonomik ilişkilerin ne denli yakın olduğunu gösteren bir başka bulgu, darbe rejiminin ilk uluslararası anlaşmayı (F.) Almanya ile imzalamış olmasıdır. Polis teşkilatını ilgilendiren 15 milyon *DM* tutarında anlaşma sayesinde Türkiye'ye silah, cephane ve araçlar temin edilmiştir. Aralık 1980'de ilk olarak 27 polis aracı Türkiye'ye gönderilmiştir.²²³ Burada askeri yardımlardan da bahsetmek gerekmektedir. 1964 yılından itibaren Türkiye'ye savunma yardımlarında bulunan (F.) Almanya, ABD'den sonra, askeri yardım alanında ikinci sırada olmuştur. 1964 yılından itibaren 1 milyar *DM* tutarında toplamda 14 adet anlaşma yapılmıştır. Bununla birlikte 1975-1979 yılları arasında da karşılıksız olarak savunma malzemeleri Türkiye'ye sağlanmıştır. 1980 yılında ise bir defaya mahsus olmak üzere dört yılı kapsayacak 600 Milyon *DM* tutarında bir askeri yardım öngörülmüştür.²²⁴

Mart 1981'de (F.) Alman delegasyonu Türkiye'ye bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu delegasyonun başında Alois Mertes (*CDU*) olmuştur. Karsten Voigt (*SPD*) ve Helga Schuchardt (*FDP*) kendisine eşlik etmiştir. Delegasyon, "Türkiye'de kesinlikle bir askeri diktatörlük kurulmadığını, halkın darbe rejiminden ne kadar da memnun olduklarını" ifade etmiştir. Darbe yönetimi tarafından titizlikle hazırlanmış olan ve (F.) Almanya delegasyonu tarafından ziyaret edilen bir hapisanede "sistemik anlamda işkenceden bahsedilemeyeceği" vurgulanmıştır.²²⁵

²²² Georgios Chatzoudis, "Realpolitik oder Menschenrechte? Interview mit Tim Szatkowski zu den deutsch-türkischen Beziehungen von 1978 bis 1983", **L.I.S.A. Wissenschaftsportal Gerda Henkel Stiftung**, 13 Eylül 2016, https://lisa.gerda-henkel-stiftung.de/bundesrepublik_tuerkei, (16.1.2019).

²²³ Brauns, **a.g.y.**

²²⁴ Werner Gumpel, "Die Wirtschaftsbeziehungen zwischen der Türkei und der Bundesrepublik Deutschland, Entwicklung, Probleme, Perspektiven", **H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 1-2, 1985, s. 238.

²²⁵ **A.g.y.**

Uluslararası Af Örgütü (*Amnesty International*) buna karşılık 1981 ilkbaharında Türkiye’de işkencenin sürekliliğinden bahsetmiştir. Bu tarihten sonra özellikle uluslararası camiada insanlık dışı uygulamalarının söz konusu olduğu farklı kuruluşlar tarafından dile getirilmeye başlanmıştır. Bu gelişmelerle eşgüdümlü olarak (F.) Alman hükümeti de dış ilişkilerini yönetmiştir. Haziran- Eylül 1981 dönemi arasında, koalisyon hükümeti içerisinde yer alan Sosyal demokrat parti grubu (*SPD*), Türkiye’ye yapılacak olan ekonomik yardım bütçe onayını iptal etmiştir. Bu yardımın yalnızca “Türkiye’deki güncel durumları belgelendiren bir yıllık raporun (F.) Alman parlamentosuna (*Bundestag*) sunulması koşuluyla tekrar sağlanacağı” beyan etmiştir.²²⁶ Uluslararası ortamın tepkisini çeken iki gelişme, Türkiye’ye karşı daha sert bir tavır alınmasına yol açmıştır. Birincisi Kasım 1981’de tüm siyasi partilerin kapatılacağına dair bir karar çıkması ve ikincisi eski Başbakan Bülent Ecevit’in 3 Kasım 1981 tarihinde darbe rejimini eleştirmesi sonucu tutuklanması olmuştur.²²⁷ Bülent Ecevit’in tutuklanmasından hemen sonra, 5-6 Kasım 1981 tarihinde ilk Batılı Dışişleri Bakanı sıfatıyla Hans- Dietrich Genscher²²⁸ (*FDP*) tarafından bir Türkiye ziyareti gerçekleştirilmiştir. Darbe rejimine karşı yükselen ulusal ve uluslararası ortamdaki eleştiriler göz önünde bulundurularak, Kenan Evren ile beraber demokrasiye dönüş takvimi hususunda bir görüşme yapılmıştır. Kendisi, Evren’den seçimlerin en erken ne zaman yapılacağına dair açıklama yapmasını “rica etmiştir”.²²⁹ 1982 yılında *SPD-FDP* koalisyon hükümeti her ne kadar Aralık ayına kadar ekonomik yardımı kestiklerini ilan etmiş olsalar da, bu dönem yardımlar tamamen kesilmemiştir.²³⁰

²²⁶ Aydın Düzgit, Gürsoy, **a.g.y.**, s. 39.

²²⁷ **A.g.y.**, s.39 ‘dan emekli Avrupa Komisyonu görevlisi Richard Cox ile 28 Mayıs 2008 tarihinde Brüksel’de yapılan bir röportajdan bu bilgi aktarılmıştır.

²²⁸ *FDP*’ye mensup olan Hans- Dietrich Genscher, hem Helmut Schmidt döneminde, 1974-1982 ve hem de Helmut Kohl döneminde 1982-1992 yılları arasında (F.) Alman Dışişleri Bakanı olarak görevde bulunmuştur, daha fazla bilgi için bkz. “Hans- Dietrich Genscher 1927-2016”, **LEMO**, 12 Nisan 2016, <https://www.hdg.de/lemo/biografie/hans-dietrich-genscher.html>, (16.1.2019).

²²⁹ Sztatkoswski, **a.g.y.**, s. 71’den 5 Kasım 1981 tarihinde Ankara’da Genscher ile Evren görüşmesi ; **Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland** 1981/ III, Doküman 316: s. 1964-1702.

²³⁰ Aydın Düzgit, Gürsoy, **a.g.y.**, s. 40.

Tablo-4: (F.) Almanya'nın ve Fransa'nın Türkiye'ye Ekonomik Yardımı (1980-1984)"

Milyon Dolar olarak gösterilmiştir.	1980	1981	1982	1983	1984
(F.) Almanya	326.7	293.85	79.63	42.9	17.68
Fransa	33.2	17.85	21.74	16.38	4.55

Kaynak: Aydın Düzgüt., Gürsoy a.g.y. s. 40, *OECD* istatistikleri, <https://stats.oecd.org/>, (16.1.2019).

Tablo-4' de (F.) Almanya'nın ve Fransa'nın 1980- 1984 yılları arasında Türkiye'ye sağladıkları ekonomik yardımların miktarı gösterilmektedir. 1980 yılında 326.7 milyon *Dolar* tutarındaki yardım en yüksek seviyede olmakla beraber, 1981 yılından itibaren düşüşe uğramıştır. Ancak hiçbir zaman tamamıyla (F.) Almanya'nın yardımları kestiği ve böylece büyük yaptırımların uygulandığı bir durum meydana gelmemiştir. Fransa, Avrupa kıtasında, (F.) Almanya'dan sonra ikinci büyük finansör²³¹ olmuştur. Avrupa'da, belirleyici bir güç olarak kabul edilen Fransa'nın yardımları ise (F.) Almanya ile karşılaştırıldığında çok düşük olmuştur. Böylece (F.) Almanya'nın Avrupa kıtasında Türkiye'nin en büyük destekçisi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Türkiye'ye karşı ciddi anlamda yaptırımlarının uygulanmaması bize şu durumu göstermektedir: (F.) Almanya açısından "insan haklarının" dış ilişkilerin geliştirmesinde kurucu bir öge değildir, buna karşılık "*Realpolitik*"²³² belirleyeceği bir

²³¹ A.g.y., s. 41.

²³² *Realpolitik*" Almanca kökenli bir kavramdır. İtalyan Rönesans düşünürü Niccolo Machiavelli ve Otto von Bismarck ile anılmaktadır. 19. yüzyılın ortalarından itibaren Alman düşünür August Ludwig von Rochau tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Rochau'a göre, "*Realpolitik*" felsefeden ziyade, pratiği esas alan bir uygulamadır, daha fazla bilgi için bkz. John Bew, " *Realpolitik*: A History," **Foreign Affairs**, Mayıs- Haziran 2017 Sayısı, <https://www.foreignaffairs.com/reviews/capsule-review/2017-04-14/realpolitik-history>, (18.1.2019), Encyclopedia Britannica "*Realpolitik*" ideallerden ziyade pratik amaçlara yönelik bir dış politika aracı olarak tanımlamıştır. Etik değerler arka plana itilerek, pragmatik bir

etkiye sahiptir.²³³ Aşağıda anlatılacak olan siyasi göç konusu kapsamında da, F. Almanya'nın kendi ulusal çıkarını takip ettiğine dair önemli bir örnek teşkil etmiştir.

2.2.3 (F.) Almanya'ya Siyasi Göç

12 Eylül Darbesi sonrasında Türkiye'de her anlamda yeni bir dönemin başladığı yukarıda belirtilmiştir. Ancak çalışmanın konusu açısından doğrudan bir etki doğuran ve ikili ilişkilerde yeni bir kesişme noktası sağlayan, işgücü göçü ve aile birleşimlerinden sonra, (F.) Almanya'ya siyasi göçün eklenmesidir. Siyasi göçün, işgücü göçü ve aile birleşimlerinden temel farkı, ülkenin isteğe bağlı olarak terk edilmemesidir. Darbe yönetimi sonrası artan siyasal baskı, özellikle sol eğilimli kişilerin Türkiye'yi terk etmesine neden olmuştur. Başta entelektüeller ve sanatçılar olmak üzere fişlenme, kendi fikirlerini özgürce beyan edememe, mesleklerini yerine getirememeye, siyasi düşüncelerinden dolayı yargılanarak hüküm giymelerini engellemek ya da işkenceye maruz kalmamak amacıyla, belki de bir daha geri dönmek kaydıyla yurtdışına çıkma olanakları aramışlardır. (F.) Almanya ise mülteci ve sığınmacılar²³⁴ için hedef ülkeler arasında yer almıştır. Zira (F.) Almanya Anayasası'nda “siyasi nedenlerle kovuşturulanların, sığınma hakkına sahip oldukları”²³⁵ belirtilmiştir. Anayasal güvence

bakış açısı benimsenmektedir. Dış ilişkilerin yürütülmesinde esas olarak ulusal çıkar takip edilmektedir, daha fazla bilgi için “Political Philosophy: Realpolitik”, **Encyclopaedia Britannica**, <https://www.britannica.com/topic/realpolitik>, (18.1.2019).

²³³ Chatzoudis, **a.g.y.**

²³⁴ “Göçmen,” kendi isteği doğrultusunda ülkesini bir amacı yerine getirmek için (örneğin para biriktirmek) geride bırakarak, başka bir ülkeye yerleşen kişi olarak tanımlanmaktadır. Buna karşılık “mülteci” 1951 tarihli Cenevre Sözleşmesi'ne göre, “ırk, din, milliyet, siyasi görüş veya sosyal bir gruba ait kişilerin ciddi temellere dayanan korkulardan dolayı kendi ülkesi dışında yaşamak zorunda kalan kişilerdir.” “Sığınmacı” ise uluslararası bir sınırı geçen, mülteci statüsünü kazanmak için başvuruda bulunan ancak henüz başvurusu kabul edilmemiş kişi olarak tanımlanmaktadır. Bu kişiler başvuruları nihayete erece kadar geri gönderilemezler, daha fazla bilgi için bkz. Toksöz, **a.g.y.**, s. 109-111.

²³⁵ (F.) Almanya Anayasası'nın 16. maddesinde sığınma hakkı düzenlenmiştir. Sığınma hakkının şimdiki düzenlenmesi için bkz. “Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland”, **Deutscher Bundestag**, <https://www.bundestag.de/gg>, (22.1.2019).

altına alınan sığınma hakkı, iltica etmek isteyen kişiler için bir olanak tanımıştır. Sığınma hakkının liberal bir şekilde anayasada düzenlenmesinin nedeni ise tarihseldir. Nazi döneminde başta Alman aydınlarının, bilim insanlarının ve Yahudilerin zulme uğramaları sonucunda diğer ülkelere iltica etmeleri sayesinde hayatları kurtulmuştur. 1949 tarihinde yürürlüğe konulan (F.) Alman Anayasası'nda ise sığınma hakkı bir temel hak ve özgürlük olarak tanımlanarak, siyasi anlamda zulme uğrayan farklı milletlerin vatandaşlarına iltica hakkı tanınmıştır.²³⁶

Tablo-5: “Yıllara Göre (F.) Almanya’daki Türk Vatandaşlarının Sığınma İstekleri”

YIL	SAYI
1976	809
1980	57 913
1985	7528
1990	22 082

Kaynak: Abadan Unat (2017), **a.g.y.**, s. 96 ,Statistisches Jahrbuch 1995 für die Bundesrepublik Deutschland, **Statistisches Bundesamt**, Wiesbaden, 1995.

Tablo- 5'de görüldüğü üzere 1970'lerin ortalarından itibaren, sığınma taleplerin az olmuştur fakat 1980 Darbesi sonrası büyük bir artış yaşanmıştır. 1976 yılında 806 kişi ile % 7,3'iken, 1980 yılına gelindiğinde 57 913 ile % 53,7'ye ulaşmıştır.²³⁷ İltica hakkı başvurusunda bulunanlar kamplara yerleştirilerek, Alman toplumundan izole

²³⁶ 1990'lı yıllardan itibaren durumlar değişmiştir. Yabancı düşmanlığı ve ırkçılık vakalarının yaşandığı birleşme sonrası Almanya'da ulusal kamuoyunda sığınma hakkının sınırlandırılması gerektiğine dair tepkiler ortaya çıkmıştır. Ayrıca Yugoslavya'nın dağılmasından sonra, ülkede yaşanan iç savaştan sonra çoğalan iltica talepleri itibariyle bu madde sınırlandırılmıştır, daha fazla bilgi için bkz. “Das deutsche Asylrecht”, **Planet Wissen**, 23 Ağustos 2017, <https://www.planet-wissen.de/geschichte/menschenrechte/fluechtlinge/asyl-deutsches-asylrecht-100.html>, (22.1.2019).

²³⁷ **Tablo-5**' de görüldüğü gibi, 1985 yılında sığınma talepleri 7528, yani % 10,2'ye düşmüş olsa da, 1990 yılında 22 082 ve % 11,4 ile tekrar bir artışa yol açmıştır. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında ele alınacak olan Geri Dönüşü Teşvik Yasası'nın uygulanması sonucu taleplerin azaldığını söylemek mümkündür.

edilmişlerdir. Çalışma hakkı ve diğer sosyal haklardan maruz bırakılmışlardır.²³⁸ Bu dönem (F.) Almanya'ya yaklaşık olarak 30 bin kişi siyasi mülteci olarak göç etmiştir.²³⁹ Sığınma hakkının anayasal güvence altına alınması her ne kadar olumlu bir durum olarak ele alınabilse de, gerçekte (F.) Almanya'ya sığınan kişiler aslında zor yaşam koşullarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Siyasal baskı olmasa da, bu kişilerin insan haysiyetine yakışır bir hayat kurabildiklerini söylemek ne yazık ki mümkün değildir.

Burada bir başka önemli konu, AT tarafından 12 Eylül Darbesi'nden hemen sonra Türk vatandaşlarına vize uygulamasının getirilmesidir. Böylece Türkiye'den yönelecek olan siyasi göçün önüne geçme hedefiyle, 1980 Ekim başında Türk vatandaşlarına vize uygulaması göç alan ülkeler arasında yer alan (F.) Almanya, Hollanda, Belçika ve Fransa tarafından yürürlüğe konulmuştur.²⁴⁰ (F.) Alman parlamentosu (*Bundestag*) resmi kaynaklarına göre, *SPD-FDP* koalisyon hükümeti, “kendini turist olarak göstererek, daha sonra (F.) Almanya'ya geldikten sonra mültecilik başvurusunda bulunan ve orada çalışmak ve ikamet etmeyi hedefleyen kişilerin (F.) Alman Anayasası'nda güvence altına alınmış olan sığınma hakkını kötüye kullanmalarının önüne geçilmek amacıyla konulduğu” ifade edilmiştir.²⁴¹ Ekonomik anlamda zorluk çeken Avrupa ülkeleri, Türkiye'den gelecek olan siyasi mültecilerin mali yükünü üstlenmek istememişlerdir. Türkiye'ye karşı vize uygulanmasının getirilmesinde Türk hükümetinin de tavrı önemlidir. Aslında, askeri darbe yönetimin vize uygulamasını desteklediği söylemek mümkündür. Nitekim vize uygulamasının sonucunda, Türkiye'den Avrupa ülkelerine yönelen ve “terörist” olarak fişlenen kişilerin siyasi göç yoluyla yurtdışına çıkmaları

²³⁸ Abadan Unat (2017), **a.g.y.**, s. 97.

²³⁹ İrfan Aktan, “Elifcan Karacan: Almanya'da Türkiye, Suriye'den Farklı Görünmüyor” .**Gazete Duvar**, 28 Nisan 2017, <https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2017/04/28/elifcan-karacan-almanyada-turkiye-suriyeden-farkli-gorunmuyor/>, (25.1.2019).

²⁴⁰ Erdem, **a.g.y.**, s. 41.

²⁴¹ Antwort der Bundesregierung auf die kleine Anfrage des Abgeordneten Fischer (Frankfurt) und der Fraktion die Grünen”,**Deutscher Bundestag**, 10. Wahlperiode, Drucksache 10/2773, Drucksache 10/ 2343, Sachgebiet 210, 21 Ocak 1985.

engellenebilmiştir. Böylece bu uygulamanın hem Avrupa ülkelerinin hem de Türkiye'nin yararında bir uygulama olduğu söylenebilir.²⁴²

Ayrıca “Heidelberg Manifestosu” da Alman toplumunda tartışmalara yol açmıştır. 17 Haziran 1981 tarihinde 15 üniversite profesörü tarafından imzalanan bu bildiri, “Avrupa Hristiyan değerlerinin korunması” istenmiştir. “Yabancıların Alman dilini, kültürünü ve milli değerlerini yabancılaştırdığını ve Alman halkının yabancılara oranla azınlık konumuna düşeceğinden şikâyetçi olduklarını” belirtmişlerdir. Ülkede yaşayan ve “yabancıların” Alman toplumuna entegrasyonları Almanların varlıklarını tehlikeye atması nedeniyle mümkün olmadığını, zira bu çok kültürlü toplum yapısı etnik tehlikelere yol açacağı” beyan edilmiştir.²⁴³

1981 tarihinden itibaren, (F.) Almanya'nın yabancılar politikasında bir rota değişikliği olduğuna dair belirtiler ortaya çıkmıştır. (F.) Almanya Şansölyesi Helmut Schmidt, 11 Kasım 1981 tarihinde bir basın toplantısında, “(F.) Almanya'nın bir göç ülkesi olmaması gerektiğini ve olmak istemediğini” belirtmiştir. “ (F.) Alman Anayasası'nın sağladığı imkânlar çerçevesinde AT toplulukları dışından (F.) Almanya'ya aile birleşimleri ile beraber gelecek olanlara karşı önlem alınması gerektiğini” açıkça ifade etmiştir.²⁴⁴ Bunun üzerine *SPD-FDP* koalisyon hükümeti 2 Aralık 1981 tarihli kararıyla Federal eyaletlerine aile birleşimlerini sınırlamalarını tavsiye etmiştir. 16-17 yaşları arasında olan yabancı gençlerin (yaş itibarıyla Alman toplumuna uyumları daha zor olacağı gerekçesiyle) ile eşlerinin ülkeye girişi sınırlandırılmak istenmiştir. (F.) Almanya'da yaşayan eşlerin en az sekiz yıl ikamet etmesi ve evliliğin bir yıldır sürmesi

²⁴² “AB Uzmanı Can Baydarol: Vizeyi Türkiye koydurdu”, **Hürriyet**, 26 Ekim 2016, <http://www.hurriyet.com.tr/ab-uzmani-can-baydarol-vizeyi-turkiye-koydurd-40259539>, (25.6.2019).

²⁴³ Manifestonun tam metni için bkz. “Heidelberger Manifest”, **Zeitonline**, 5 Şubat 1982 tarihli ve 6 Numaralı bildiri, <http://www.zeit.de/1982/06/Heidelberger-Manifest>, (20.1.2019).

²⁴⁴ Karl- Heinz Meier- Braun, “Zuwanderung und Ausländerpolitik in Deutschland: Der Lange Weg ins Einwanderungsland Deutschland,” Landeszentrale für Politische Bildung Baden Württemberg, **Der Bürger im Staat**, , Sayı: 4, 2006, s. 205.

koşuluyla, yurtdışındaki eşlerin yanlarına göç etmesi kabul edilmiştir.²⁴⁵ 1973 Petrol Krizi sonrası işçi alımı durdurulmuş olsa da, aile birleşimleri vasıtasıyla Türk vatandaşlarının (F.) Almanya’da yerleşmeye başlamasıyla sayılarının artmasının önüne geçilmesi için doğrudan önlemler alınmıştır. Ayrıca 12 Eylül rejimi sonrası Türkiye’den artan sığınma isteklerinin engellemek için getirilen vize uygulaması da, Sosyal demokratların Türkiye’den yönelen göçe karşı olumsuz tavırlarını ortaya koymuştur.

2.3 Askeri Rejim Sonrası Türkiye-(F.) Almanya İlişkileri

Türkiye’de 12 Eylül Darbesi sonrası, 6 Kasım 1983 tarihinde gerçekleştirilen genel seçimlerden sonra²⁴⁶, yeniden çok partili hayata geçilmiştir. Seçimleri kazanan Turgut Özal’ın aynı yıl içinde kurduğu Anavatan Partisi (ANAP) olmuştur. ANAP % 45, 1 oy oranı²⁴⁷ ile iktidara gelmiştir. Turgut Özal, 1983- 1989 yılları arasında Başbakan, 1989- 1993 döneminde ise Cumhurbaşkanı olarak görevde bulunmuştur. On yıllık bu süre zarfında, kendi üslup ve tarzıyla, kimi zaman “Özalizm”, ya da “Özal’lı yıllar” olarak nitelendirilen bu dönemde, Özal modern Türkiye tarihinin en etkili siyasetçileri arasında yer almıştır. Kendisi sağ kanattaki Adnan Menderes ve Süleyman Demirel çizgisini takip etmiştir.²⁴⁸ Özal’ın siyasi görüşü, dönemin ruhuyla uygun olarak dünyada Thatcher ve Reagan’ın uyguladıkları neo-liberal politikalardan yola çıkarak, muhafazakârlık ile

²⁴⁵ Szatkowski, **a.g.y.**, s. 103.

²⁴⁶ Genel seçimler gerçekleştirilmeden önce, 1982 Anayasa’nın yürürlüğe girmesi için 7 Kasım 1982 tarihinde bir referandum yapılmıştır. % 91,4 evet ve % 8, 6 hayır oyu ile bu anayasa kabul edilmiştir, daha fazla bilgi için bkz. Sabuncu, **a.g.y.**, s. 6-11. Anayasa halk oylamasıyla beraber Kenan Evren Cumhurbaşkanı olmuştur ve kendisi 9 Kasım 1989 tarihine kadar bu görevde bulunmuştur, bkz. “Kenan Evren”, **T.C. Cumhurbaşkanlığı**, https://www.tecb.gov.tr/cumhurbaşkanlarımız/kenan_evren/, (31.1.2019).

²⁴⁷ Seçim sonuçları için bkz. Mahmut Hamsici, “1983 yılında Türkiye: 12 Eylül Darbesi Sonrası İlk Seçim”, **BBC News Türkçe**, 4 Mayıs 2018, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-43995073>, (31.1.2019).

²⁴⁸ Uluç, **a.g.y.**, s. 119.

liberalizmin sentezinin, Türkiye'deki temsilcisi olarak karşımıza çıkmıştır. Rasyonel bakımdan Batı'ya, manevi değerler bakımından ise Doğu'ya dönük olan Özal, uyguladığı pragmatik politikalar çerçevesinde siyasi amaçlarına ulaşmak istemiştir. Türk Dış Politikasının ana dinamikleri olan Batıcılık ve Statükonun Korunması Özal döneminde sürdürülmüş olsa da, bu dönem Türk Dış Politikasında bir takım değişimler yaşanmıştır.²⁴⁹ Bilhassa statükoculuktan kayma durumları meydana gelmiştir. Özal'ın fırsatları değerlendirerek, revizyonizme kayan ve çok yönlü dış politika çizgisi, kendisini Statükonun Korunmasından yana olan Dışişleri Bakanlığı ile karşı karşıya getirmiştir.²⁵⁰ Türkiye'nin çok boyutlu bir dış politika çizgisi yürütmesi gerektiğini savunan Özal, ülkenin coğrafi açıdan bir köprü işlevi gördüğünü ileri sürmüştür. Nitekim Türkiye tarihi nedenlerden dolayı yalnızca "Avrupa olarak nitelendirilen AT ülkeleri" dışında da, Balkan ülkeleri, Kafkasya ülkeleri ve daha sonra SSCB'den bağımsızlığını kazanan Türki Cumhuriyetler ve Ortadoğu ülkeleri ile de ilişkilerin geliştirilmesini savunmuştur. Böylece hem Avrupa'ya ait, hem Asya'ya ait olan Türkiye'nin aynı zamanda da, ortak din vasıtasıyla, Ortadoğu ülkeleriyle de münasebetlerini geliştirmeye özen gösterilmiştir.²⁵¹ Bu durumu yalnızca manevi değerlere yönelik bir hassasiyet kapsamında açıklamak yetersiz kalacaktır. Turgut Özal'ın asıl amacı, benimsenen ihracata dayalı ekonomik modelle, Türkiye'nin neo-liberal ekonomik düzene geçişini sağlamak olmuştur. Böylece serbest piyasa koşullarının esas alındığı ve sermayenin mümkün olduğu kadarıyla dışa açılmasıyla, kârların maksimize edilerek ülkenin kalkınması öngörülmüştür.²⁵²

²⁴⁹ A.g.y., s. 137.

²⁵⁰ Körfez Krizi Türkiye'nin geleneksel statükoyu koruyan dış politika çizgisinden ayrılma hali olarak gösterilmektedir. 2 Ağustos 1990 tarihinde Irak, Kuveyt'i işgal etmesiyle 1990-1991 Körfez Krizi ortaya çıkmıştır. Türkiye bu krizde, ABD'nin yanında yer almıştır ve Kuveyt'i desteklemiştir, daha fazla bilgi için bkz. Erkan Ertosun, "Dış Politikada Özal'lı Yıllar," **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi**, içinde, (der.) Cihat Göktepe, Tuba Ünlü Bilgiç, Ufuk Yayınları, İstanbul, 2014, s. 291-298 ve s. 310-312.

²⁵¹ Uluç, a.g.y., s.121.

²⁵² Ertosun, a.g.y., s.300.

(F.) Almanya’da ise 1982 tarihinden itibaren değişim rüzgârları esmeye başlamıştır. 1979 tarihinde patlak veren ikinci Petrol Krizi sonrası, (F.) Almanya’da ekonomik kriz ve kitlesel işsizlik sürmüştür. Bu durum ise *SPD* ile *FDP* koalisyon hükümetinin arasının bozulmasına yol açmıştır. Liberaller, ekonomi politikalarında daha radikal önlemlerin alınması gerektiğini savunarak, kamu harcamalarının kesilmesi için harekete geçmek istemiştir.²⁵³ 9 Eylül 1982 tarihinde liberal Ekonomi Bakanı Graf Lambsdorff (*FDP*), (F.) Almanya Şansölyesi Helmut Schmidt’e ekonomik sorunların nasıl çözülmesi gerektiğine dair bir “strateji raporu” vermiştir. Bu metinde, kamu harcamalarında tasarrufa gidilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Schmidt bu durumu bir “boşanma mektubu” olarak nitelendirmiştir ve Lambsdorff’un Ekonomi Bakanı görevinden istifa etmesi gerektiğine dair bir çağrıda bulunmuştur. F Almanya’da çıkan bu siyasi krizde *FDP*, Hristiyan demokratları (*CDU*) yanına alarak, 1 Ekim 1982 tarihinde Schmidt’i güvensizlik oyuyla düşürmüştür.²⁵⁴

Netice itibariyle Helmut Kohl (*CDU*) (F.) Almanya’nın yeni Şansölyesi olarak 4 Ekim 1982 tarihinde görevine başlamıştır. Hükümet *CDU/CSU* ve *FDP* koalisyonundan oluşturulmuştur.²⁵⁵ Helmut Kohl devri 1982- 1998 dönemi arasında sürmüştür. Berlin Duvarı’nın yıkıldığı 1989 yılında Şansölye olması nedeniyle Kohl, “birleşmenin Şansölyesi” olarak adlandırılmaktadır. AB²⁵⁶’nin ortak bir para biriminin oluşturulması

²⁵³ Dieter Griesshaber, “Bundesrepublik Deutschland 1982-1987: Anlass für den Regierungswechsel”, **Geschichts und Kulturverein Köngen**, 21 Ocak 2019, <http://geschichtsverein-koengen.de/HelmutKohl.htm>, (31.1.2019).

²⁵⁴ **A.g.y.**

²⁵⁵ (F.) Alman anayasal sisteme göre, Şansölye’nin güvensizlik oyuyla düşürülmesinden sonra, Federal düzeyde seçimlerin yapılması icap etmiştir. Bu doğrultuda 8 Mart 1983 tarihinde bir seçim gerçekleştirilmiştir. Seçimlerde *CDU/CSU* oyların % 48,8, *FDP* ise oyların % 7’ sini, alarak koalisyon hükümetini kurmuştur, seçim sonuçları için bkz. “Bundestagswahl 1983”, **Tagesschau**, <https://wahl.tagesschau.de/wahlen/1983-03-06-BT-DE/>, (31.1.2019).

²⁵⁶ 1951’de kurulmuş olan AKÇT, 1957’de kurulan AET ve 1958’de kurulan AAET 1 Temmuz 1967’de tek bir çatı altına getirilerek birleştirilmiştir ve AT adını almıştır. AT dahilinde olan AET, 7 Şubat 1992 tarihinde Maastricht Antlaşması çerçevesinde Avrupa Topluluğu adını almıştır. Maastricht Antlaşması ile beraber, ekonomik bütünleşme yanı sıra, siyasi entegrasyon amacı güdüldüğü için, bir bütün olarak Avrupa Birliği (AB) ismi kullanılmıştır, bkz. Oran (Cilt II), **a.g.y.**, s. 84 ve “Avrupa Birliği’nin Tarihçesi”, **T.C. Dışişleri Bakanlığı**, https://www.ab.gov.tr/_105.html, (31.1.2019).

gerektiğini savunmuştur. Fransa ile ilişkilerin düzeltilmesine dair adımlar atmıştır.²⁵⁷ Böylece, 1969-1982 yılları arasında iktidar gücüne sahip olan Sosyal Demokratlardan sonra, (F.) Almanya’da muhafazakârların dönemi başlamıştır. 13 Ekim 1982 tarihinde hükümet programını ilk kez açıklayan Helmut Kohl, “siyasetin yenilenmesinden” bahsetmiştir. İlk hedefte ekonomik krizin aşılması için bir acil programın uygulanacağını açıklamıştır. Hükümetin ağırlık vereceği konular olarak “yeni iş alanlarının yaratılması, ikincisi, sosyal ağın güvence altına alınması, üçüncüsü hem entegrasyonu hem de yabancıların geri dönüşünü sağlayabilecek bir yabancılar politikasının oluşturulması, dördüncüsü (F.) Almanya’nın dış ve güvenlik politikasının yenilenmesi ve son olarak Doğu Almanya Cumhuriyeti ile var olan anlaşmaların sürdürülmesi ve müzakerelerin devam edileceği” belirtilmiştir.²⁵⁸ (F.) Almanya’da yaşayan yabancıların, Alman toplumuna uyumunu sağlamak üzere politikalar üretileceği ifade edilse de, birincil planda yabancıların ülkelerine geri gönderilmesi olmuştur. (F.) Almanya bu dönem itibariyle daha da sınırlayıcı bir yabancılar politikası uygulamaya başlamıştır. Bu husus ise özellikle askeri rejim sonrası, Türkiye ve (F.) Almanya ilişkileri boyutunda yeni bir kesişme noktası oluşturmuştur.

²⁵⁷ Helmut Kohl ile Fransa cumhurbaşkanı Francois Mitterrand’ın 22 Eylül 1984 tarihinde Fransa, Verdun’daki askeri mezarlıkta her iki Dünya Savaşları’nda da yaşamlarını kaybeden askerleri anma etkinliğinde, el ele tutuşmaları Fransız ve Alman halkının geçmişle hesaplaşmaları ve dostane ilişkilerin kurulması konusunda sembolik bir “barışma” olarak dünya kamuoyu tarafından kabul görmüştür, bkz. “Kohl et Mitterrand, une Amitié Politique qui a Façonné l’Histoire, **Le Parisien**, 16 Haziran 2017, <http://www.leparisien.fr/flash-actualite-monde/kohl-et-mitterrand-une-amitie-politique-qui-a-faconne-l-histoire-16-06-2017-7058880.php>, (31.1.2019).

²⁵⁸ Griesshaber (2019), a.g.y.

2.3.1 Geri Dönüşü Teşvik Yasası'nın Uygulanması ve Sonuçları

(F.) Almanya'nın bir göç ülkesine dönüşmesine karşılık, Kohl döneminde (1982-1998) uygun yasal düzenlemelerin yapıldığını söylemek güçtür.²⁵⁹ Helmut Kohl döneminde, (F.) Almanya'nın yabancılar politikasının ana hatları şu şekilde olmuştur: Kohl'un kendi ifadesiyle “birinci olarak, ülkede yaşayan yabancıların entegrasyonun sağlanmasıdır. Ancak yabancıların Alman toplumuyla uyumlarını gerçekleştirmeleri için yabancıların sayılarının artmaması gerekmektedir. İkinci olarak, işçi alımının durdurulması sürdürülecektir, aile birleşimleri sınırlandırılacaktır. Üçüncüsü, memleketlerine geri dönmek isteyen yabancıların, geri dönmeleri hususunda olanaklar yaratılacaktır. Yabancılar özgürce gidip gitmeyeceklerinde karar verebilmeli, hatta vermelidirler. Geri dönmeyeceklerse de, (F.) Almanya'ya uyum sağlamaları icap etmektedir.”²⁶⁰ CDU önderliğinde ve koalisyon partneri olan FDP ile kabul edilen Geri Dönüşü Teşvik Yasası da yabancılar politikasının ilk önemli icraatı olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrası, ülkenin kalkınmasında yabancı işçilerin rolü yadsınmayacak önemdedir. Yabancı işçiler olmasaydı, Alman ekonomik mucizesinin (*Wirtschaftswunder*) bu kadar hızlı bir süreçte sağlanamayacağı ortadadır. 1980'li yıllarda dönemin koşulları değişmiştir, ekonomik darboğazdan çıkılması gerekmiştir. Bunun kestirme yolu ise hukuki yollar kullanılarak, yabancıardan “kurtulma” olarak görülmüştür. Kohl başkanlığındaki CDU/ CSU-FDP hükümeti, bunun sonucunda 1

²⁵⁹ Kamuoyunda Helmut Kohl (F.) Almanya'nın bir göç ülkesi olmadığını sıkça belirtmiştir. Örneğin 14 Haziran 1983 tarihinde Kohl Frankfurt'da bir toplantıda buna yönelik bir açıklama yapmıştır. Buna göre, yabancıların birçoğunun uzun vadede ülkede yaşayacak olmaları, (F.) Almanya'nın bir göç ülkesi olduğunu göstermez”, demiştir. Konuşmanın orijinali için bkz “14 Juni 1983 Rede vor dem Deutschen Städtetag Frankfurt”, KAS, https://www.helmutkohl.de/index.php?menu_sel=17&menu_sel2=&menu_sel3=&menu_sel4=&msg=2272, (31.1.2019).

²⁶⁰ “Regierungserklärung von Bundeskanzler Kohl in der 121. Sitzung des Deutschen Bundestages”, 13 Ekim 1982, KAS, https://www.helmutkohl.de/index.php?menu_sel=17&menu_sel2=&menu_sel3=&menu_sel4=&msg=1934, (31.1.2019).

Aralık 1983 tarihinden itibaren geçerli olacak olan Geri Dönüşü Teşvik Yasası²⁶¹ kabul edilmiştir. Bu yasa uyarınca, 10 500 *DM* ve çocuk başına 1 500 *DM* karşılığında yabancıların ülkelerine geri dönmeleri sağlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca çalışılan süre esnasında biriken emeklilik sigortası kesintileri sürenin dolmasına bakılmaksızın geri ödenmiştir.²⁶² Bu yasa uyarınca, Eylül 1984'e kadar tüm ailenin geri dönmesi icap etmiştir. (F.) Alman birimlerince, aralarında 213 000 Türk vatandaşının, toplamda yaklaşık 300 000²⁶³ kişinin Geri Dönüşü Teşvik Yasası'ndan yararlandıkları tespit edilmiştir.²⁶⁴ Dönüşlerin daha yüksek sayılarda olması beklenmiştir, fakat bu durum gerçekleşmemiştir. Hükümet 4.6 milyon civarında olan yabancıların sayısını, 1990 yılına geldiğinde 2- 3 milyon yabancı sayısına indirmek istemiş olsa da, Kohl dönemini kapsayan 1982 ve 1998 yılları arasında yabancıların sayısı 7.3 milyona ulaşmıştır.²⁶⁵

Türk hükümetinin Geri Dönüşü Teşvik Yasası'na dair tutumunu değerlendirirken, 1 Aralık 1983 tarihinden itibaren yürürlüğe giren bu yasal düzenlemenin, Özal'ın iktidara gelmesinden yalnızca bir ay sonra uygulandığı göz önünde bulundurulmalıdır. Birinci olarak askeri rejim sonrası yeniden demokratik düzene adapte olmaya çalışan Türkiye açısından, bu dönem ön planda konular arasında neo-liberal politikaların uygulanmasıyla ülkenin kalkınmasını sağlamak olmuştur. İkincisi Turgut Özal'ın doğrudan benimsediği dış politika stratejisi ile ilgilidir. Özal yönetimi tarafından dış ilişkilerin kurulmasında ekonomik odaklı bir tutum benimsendiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Dış politikanın farklı bir noktaya odaklanmış olması nedeniyle bu yasanın uygulanmasına dair Türk hükümeti tarafından büyük bir tepki ortaya konulmadığına dair bir değerlendirme

²⁶¹ Yasanın orijinal metni için bkz. “ Rückkehrhilfegesetz”, **Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz**, https://www.gesetze-im-internet.de/r_ckhg/BJNR113770983.html, (31.1.2019).

²⁶² Abadan Unat (2017), **a.g.y.**, s. 99.

²⁶³ Szatkowski, **a.g.y.**, s. 109.

²⁶⁴ Meral Karataş, **Zwischen Anpassung und Widerstand- Bedingungsfaktoren für den Schulerfolg und intergenerative Transferbeziehungen türkischer Migranten in Berlin**, Doktora Tezi, (Tez Danışmanı: Hans Merckens, Babara Kellner- Heinkele), Berlin, (Freie Universität Berlin, Felsefe Enstitüsü, Felsefe Bölümü Anabilim Dalı), 2006, s. 10.

²⁶⁵ Musa Bağraç, “Gedanken zu den Aussagen von Kohl gegenüber Türken,” **Deutsch Türkisches Journal**, 2 Ağustos 2013, <http://dtj-online.de/das-boot-ist-voll-2801>, (31.01.2019).

yapılabilmektedir. Ayrıca Türkiyeli göçmenlerin doğrudan siyasal ve sosyal haklarını ilgilendiren bu yasadan isteğe bağlı olarak faydalandığı için, Türkiye’de bu yasanın büyük bir yankı bulmadığını söylemek de mümkün görülmektedir.²⁶⁶

2.3.2 Avrupa Toplulukları Çerçevesinde İlişkiler

Batıcılık üzerine kurulu olan geleneksel Türk Dış Politikasının bir gereği olarak, Türkiye, Avrupa ülkelerini öncelikle ekonomik bütünleşme vasıtasıyla, ilerleyen dönemde ise siyasi bütünleşme yoluyla bir araya getiren Avrupa projesine dâhil olmak istemiştir. Bu kapsamda AET’na 31 Temmuz 1959 tarihinde, üyelik başvurusu gerçekleştirmiştir.²⁶⁷ 1 Aralık 1964 tarihinde, Ankara Anlaşması imzalanmıştır.²⁶⁸ Ankara Anlaşması doğrultusunda, Türkiye’nin topluluk ile bütünleşmesini sağlamak üzere, “hazırlık dönemi, geçiş dönemi ve nihai dönem” şeklinde üç aşama söz konusu olmuştur. Bu tarihten sonra, çeşitli aşamalar kaydedilmiştir. Ancak 12 Eylül yönetiminde, ilişkiler bozulmuştur. Türkiye’ye karşı 12 Eylül Darbesi sonrası, bilhassa 1981 yılından itibaren uluslararası kuruluşlar darbe yönetimine karşı daha eleştirel bir tutum almıştır. AT kapsamında ilişkiler de doğrudan etkilenmiştir. Askeri rejimin sona erdirilmesi ve Türkiye’nin bir an önce demokratik sisteme dönmesi talep edilmiştir. 1982 yılında ilişkiler askıya alınmıştır.²⁶⁹

²⁶⁶ Demircioğlu, a.g.y., s. 108-109.

²⁶⁷ “Türkiye-AB İlişkilerinin Tarihçesi”, T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı, 6 Haziran 2017, <https://www.ab.gov.tr/p.php?e=111>, (3.2.2019).

²⁶⁸ “Türkiye-AB İlişkileri Kronolojisi”, T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı, 7 Ağustos 2017, <https://www.ab.gov.tr/p.php?e=112>, (3.2.2019).

²⁶⁹ T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı (Haziran 2017), a.g.y.

Turgut Özal'ın iktidara gelmesinden sonra Türkiye ve AT ilişkileri tekrar gündeme gelmiştir. Özal, Türkiye'nin AT'na üyelik konusunu Batıcılığın bir gereği olmaktan ziyade, bir araç olarak görmüştür. Avrupa ekonomisi ile bütünleşmek, Türk ekonomisinin kalkınmasını sağlayacağı için, önemli görülmüştür. Bu durum Özal'ın ekonomik odaklı Türk Dış Politikasının bir yansıması olarak karşımıza çıkmıştır. ANAP'ın hükümet programında "Türkiye'nin AT ile ilişkilerinde asıl hedefin tam üyelik olması vurgulansa da, diğer yandan bütünleşme sürecinin tüm aşamalarında karşılıklı çıkarların dengelenmesi esas alınacağı" ifade edilmiştir.²⁷⁰ Bu ifade, karşılıklı çıkarların göz önünde bulundurularak, orta yolunun bulunabileceği anlamına gelmiştir. Ekonomik odaklı bir yaklaşım söz konusu olsa da, Özal topluluğun siyasi gücünün de farkında olmuştur. Bu doğrultuda, Özal hem siyasi hem de ekonomik anlamda güçlü olan AT üyeliği kapsamında, ortaklık ilişkilerinden azami şekilde faydalanmak istemiştir.²⁷¹ Bunun için 1984 tarihinden itibaren üyelik yolunda bilinçli adımlar atılmaya başlanmıştır. Burada iki konu önemini korumuştur. Birincisi, topluluk kapsamında ilişkilerin tekrar normal düzeye kavuşmasını sağlayacak olan Ortaklık Konseyi'nin 1986 yılında toplanması için Özal gayret göstermiştir. Nihayetinde 16 Eylül 1986 tarihinde konsey bakanlar düzeyinde toplanmıştır. Bu hiç kuşkusuz Özal için siyasi bir başarı olmuştur. Nitekim 12 Eylül sürecinden sonra ilk kez bir toplantı gerçekleştirilmiştir. Fakat Ortaklık Konseyi toplantısında işçilerin serbest dolaşım hakkı ve diğer önemli mevzular gündeme getirilmemiştir.²⁷² İkincisi ise doğrudan Türkiye-(F.) Almanya ilişkilerini etkileyen 1 Aralık 1986 tarihinden itibaren geçerli olması gereken işçilerin serbest dolaşım hakkı²⁷³

²⁷⁰ Oran (Cilt II), a.g.y., s. 89.

²⁷¹ İhsan D. Dağı, "Human Rights, Democratization and the European Community in Turkish Politics: The Özal Years 1983-1987," *Middle Eastern Studies*, Cilt: 37, Sayı: 1, 2001, s. 26.

²⁷² Oran (Cilt II), a.g.y., s. 91.

²⁷³ Ankara Anlaşması dâhilinde olan Katma Protokol uyarınca, "Kişilerin ve Hizmetlerin Dolaşımı" başlığı ve III. Kısımının birinci bölümün 36. Maddesine göre, "Türkiye ile Topluluk üyesi devletler arasında işçilerin serbest dolaşımı, Ortaklık Anlaşması'nın 12. maddesinde yer alan ilkelere uygun şekilde, anlaşmanın yürürlüğe girişinden sonraki 12. inci yılın sonu ile (1976) 22. inci yılı sonu (1986) arasında kademeli olarak gerçekleştirilecektir" ifadesi açıkça belirtilmiştir, bkz. Ahmet Sevimli, Sercan Reçber, "Avrupa Birliği'nde İşçilerin Serbest Dolaşımı ve Türk İşçilerinin Serbest Dolaşım Hakkı," *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 72, Sayı: 2, 2014, s. 404-405.

ile ilgilidir. Bu hakkın tanınması AT ülkeleri içinde yer alan ve Türk göçmen nüfusunun yoğun olarak yaşadıkları (F.) Almanya, Fransa, Hollanda ve Belçika tarafından desteklenmemiştir. Bizzat Almanya, 1982 yılından başlayarak, Türkiye ile işçilerin serbest dolaşım hakkı konusunu bir pazarlığa tabi tutmuştur. Schmidt döneminde, Dışişleri Bakanı olan Genscher'in Kasım 1982'de Türkiye'yi ziyaret ederek, serbest dolaşım hakkının yürürlüğe girmemesi için, Türk tarafı ile görüşmeler gerçekleştirmiştir.²⁷⁴ Evren ile Genscher bu dönem “serbest dolaşım hakkının ekonomik koşullara uygun olarak düzenleyeceğine dair” mutabık kalmışlardır.²⁷⁵

12 Eylül rejiminden sonra da, 1984'den itibaren Türkiye ve (F.) Almanya arasında serbest dolaşım hakkıyla ilgili müzakereler sürdürülmüştür. Yeni hükümetle yine Dışişleri Bakanı sıfatıyla görevde bulunan Genscher Mart 1984'de tekrar Türkiye'ye gittiğinde, Özal'a Evren ile olan görüşmesini hatırlatmıştır. Özal ise Genscher'in bu hatırlatmasını doğrudan onaylamamıştır. Özal'ın serbest dolaşım hakkından vazgeçmesi halinde, siyasi ve iktisadi içerikli istekleri olmuştur. Türkiyeli işçilerin (F.) Almanya'da kazanılan emeklilik primlerinin memlekete yollanması önünde engellerin kaldırılması, (F.) Almanya'nın Türk tekstil ürünlerinin AT'na ithal edilmesinin desteklenmesi ve Alman şirketlerinin Türkiye'ye daha fazla yatırım yapmaları talep edilmiştir. Genscher “tüm istekleri garanti edemeyeceğini” belirtmiştir. Buna karşılık kendisi “1981 yılından yana 1.4 milyar *DM* tutarındaki Türkiye'ye sağlanan ekonomik yardımı kesintiye uğratan Hollanda ve Danimarka ile Brüksel'de müzakerede bulunabileceğini” ifade etmiştir.²⁷⁶

Kohl ve Özal Eylül 1984'de (F.) Almanya'da, Temmuz 1985'de ise Türkiye'de bir araya gelmişlerdir. Kohl ülkesinin ulusal çıkarını göz önünde tutarak, daha fazla Türk vatandaşının ülkeye girişini engellemek amacıyla, hareket etmiştir. Özal'a (F.)

²⁷⁴ “Türkei-Besuch Nicht Irgendwer”, **Spiegel**, 12 Mart 1984, <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-13508444.html>, (3.2.2019) ve Oran (Cilt II), **a.g.y.**, s. 88.

²⁷⁵ Spiegel (1984), **a.g.y.**

²⁷⁶ Teure Wünsche: Die Türken drängen in die EG – zum entsetzen der Bonner”, **Spiegel**, 30 Mart 1987, <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-13523892.html>, (3.2.2019).

Almanya’da bulunan Türk vatandaşlarının toplumsal ve siyasal koşullarının düzeltilmesi ve bazı ekonomik ayrıcalıkların sağlanması karşılığında, serbest dolaşım hakkından vazgeçilmesini teklif edilmiştir. Özal, haklı hukuki dayanakları bulunsa da, serbest dolaşım hakkının yürürlüğe girmesini erteleyerek, bu mevzuyu tam üyelik başvurusu sonrasına bırakmıştır.²⁷⁷ Kohl hükümeti, ülkede yaşayan Türk vatandaşlarına mesleki eğitimlerini gerçekleştirmek için olanakları kolaylaştıracaklarını, daha fazla süre boyunca işsizlik maaşı alacaklarını ve Türkiye’den aile birleşimi yoluyla gelecek olan eşlere yönelik koşulların kolaylaştırılacağı vaadinde bulunmuştur.²⁷⁸ Türkiye’ye, Kasım 1985’de toplamda 4.73 Milyar *DM* tutarında bir ekonomik yardım yapılması kararlaştırılmıştır. 245 Milyon *DM* tutarında ise bir teknik yardım öngörülmüştür. Netice olarak, Türkiye, (F.) Almanya’dan ekonomik destek alan ülkeler arasında ikinci sırada yer almıştır.²⁷⁹

Liderler vasıtasıyla kurulan diplomatik ilişkiler, Türkiye’nin serbest dolaşım hakkını ileri bir tarihe bırakması ile sonuçlansa da, bu mevzuyu uluslararası hukuk bağlamında uygun bir çerçeve içine oturtmak icap etmiştir. Bu doğrultuda, usulen AT’na hakkın tanınması için başvuruda bulunulmuştur. Beklenildiği üzere, başvuru Kasım 1986’da kabul edilmemiştir. Sonuç olarak Ortaklık Konseyi’nin kararı Türkiye’ye bildirilmiştir. Serbest dolaşım hakkından yalnızca AT ülkeleri içinde yasal olarak ikamet eden ve en az beş yıldır çalışan Türk vatandaşlarının faydalanabileceği hükmüne varılmıştır.²⁸⁰ Bu yeni düzenleme bilhassa Türkiye’den göç alan AT ülkeleri tarafından olumlu karşılanmıştır.

Özal işçilerin serbest dolaşımı hakkı konusunda taviz vermiş olsa da, Türkiye’nin AT’ye üyeliği konusunda kararlılığını sürdürmüştür. 14 Nisan 1987 tarihinde, Türkiye tam üyelik başvurusunu gerçekleştirmiştir. Bu başvuru, topluluk ülkeleri tarafından genel

²⁷⁷ Oran (Cilt II), **a.g.y.**, s.92-93.

²⁷⁸ Spiegel (1987), **a.g.y.**

²⁷⁹ Gumpel, **a.g.y.**, s. 233.

²⁸⁰ Oran (Cilt II), **a.g.y.**, s. 93.

olarak olumlu karşılanmamıştır. Bilhassa Yunanistan ve (F.) Almanya bu başvuruyu sert bir şekilde eleştirirken, Belçika ve İngiltere görece ılımlı bir tavır ortaya koymuştur. AT Bakanlar Konseyi, 5 Şubat 1990 tarihinde AT Komisyonu'nun verdiği kararla eşgüdümlü olarak, Portekiz ve İspanya'nın üyelikleri hazmedilmeden, 1993 yılından önce başka bir genişleme süreci mümkün olmadığı gerekçe gösterilerek, başvuruyu ret etmiştir.²⁸¹ 1980'li ve 1990 yıllarda Türkiye'nin esas itibariyle insan hakları ve demokrasi bağlamında eksiklikleri dile getirilerek, üyeliğe karşı kuşkuyla bakılmıştır.²⁸² Üyelik başvurusunun ise (F.) Almanya tarafından kabul edilmeyeceği açıktır. Zira “Hristiyan kültürel değerleriyle bağdaşmayan, çoğu Müslüman olan Türk vatandaşlarının Alman toplumuna “sindirilmeye” çalışılırken, bir bütün olarak Türkiye'nin AT'na üye olmasını desteklemediğine” şaşırılmamalıdır. Fakat her ne kadar AT üye devletleri serbest dolaşım hakkının tanınmamasını sağlamış olsalar da, aşağıda anlatılacak olan Türkiyeli göçmenlerin başta (F.) Almanya'da olmak üzere, Avrupa ülkelerinde dinsel ve siyasi düzeyde örgütlenmeye başlamaları, artık yaşamları geçişi olmaktan çıkarak, (F.) Almanya'da sürekli bir ikamete doğru evrildiğini destekleyen güçlü bir belirti olmuştur.

2.3.3 (F.) Almanya'daki Türkiyeli Göçmenlerin²⁸³ Örgütlenmeleri

Çalışmanın bu kısmında öncelikle genel bir fikir oluşması amacıyla, Türkiyeli göçmenlerin (F.) Almanya'da başlıca ne tür örgütlenmelerde bir araya geldikleri ele alınarak, ikili ilişkiler kapsamında kesişme noktaları analize tabi tutulacaktır. Türkiyeli

²⁸¹ Ertosun, **a.g.y.**, s. 305-306.

²⁸² Heinz Kramer, “EU-Kompatibel oder nicht? Zur Debatte um die Mitgliedschaft der Türkei in der Europäischen Union,” **SWP**, Deutsches Institut für Internationale Politik und Sicherheit, 2003, s. 7.

²⁸³ “Türkiyeli Göçmenler” ifadesi bilinçli olarak seçilmiştir. Bu kavram etnik temelli bir ayrım gözetilmeksizin, Türk vatandaşlığına sahip olan tüm kişileri kapsamaktadır.

göçmenler önceleri daha çok işçi haklarını ilgilendirilen örgütlenmelere katılırken²⁸⁴, 1973 işçi alımının durdurulmasından sonra, ülkede ikametlerinin uzayacağı varsayımıyla kendi siyasi ve dinsel yönelimlerine göre örgütlenmişlerdir. Bu yapılandırmalar, aslına bakılırsa Türkiye'deki toplumsal ayrışmanın da yansıması olmuştur.²⁸⁵ 1970'li yıllarda, radikal siyasal örgütlenmeler bilhassa (F.) Almanya açısından endişe uyandıran bir durum olarak değerlendirilmiştir. Radikal siyasal örgütlenmelere (F.) Alman birimlerine göre 58 bin Türk vatandaşı mensup olmuştur. En büyük sağ örgütlenme arasında 1978 yılı verilerine göre, 26 bin üyeye Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ile yakınlığı bilinen ve Alpaslan Türkeş önderliğinde 1978 yılında kurulmuş olan “Bozkurtlar” (*Graue Wölfe*) olarak bilinen Avrupa Demokratik Ülkücü Türk Dernekleri Federasyonu (ADÜTDF) yer almıştır. Buna karşılık 18 bin üyeye sahip olan (F.) Almanya İşçi Dernekleri Federasyonu (FİDEF) aşırı sol örgütlenme olarak tanımlanmıştır. 1977 yılında kurulmuş olan FİDEF, (F.) Almanya hükümeti tarafından komünist bir örgütlenme olarak sınıflandırılmıştır. 1979 ve ilkbahar 1980 yılına dek, iki taraf arasında yaşanan gerilimler, iki ölüm ve 25 ağır suç vakası ile sonuçlanmıştır.²⁸⁶

(F.) Almanya'da bu radikal siyasal örgütlenmeler dışında, önem arz eden ve ikili ilişkiler bakımından doğrudan bir etkiye yol açan dinsel örgütlenmeler de olmuştur. Hristiyan bir toplumda yaşamak, İslami değerlerini korunarak, ön plana çıkmasına yol açmıştır. (F.) Almanya'daki camiler, Türkiye'deki gibi yalnızca ibadet yerleri değil aynı zamanda, sosyal faaliyetlerin de yerine getirildiği yerler olmuştur. Çeşitli kurslar için

²⁸⁴ Bizzat (F.) Alman hükümeti teşvikiyle kurulan bu işçi örgütlenmeleri “*Wohlfahrtverbände*” olarak adlandırılmıştır. Yabancı işçilerin bu adı geçen örgütlenmelerin yönetim kurullarında yer almalarına imkân tanınmamıştır. Ayrıca burada esas olan kültürel, etnik veya siyasi görüşlerin yayılması değil, daha çok danışma ve eğitim hizmetlerinin yerine getirilmiştir. İşçilerin kendi çıkarları etrafında örgütlenmeleri desteklenmemiştir, daha fazla bilgi için bkz. Richard Olbrich, “Politische Parteiengründungen durch Migranten: ein Schritt hin zu einer Förderung der (politischen) Integration von Einwanderern?- das Beispiel der Bremer Integrationspartei,” **Institut für Geographie der Universität Bremen**, 2011, s.27.

²⁸⁵ Yusuf Çınar, “Türk Alman İlişkilerinde Almanya'daki Türk Göçmenler (1961-2000),” **Bitlis Eren Üniversitesi İzdüşüm Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 2, 2017, s.7.

²⁸⁶ Szatkowski a.g.y., s. 38'dan **Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes**, zur ADÜTDF, Betreff: 83, Referat: 511, Band: 1415, Bundesministerium an das Auswärtige Amt vom 8.4.1981.

olanaklar tanınmıştır, yardım faaliyetleri yerine getirilmiştir ya da en basit haliyle iş çıkışı sonrası buluşma noktası haline gelen camiler, göçmenler için gurbette adeta bir sığınak fonksiyonu görmüştür.²⁸⁷

Türkiyeli göçmenlerin dini temelde örgütlenmelerinde öne çıkan kuruluşlar İslam Toplumu Milli Görüş (İMG), Türk İslam Kültür Dernekleri Birliği (TİKDB), İslam Kültür Merkezleri Birliği (İKMB), Nurcu Gruplar ve Fethullah Gülen Hareketi, İslami Cemaat ve Cemiyetler Birliği (İCCB) ve Diyanet İşleri Türk İslam Birliği (DİTİB) olmuştur. Bu kuruluşlar, öncelikle Sünni yönelimli İslam'ın uygulanması amacıyla örgütlenmişlerdir. Bazıları ise dini amaçlarından saparak, siyasi bağlantılara da sahip olmuştur.

Tablo-6: “(F.) Almanya’daki Dini (Sünni) Örgütlenmeler”

DİNİ ÖRGÜTLENMELER	YÖNELİMLERİ
İMG	“Milli Görüş”
TİKDB	“Türk-İslam Sentezi”
İKMB	“Süleymancılık”
NURCU GRUPLAR VE FETHULLAH GÜLEN HAREKETİ	“Said Nursi çizgisinde İslam” ve “Siyasal İslam”
İCCB	“Hilafet Devleti”
DİTİB	“Diyanet İşleri Başkanlığı güdümünde Sünni İslam”

Kaynak: Tablo-6, 2.3.3’de analiz edilen örgütlenmelerin özetlenmesi için yazar tarafından oluşturulmuştur.

²⁸⁷ Erkan Perşembe, “Almanya’da Türklere Ait Dini Kuruluşlar,” **Ondokuz Mayıs İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 8, 1996, s. 161.

(F.) Almanya'daki dini örgütlenmeler arasında yer alan IGMG, 1975 Köln'de öncelikle "Türk Birliği" adı altında kurulmuştur. Daha sonra 19 Aralık 1982 tarihinde "Avrupa İslam Birliği" adını almıştır.²⁸⁸ IGMG, dini hizmetler dışında, Necmettin Erbakan²⁸⁹ siyasi çizgisinin Avrupa'daki siyasi ayağı olarak örgütlenmiştir. Milli Görüş etrafında toplanan bu siyasal akımda İslamcılık, İslam birliğinin oluşturulması, antiemperyalizm, antisyonizm, yerellik ve millilik gibi değerlerin korunmasına vurgu yapılmıştır. IGMG içerisinde anlaşmazlıklar çıkması sonucu, Cemaleddin Kaplan ve yandaşları dernekten ayrılmıştır.²⁹⁰ Türkiye'deki Erbakan hareketinin (F.) Almanya'daki siyasi ayağı olarak ortaya çıkan IGMG, kuruluş yıllarında antisemitizm ve Batıcılık karşıtı tutumuyla sloganlar ortaya atarak, (F.) Almanya'da bir kuşku yaratmıştır ve denetim altına alınmıştır. Ancak ilerleyen dönemde daha ılımlı bir hal alan Milli Görüş teşkilatı, (F.) Alman birimleri tarafından yasal zeminde örgütlenen İslami bir kuruluş olarak değerlendirilmiştir.²⁹¹

TİKKDB ise 1970'li yıllarda (F.) Almanya'da faaliyete geçmiştir. Bu örgütlenmenin vurgusu, genel itibariyle "Türklük" ve "İslam" değerlerin korunması üzerine yapılmıştır. 1987 yılında, (F.) Alman hükümeti tarafından aşırı sağ örgütlenme olarak değerlendirilen ADÜTDF'dan ayrılan bir çok dernek, TİKKDB'ne bağlanmıştır. İsmine "Avrupa" eki eklenerek, derneğin adı "Avrupa Türk İslam Birliği" (ATİB) olarak değiştirilmiştir. ATİB, 17 Ekim 1987'de Nider-Olm/ Mainz şehrinde resmen

²⁸⁸ "IGMG Hakkımızda", **IGMG**, <https://www.igmg.org/tr/hakkimizda/>, (14.3.2019).

²⁸⁹ Türkiye'de Erbakan önderliğinde siyasal İslam, 1960'lı yılların sonundan itibaren etkili olmaya başlamıştır. Ocak 1970'de kurulan MNP yoluyla parti görünümüne kavuşan bu hareket "laikliğe aykırı" faaliyetler yürütmesi nedeniyle Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır. Yerine 1972-1980 yılları arasında faaliyette bulunan MSP kurulsun da, yine aynı gerekçe nedeniyle, parti kapatılmıştır. Siyasi hareketin diğer partileri olan Refah Partisi 1998'de, Fazilet Partisi 2001'de faaliyetlerine son verilmiştir. Milli Görüş'ün son siyasi partisi halen Saadet Partisi olarak etkindir, daha fazla bilgi için bkz. "İşte Milli Görüş Partileri", **Timeturk**, 27 Şubat 2011, <https://www.timeturk.com/tr/2011/02/27/iste-milli-gorus-partileri.html>, (7.2.2019).

²⁹⁰ Thomas Lemmen, **Almanya'daki İslami Örgütler**, Çev. Süheyla Ababay, İstanbul, Friedrich Ebert Stiftung, 2000, s. 51.

²⁹¹ Marwan Abou-Taam, "Die Islamische Gemeinschaft Milli Görüş (IGMG)", **KAS**, <https://www.kas.de/web/islamismus/die-islamische-gemeinschaft-milli-goerues-igmg->, (7.2.2019).

kurulmuştur.²⁹² Türkiye’de siyasi gelişmelerle eşgüdümlü olarak, bu kuruluşun 12 Eylül Darbesi sonrası Türk İslam sentezi altında birleştirilmesinin etkisiyle radikal çizgiden, yasal bir çizgiye kavuşması sonucu bir tehlike olmaktan da çıkmıştır.

Yukarıda sayılan örgütlenmeler gibi İKMB aynı dönemde, 1970’li yıllarda faaliyete başlamıştır. 15 Eylül 1973 tarihinde Köln’de kurulmuştur. Birlik, Nakşibendiliğin Süleymancılar hareketi olarak kabul edilebilir. Kurucusu olarak Süleyman Hilmi Tunahan (1888-1959) görülmektedir. İKMG her ne kadar Türkiye’deki örgütlerle herhangi bir resmi bağlantısı olmadığını belirtmiş olsa da, Süleymancılık hareketi ile olan ilişkilerini yalanlamamıştır. Süleymancılık, Erbakan’ın hareketinden farklı olarak siyasi bir parti haline dönüşmemiştir.²⁹³ Mart 1979 tarihinde, İMKB’nin Nordrhein- Westphalen eyaletine Türkiyeli Müslümanların (F.) Almanya’daki temsilcisi olarak kabul edilmesi için yaptığı başvuru, Türkiye tarafından ağır şekilde eleştirilmiştir. Diplomatlar vasıtasıyla yapılan görüşmelerde, (F.) Almanya’nın bu başvuruyu kabul etmesinin ülkenin çıkarlarına uygun olmayacağı belirtilmiştir. Nitekim Türk tarafı” İKMB’yi Türkiye’de laik düzeni yıkıp, yerine teokratik bir devlet modeli getirmek isteyen cemaatçi²⁹⁴ bir yapılandırma olduğunu” beyan ederek, (F.) Almanya açısından da bir tehlike teşkil ettiğini ortaya koymuştur. Bundan sonra Başbakanlığa bağlı olan Diyanet İşleri Başkanlığı’nın muhatap alınması gerektiği (F.) Alman birimlerine bildirilmiştir.²⁹⁵

Nurculuk Hareketi, Said Nursi’nin öğretisinin yayılmasının esas alınmasıyla bir araya gelmiştir. Nurculuk Hareketi referans noktası olarak Said Nursi’yi (1878-1960)

²⁹² “Kuruluş”, ATİB, <https://www.atib.org/ueber-uns>, (6.2.2019).

²⁹³ Lemmen, a.g.y., s. 65-71.

²⁹⁴ Basit anlatımıyla, tarikat ve cemaatler bireysel anlamda bir dindarlık yerine, toplu bir dindarlığı ön plana koymaktadır. Tarikatlar daha çok karizmatik liderler etrafında örgütlenirken, sistematik bir oluşumdan kimi zaman bahsetmek mümkün olmamaktadır. Cemaatler, bazı durumlarda tarikat yapısını sürdürseler de, modern dünyanın koşullarıyla uyumlu bir yapılandırma şeklinde karşımıza çıkmaktadır, daha fazla bilgi için bkz. Adem Efe, “ Kolektif Dindarlık olarak Tarikat/Cemaat Dindarlığı,” **Journal of Islamic Research**, Cilt: 28, Sayı: 3, 2017, s. 291-298.

²⁹⁵ Sztatowski a.g.y., s.41-42’den **Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes**, Betreff: 26, Ref.erat: 203, Band:1155914, Schriftbericht 1986 des Gesandten von Altem von 1979.

göstermektedir. Türkiye’de olduğu gibi, (F.) Almanya’da net bir görüntü içinde olmamıştır, daha ziyade çeşitli organizasyonlar aracılığıyla faaliyette bulunmuştur.²⁹⁶ 1970’lerde, Nurcu gruplardan ayrılan Fethullah Gülen Hareketi en tanınmış örgüt olmuştur. Eğitim faaliyetleri görünümü altında Türkiye’de 12 Eylül sonrası, siyasi anlamda etkinlik kazanmak için devlet kadrolarına sızılmıştır. (F.) Almanya’da da 1980’li yıllardan itibaren özellikle okul derslerine yardımcı kursları ve Türkçe eğitim verilen okullar aracılığıyla faaliyetlere geçmiştir. Bu hareket, *Bundestag* tarafından takibe alınmıştır ancak kuruluşundan yana “bir siyasi tehdit oluşturmamıştır.”²⁹⁷

İCCB buna karşılık radikal İslam çizgisini benimsemiş olan Cemalettin Kaplan (1926-1995) tarafından 1984 yılında kurulmuştur. Kendisini “Köln’ün” Halifesi olarak ilan eden Kaplan, IGMG (Milli Görüş)’den ayrılarak kendi örgütlenmesini kurmuştur. 12 Eylül Darbesi’nden sonra iltica talebiyle (F.) Almanya’ya gelen Kaplan, laiklik²⁹⁸ ile İslami esasların uyuşmadığını ileri sürmüştür ve tıpkı İran’daki gibi İslami esaslar üzerine kurulu bir devlet kurmak istemiştir.²⁹⁹ İCCB’nin 2001 yılında Alman anayasal düzenini tehdit eden bir örgüt olarak sınıflandırılmıştır. “Milletler arası diyalogu bozduğu ve Almanya’nın iç güvenliğini tehdit altına alması” gerekçesiyle Alman İçişleri Bakanlığı tarafından faaliyetleri yasaklanmıştır³⁰⁰.

DİTİB, 5 Temmuz 1984’de 135 cami derneğinin birleştirilmesi sonucu Köln’de kurulmuştur³⁰¹ ve diğer dini örgütlenmelerden farklı bir niteliğe sahiptir. (F.) Almanya’daki cami derneklerini bir çatı altında toplayan DİTİB, organik bakımdan T.C.

²⁹⁶ Lemmen, **a.g.y.** s. 71-73.

²⁹⁷ “Die Fethullah- Gülen- Bewegung in Deutschland,” Wissenschaftliche Dienste des Deutschen Bundestages, **Deutscher Bundestag**, Sayı: 72, 2008, s.14.

²⁹⁸ Laiklik, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması olarak tanımlanmaktadır. Devlet, dinsel inançlar karşısında tarafsız bir tutum içine bürünmektedir, bkz. Mehmet Anık, “Türkiye’de Sekülerizm Tartışmalarında İki Eksen: Şerif Mardin ve İsmail Kara,” **Umran Dergisi**, Sayı: 225, 2013, s.14.

²⁹⁹ Lemmen, **a.g.y.**, s 62-63.

³⁰⁰“Kalifatstaat- Hilafet Devleti”, **Verfassungsbericht des Landes Nordrhein- Westfalen**, 2016.

³⁰¹ “Kuruluş ve Teşkilat Yapısı”, **DİTİB**, <http://www.ditib.de/default1.php?id=5&sid=8&lang=en>, (6.2.2019).

Başbakanlığı'na bağlanmıştır.³⁰² 1985 yılından itibaren Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yurtdışındaki örgütlenmesi olarak faaliyette bulunmuştur. DİTİB, devlet tarafından kabul edilen laik İslam anlayışını temsil etmiştir. DİTİB, radikal İslamcı örgütlenmelerinin önüne geçmek için kurulmuştur.³⁰³ Bu yapılanma (F.) Almanya'daki dini örgütlenmelere kıyasla ayrı bir öneme sahiptir. Yurtdışında bulunan Türk vatandaşlarının radikal İslamcı örgütlenmelere katılmalarının önüne geçmek için kurulan DİTİB, Türk devletinin gözetiminde dini gerekliliklerin yerine getirilmesini hedeflemiştir. (F.) Almanya'da kurulmuş olan diğer dini örgütlenmelerin kuruluş tarihlerinin 1970'li yıllarda olmasına karşılık, DİTİB'nin 1984 yılında, yani daha geç faaliyete geçmesi bu olguyu destekler biçimdedir. (F.) Alman birimleri ancak, Türkiye'nin DİTİB aracılığıyla Türk vatandaşlarını Türkiye'den yalnızca dini anlamda değil, siyasi anlamda da etkileyebileceğinden endişe duymuştur.³⁰⁴ Bu durum ise ikili ilişkiler bakımından bir gerginliğe yol açmıştır.

Tablo-7: “(F.) Almanya'daki Türkiyeli Göçmenlerin Diğer Örgütleri”

Diğer Örgütler	Yönelimleri
ADÜTF	“Ülkücülük”
FİDEF	“Komünizm”
AABF	“Alevilik”
KOMKAR	“PKK çizgisi dışında Kürt Hareketi”

Kaynak: Tablo-7, 2.3.3'de analiz edilen örgütlenmeleri özetlemek için yazar tarafından oluşturulmuştur.

³⁰² Diyanet İşleri Başkanlığı, hükümet modelinin değişmesi sonucu, başkanlık 2018'de T.C. Cumhurbaşkanlığı'na bağlanmıştır, bkz. Ayşegül Kahvecioğlu, “Devlet yeniden yapılandırıldı”, *Milliyet*, 10 Temmuz 2018, <http://www.milliyet.com.tr/devlet-yeniden-yapilandirildi-siyaset-2703641/>, (6.2.2019). Böylece DİTİB'nin de artık doğrudan T.C. Cumhurbaşkanlığı ile organik bağı bulunmaktadır.

³⁰³ Canan Atılgan, “Türkische Politische Organisationen in der Bundesrepublik Deutschland,” *Materialien für die Arbeit vor Ort*, *KAS*, Sayı: 9, 1999, s. 10.

³⁰⁴ Szatkowski *a.g.y.*, s. 43.

Sünni temelli dini örgütlenmeler dışında, Aleviler³⁰⁵ de çeşitli derneklerde bir araya gelmiştir. Ancak Alevilerin örgütlenme tarihleri diğerleriyle karşılaştırıldığında, daha geç olmuştur. Aleviler 1980’li yılların sonlarından itibaren faaliyete geçmişlerdir. Bunlar içinde en etkili olan Almanya Alevi Birlikleri Federasyonu (AABF), 1989 yılında kurulmuştur. AABF, Almanya’daki yaşamakta olan Alevileri bir çatı altında birleştirmek istemiştir³⁰⁶ AABF içerisinde daha çok Kürt Alevileri ve sol görüşlüler bir araya gelmiştir.³⁰⁷

Bunun dışında, Almanya’daki Kürtler etnik düzeyde örgütlenmeye başlamışlardır. Özellikle 12 Mart 1971 Muhtırası sonrası, Türkiye’den (F.) Almanya’ya daha çok eğitilmiş ve siyasi yönelimli kişiler göç etmiştir. (F.) Almanya’daki serbest ortamdan yararlanılarak “Kürtlük bilinci” oluşturulmuştur. Bu bağlamda örneğin Kürtçe kitaplar basılmıştır. ³⁰⁸ (F.) Almanya’da Kürtler ancak 1970’li yılların sonlarına doğru ciddi olarak dernekleşme faaliyetlerine geçmişlerdir. 1979 yılında kurulan Kürdistan (İşçi) Dernekleri Federasyonu (*KOMKAR*), bu örgütlerin başında yer almıştır. Sekiz işçi derneğinin birleşiminden kurulan *KOMKAR*, bilhassa 1990’lı yılların sonundan itibaren, kendisini “barışçıl, partiler üstü ve dini olarak hoşgörülü bir dernek” olarak tanımlamıştır.³⁰⁹ *KOMKAR*, hem (F.) Almanya hem de Türkiye odaklı çalışmalar yürütmüştür. “Kürdistan İşçi Partisi’nin (*PKK*)³¹⁰’nın silahlı mücadelesi

³⁰⁵ **AABF** dışında, 1997 yılında, Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı kuruluşunun yurtdışı ayağı olan **CEM Vakfı** 1997 de Essen’de kurulmuştur. Bu vakıf Atatürkçü düşünceye vurgu yapmaktadır, bkz. CEM Vakfı Tarihçemiz”, **Cem Vakfı**, <http://www.cemvakfi.org/pages/kurumsal/3/tarihcemiz>, (6.2.2019).

³⁰⁶ “Genel Tanıtım”, **Alevitische Gemeinde Deutschland**, <https://alevi.com/TR/hakimizda/genel-tanitim/>, (6.2.2019).

³⁰⁷ Bülent Uçar, “Almanya’da Alevilik ve Çeşitli Eyaletlerde Alevilik Din Dersleri Projesi,” **DEM Dergisi**, Sayı: 6, 2009, s. 64.

³⁰⁸ Nedim Ögelman, “Documenting and Explaining the Persistence of Homeland Politics Among Germany’s Turks,” **Center for Migration Studies of New York**, Cilt: 37, Sayı: 1, 2003, s. 179.

³⁰⁹ Şevket Küçüküseyin, “Türkische Politische Organisationen in Deutschland,” **KAS**, Sayı: 45, 2002, s. 49.

³¹⁰ 1990’lı yıllarda Türk-Alman ilişkileri bakımından önemli bir yere sahip olan, Kürt Sorunu Üçüncü Bölümde “Almanya’nın Kürt Sorunu” başlığı adı altında detaylıca ele alınacaktır. Burada *PKK* hakkında

desteklenmediği” ifade edilmiştir. Türkiye ve, Aşağıda ele alınacak olan, *PKK* bağlamında Kürt Sorunu, 1990’lı yıllarda ayrı bir mesele haline gelmiştir. nc Bölümde ele alınacak olan Berlin Duvarı’nın yıkılmasıyla başlayan ve Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle sonuçlanan süreçte, 21. yüzyılın getirdiği yeni uluslararası ortam kapsamında Türkiye-(F.) Almanya ilişkileri açısından yeni fırsatlarla beraber, sorunsallar ortaya çıkararak, ilişkiler dönüşüme uğramıştır.

kısa bilgi vermekle yetinilecektir. *PKK*’nın temelleri 1970’lı yıllarda Abdullah calan’ın girişimiyle Ankara’da atılmıştır. Diyarbakır’da 1978’de resmen kurulan *PKK*, ilk terör eylemini 1984 yılında gerçekleştirmiştir, daha fazla bilgi için bkz. Y.Furkan şen, “Terörün Toplumlar zerindeki Sosyo-Ekonomik Etkilerine Bakış: *PKK* Terörü ve Ağrı Gerçeği,” **Ağrı İbrahim een Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 2, 2015, s. 34-35.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1989- 2000 TÜRKİYE- ALMANYA³¹¹ İLİŞKİLERİ

3.1 1989 Sonrası Uluslararası Ortam ve Almanya ile Türkiye'ye Yansımaları

Dünyada 1989 yılı bir devrin sonunu işaret etmiştir. Kasım 1989 tarihinde Soğuk Savaş döneminin en meşhur simgesi olan Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla başlayan süreç, bu Savaş'ın sona ermesiyle nihayete ermiştir. Berlin Duvarı'nın yıkılması ve daha sonraki dönemde Almanya'nın birleşmesi ancak uluslararası konjonktürün sağladığı koşullar sayesinde gerçekleşmiştir. Bilhassa 1980'li yılların ortalarından itibaren SSCB içerisinde yaşanan gelişmeler bu noktada önemlidir. SSCB'de 1980'li yıllardan itibaren siyasi ve ekonomik anlamda zorluklar yaşanmıştır. 1985 yılında iktidara gelen Mikhail Gorbachev, iç politikada “açıklık” (*glasnost*) ve “yeniden düzenleme” (*perestroika*) ile dış politikada “yeni düşünce politikası” (*novoye myshleniye*) izleyerek bu sorunlar aşılmaya çalışılmıştır.³¹² Sovyet dış politikasında Brejnev Doktrini terk edilmiştir.³¹³ İç politikada “açıklık” ile siyasi reformlar öngörülmüştür. Basın özgürlüğü, fikirlerin yayılması ve örgütlenme özgürlüğü gibi haklar tanınmıştır. “Yeniden düzenleme“ kapsamında ekonomi tekrar düzenlenerek, ekonomik sorunlara çözüm aranmıştır.³¹⁴ “Yeni düşünce

³¹¹ “Almanya” kavramı burada birleşme sonrası devleti tanımlamak amacıyla seçilmiştir. Fakat Doğu Almanya,(F.) Almanya'ya katıldığı için hukuksal anlamda (F.) Almanya kavramı kullanılmaktadır.

³¹² Kolasi, a.g.y., s. 173.

³¹³ Brejnev Doktrini ismini 1964-1982 yılları arasında SSCB Komünist Partisi Genel sekreteri olarak görevde bulunan Leonid Brejnev'den almıştır. Bu Doktrine göre, Varşova Paktı'na üye bir ülkenin sosyalist çizgiden çıkması halinde, SSCB bu ülkeye askeri müdahale etme hakkına sahiptir, bkz. Rebecca Plassa, “Die äußeren und inneren Faktoren der deutschen Wiedervereinigung,” **Dossier: Lange Wege der Deutschen Einheit**, içinde, **Bpb**, 30 Mart 2010, s. 18-19.

³¹⁴ Laura Cummings, “Gorbachev's Perestroika and the Collapse of the Soviet Union”, **Lagrange**, <https://www.lagrange.edu>, (20.2.2019).

politikasına” başvurularak “Yıldız Savaşları Projesi” ile ABD tarafından SSCB’nin silahlanmaya teşvik edilmesi ve ekonomik yapısının çökmesine engel olunmak istenmiştir.³¹⁵ Benimsenen yeni politikalar uyarınca zamanın koşullarına uygun olarak bir dış politika çizgisi benimsenmiştir. Nükleer bir savaşın tüm dünyayı etkisi altına alacağı ve böylece de kimsenin faydalanamayacağı kabul edilerek, güvenlik olgusunun karşılıklı tanımlanması gerektiği Gorbachev’in dış politikasının temellerini oluşturmuştur.³¹⁶

Başvurulan reformlar sayesinde özgür bir atmosfer belirmiştir. Bu ortamdan başta Doğu Bloku ülkeleri faydalanmıştır. Polonya ve Macaristan’da 1980’li yıllardan başlayarak muhalif gruplar örgütlenmiş olsalar da, Gorbachev’in “yeni düşünce politikasıyla” daha fazla seslerini duyurarak siyasi isteklerini yerine getirmeyi sağlamışlardır. Şubat 1989’da Polonya’da Katolik Kilisesi’nin temsilcileri ve rejim yöneticileri bir araya gelmişlerdir. Yürütülen müzakereler ile Haziran 1989’da gerçekleştirilecek olan seçimlerin daha demokratik koşullar altında yapılmasına karar verilmiştir.³¹⁷ Macaristan’da 1989 yılına gelindiğinde muhalif gruplar tek bir çatı altında toplanmıştır. Ocak 1989’da Macar Sosyalist İşçi Partisi istifa etmiştir, Şubat 1989 Avusturya sınırları açılmıştır. Ayrıca rejim yöneticileri ve muhalif gruplar arasında yürütülen müzakereler sonucunda 18 Eylül 1989 tarihinde Macaristan Cumhuriyeti resmen kurulmuştur.³¹⁸

Toplumsal hareketler Doğu Bloku içerisinde yayılarak, adeta bir domino etkisi yaratmıştır. Doğu Almanya’da 1989 ilkbaharından başlayarak rejime karşı toplumsal gösteriler düzenlenmiştir. 1989 yılında, ayrıca Doğu Almanya’dan kitlesel bir göç hareketi başlamıştır. Macaristan’ın Avusturya’ya sınır kapısını açması sonucu, 1989 yazı ve sonbaharında birçok Doğu Alman, (F.) Alman dış temsilciliklerine sığınmıştır. Kasım

³¹⁵ Erel Tellal, “Kronik: 20. Yüzyılın Dengelerine Ne Oluyor?,” **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 62, Sayı: 4, 2007, s. 228.

³¹⁶ David Holloway, “Gorbachev’s New Thinking,” **Foreign Affairs**, Cilt: 68, Sayı:1, 1988-1989, s. 66.

³¹⁷ Plassa (2010 a), **a.g.y.**, s. 19-20.

³¹⁸ **A.g.y.**

başında Çekoslovakya'dan (F.) Almanya'ya girişlere izin verilmiştir. Yeni Sovyet dış politikası, hiç kuşkusuz 9 Kasım 1989 'da Berlin Duvarı'nın yıkımına olanak sağlamıştır. Gorbachev önderliğinde yapılan bu reformlarla SSCB'nin iç ve dış politik sorunlarına çözümler bulunulmaya çalışılsa da, aslına bakılırsa, SSCB'nin çöküşünün zemini hazırlandığını söylemek yanlış olmayacaktır.³¹⁹ Bunun dışında İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Almanyalar üzerinde söz hakkına sahip olan ABD, SSCB, İngiltere ve Fransa'nın onayı olmaksızın bu sürecin barışçıl olarak çözülemeyeceği ortadadır. "İki- Artı- Dört – Anlaşması" 12 Eylül 1990 tarihinde Moskova'da imzalanmıştır. Müttefik devletler ve Doğu Almanya ile (F.) Almanya arasında gerçekleştirilen müzakereler doğrultusunda, Almanyaların birleşmesinin dış yapısal koşulu sağlanmıştır. Ayrıca İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra tam anlamıyla bağımsız olmayan Almanya'ya egemenlik yetkisi geri verilmiştir.³²⁰

Bundan sonraki aşama olarak Almanyaların birleşmenin ne şekilde gerçekleşeceği iç hukuksal bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Bu hususta iki olanaktan bahsetmek mümkündür. Birincisine göre, (F.) Almanya'nın 23. maddesi gereğince Anayasa'nın tamamen değiştirilmesi gerekmeksizin, Doğu Almanya'nın (F.) Almanya'ya katılması mümkün olmuştur. Buna karşılık 146. madde uyarınca birleşmenin sağlanması, yeni bir anayasa yapılmasını gerektirmiştir. Sonuçta birinci olanak tercih edilerek, Doğu Almanya'nın hukuki varlığına son verilmiştir ve (F.) Almanya'ya bir katılım gerçekleşmiştir.³²¹

Tüm bu faktörlerin birleşmesi sonucu "Almanya Sorunu" çözülmüştür. Berlin Duvarı'nın yıkılması bir sürecin devamı olup, 26 Aralık 1991 tarihinde SSCB'nin

³¹⁹ Kolasi, **a.g.y.**, s. 173.

³²⁰ Rebecca Plassa, "Der äußere Weg zur Einheit: Internationale und innerdeutsche Verträge," **Dossier: Lange Wege der Deutschen Einheit**, içinde, **Bpb**, 30 Mart 2010, s. 13.

³²¹ Ursula Münch, "1990: Grundgesetz oder neue Verfassung," **Bpb**, 1 Eylül 2008, <http://www.bpb.de/geschichte/deutsche-geschichte/grundgesetz-und-parlamentarischer-rat/38984/deutsche-einheit>, (21.2.2019).

dağılmasıyla sonuçlanmıştır. Farklı üretim biçimleri, ideolojiler ve hayat biçimleri ayrımı üzerine kurulu olan ve dünyayı Doğu ile Batı Bloku arasında keskin bir biçimde ayıran Soğuk Savaş dönemi resmi olarak sona ermiştir. Tüm bu yaşananlar ABD'nin lehine gelişmeler olmuştur. ABD, tek kutuplu bir dünyada hegemon konumuna yükselmiştir.³²² SSCB'nin dağılmasıyla küreselleşmenin son halkası da böylece gerçekleştirilmiştir. 1990'lı yıllara gelindiğinde “küresel dünyada” devletlerarası ilişkiler de yeniden şekillenmiştir. Türkiye-(F.) Almanya ilişkileri ise bu uluslararası ortam çerçevesinde yeni bir döneme girmiştir. Üçüncü Bölümde birleşme sonrası ikili ilişkileri konusunda farklı mücadele alanları belirlemiştir. Yabancı düşmanlığı, ırkçılık ve entegrasyon tartışmaları, diasporalaşma, ikili ilişkileri belirleyen parametrelere dönüşmeleri nedeniyle analiz edilecektir. Ayrıca Kürt Sorununun (F.) Almanya'ya yansımaları, AB çerçevesinde ve Vatandaşlık Reform Yasası kapsamında ilişkiler çözümlenecektir.

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle, 1990'lı yıllarda yeni bir dünya düzeni kurulmuştur. Bu dünya düzeninin baş aktörü artık ABD olmuştur. Karşısında gücü zayıflamış olarak kurulan resmi adıyla Rusya Federasyonu yer almıştır. SSCB'nin ve Yugoslavya³²³'nin dağılmasından sonra birçok ülke bağımsızlığına kavuşmuştur. Kurulan yeni devletlerin sosyalist sistemden, kapitalist sisteme geçiş süreci de bu dönem yaşanmıştır. 1990'lı yıllarla beraber dünya genelinde olan çatışmaların niteliği değişikliğe uğramıştır. Devletlerarası savaşların yerini, iç çatışmalar almıştır. SSCB ve Yugoslavya yönetimi altında halklar arasında uyuşmazlıkların bazıları, gün yüzüne çıkarak kanlı çatışmalara dönüşmüştür. Böylece 1990'lı yıllarda etnik çatışmalar dünya gündemini belirlemiştir.

³²² Oran (Cilt II), a.g.y., s. 14.

³²³ 1990 sonrası Yugoslavya'da bir iç savaş meydana gelmiştir. 1991 yılı itibarıyla bir parçalama yaşanmıştır. Yugoslavya'dan özerk cumhuriyetlerin ayrılması sonucu yeni devletler kurulmuştur, daha fazla bilgi için bkz. İlhan Uzgel, “Kronik: Yugoslavya'da Miloseviç Döneminin Sonu,” **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 55, Sayı: 3, 2000, s. 178-179.

“Biz bir halkız” (*Wir sind ein Volk*) sloganlarıyla sokaklara dökülen Almanlar ise Berlin Duvarı’nın yıkılışını müjdelemiş olsalar da, 1990’da “gerçek hayat” ile yüzleşmeye başlamışlardır. Birleşmeden kaynaklı birçok siyasi ve sosyo-ekonomik uyum sorunları ortaya çıkmıştır. Nitekim sosyalist bir üretim ekonomisinden, kapitalist bir sisteme toplamda beş Doğu Alman eyaletinin³²⁴ (yeni eyaletler olarak da adlandırılmaktadır) bütünleşmenin gerçekleştirilmesi kolay olmamıştır. Tam anlamıyla bir dönüşüm süreci başlatılmıştır. Bu dönüşümün ekonomik yükü ise ağır olmuştur. Birleşme için 1991-1995 yılları arasında 615 Milyar *DM* tutarında bir harcama yapılmıştır. Özellikle 1991 yılında gelir vergisine bir ekleme yapılarak, doğrudan yeni eyaletlere yatırım yapılması Batı Almanların, Doğu’nun yükünü göğüslediğini düşünmesi nedeniyle, toplumsal gerilimi artırmıştır.³²⁵

1998 yılına kadar, iktidarda kalan Helmut Kohl’un başını çektiği *CDU/CSU-FDP* koalisyon hükümetlerini zorlu bir süreç beklemiştir. Birleşmeden sonra, Alman dış politikasının yeni çizgisi belirlenmiştir. Bunlardan birincisi “Almanya’nın bütünlüğün korunmasıdır”. İkinci olarak “Avrupa demokrasilerinin AB’ne üye olmalarını, Almanya’da barışın ve güvenliği sağlamasında etkili olacağı için teşvik edilmesi” hedeflenmiştir. Üçüncüsü “küresel güç olarak adlandırılan ABD ve onun önderliğinde olan *NATO* ile ilişkileri sürdürmektir. Nitekim “uluslararası istikrarın sağlanmasında ABD’nin kaçınılmaz olduğu” belirtilmiştir.³²⁶ Bu ifadelerden yola çıkarak şu sonuca varmak mümkündür: Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle beraber, ABD hegemon güç olarak kabul edilmiştir. ABD’nin ve buna bağlı olarak transatlantik ilişkilerin belirleyici olduğu, Almanya’nın barışın ve güvenliğin sağlamasında Doğu Avrupa

³²⁴ Bu eyaletler arasında Brandenburg, Thüringen, Sachsen, Mecklenburg- Vorpommern ve Sachsen-Anhalt yer almaktadır, harita için bkz. “Die neuen Bundesländer und die “alten” DDR Bezirke”, **Mitteldeutscher Rundfunk**, <https://www.mdr.de/damals/archiv/bildergalerie4510.html>, (22.2.2019).

³²⁵ Stephan Lessenich, “Die Kosten der Einheit,” **Dossier: Lange Wege der Deutschen Einheit**, içinde, **Bpb**, 30 Mart 2010, s. 315-318.

³²⁶ “White Paper 1994: White Paper of the Federal Republic of Germany and the Situation and Future of the Bundeswehr”, Üçüncü Bölüm: Values and Interest, **The Federal Ministry of Defense**, Bonn, 1994.

ülkelerinin Avrupa kurumlarına dâhil edilmeleri ve Almanya'nın bütünlüğünün korunması, birleşme sonrası Alman dış politikasının ana hatlarını oluşturmuştur.

Türkiye'de 1990'lı yıllarda koalisyon hükümetleri, ekonomik krizler, *PKK* ile mücadele, Susurluk Kazası³²⁷, Kardak Krizi³²⁸ ve 28 Şubat süreci³²⁹ gibi gelişmeler ışığında istikrarsız bir dönem yaşanmıştır. Türkiye de kurulan yeni düzen içerisinde yerini almıştır. Soğuk Savaş'ın nihayete ermesiyle beraber, jeostratejik konumunun zayıflamasından dolayı bir huzursuzluk oluşmuştur. Bunun aşılması için Türkiye, Rusya, Avrasya ve Balkan ülkeleri ile ilişkiler geliştirmek istemiştir.³³⁰ SSCB'nin ve Yugoslavya'nın dağılması sonucu, yeni komşu ülkelere kavuşulmuştur. Türkiye'nin bulunduğu jeostratejik konum göz önünde bulundurulursa eğer, bu durumun yeni fırsatlarla beraber aynı zamanda tehlikelere yol açtığını yadsımamak gerekmektedir. Zira bağımsızlığına yeni kavuşmuş olan Avrasya ve Balkan ülkelerinde, demokrasiye geçiş ve kapitalist sisteme entegrasyon sancılı bir süreci de beraberinde getirmiştir. Komşularının güvenli bir ortamda bulunmaması, Türkiye açısından da bir risk oluşturmuştur. Bu dönem Turgut Özal ve kendisinin 17 Nisan 1993'deki ölümünden sonra Cumhurbaşkanlığı görevine başlayan Süleyman Demirel değişen uluslararası konjonktürü Türkiye lehine bir fırsat oluşturduğu fikrine sahip olmuşlardır. Zira Özal'ın ve Demirel'in bu konudaki söylemi aynı olmuştur. Türkiye'nin Balkanlardan başlayarak Kafkasya ve Orta Asya'da Türk halklarını birleştirecek şekilde, “büyük bir ağabey” olma fırsatını değerlendirmesi

³²⁷ 6 Kasım 1996'da Balıkesir- Bursa karayolu üzerinde bulunan Susurluk'ta meydana gelen kazadır. Bu olay, derin devlet hakkında spekülasyonları da beraberinde getirmiştir, daha fazla bilgi için bkz. “10/24 sayılı Meclis Araştırma Önergesi”, **TBMM**, 6 Kasım 1996.

³²⁸ 25 Aralık 1995 tarihinde ismi “Figen Akat” adlı Türk gemisinin Ege Denizi'nde Kardak kayalıklarına vurmasıyla başlayan ve Ocak 1996'da Türkiye ile Yunanistan'ı karşı karşıya getiren olay, daha fazla bilgi için bkz. Burcu Sunar, “ Türk Dış Politikasında bir karar alma organı olarak medyanın rolü: Kardak Krizi Örneği,” **Sosyal Bilimler Araştırmaları Derneği, II. Ulusal Yönetim ve Ekonomi Bilimler Konferansı**, İzmir, 2009, s. 243-245.

³²⁹ Erbakan'ın başbakan olduğu dönemde, 28 Şubat 1997'de TSK'nın irtica ile mücadele konusunu kapsayan belgenin imzalatılmasıdır. “Post- modern darbe” olarak da adlandırılmaktadır, daha fazla bilgi için bkz. Oran (Cilt II), **a.g.y.**, s. 221.

³³⁰ Sunar, **a.g.y.**, s. 250.

gerekeceği fikri benimsenmiştir.³³¹ Türkiye'nin bu coğrafyalarda bölgesel bir güç olma isteğinin, bağımsızlığına yeni kavuşmuş olan ülkeler tarafından çok da sıcak karşılanmadığına şaşırılmamak gerekmektedir.³³² Bu dönem itibariyle, Türkiye'nin geleneksel dış politika çizgisinde bir değişiklik meydana gelmemiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrası kurulan düzen sonrası Batı ittifak sistemi içinde olan Türkiye, Soğuk Savaş'tan sonra da yine Batı çizgisinden ayrılmamıştır. ABD ve *NATO* temelli ilişkiler sürdürülmüştür. 1990 sonrası ve 2000'li yıllara uzanan bu dönemde hedef AB üyeliği olmaya devam ederek bu çerçevede çeşitli adımlar atılmıştır.

3.2 Birleşme Sonrası Türkiye-Almanya İlişkileri

Birleşme sonrası ikili ilişkiler farklı parametreler ışığında gelişmiştir. Ancak bu parametreleri belirleyen bir ana husus olmuştur. Buda artık Türk vatandaşlarının topluca ülkelerine geri dönmeyeceklerinin kesinleşmesidir. Türkiye kökenliler, Alman toplumunun bir parçası haline gelmişlerdir. Bu durum ise iktidarda olan hükümetleri, kısa vadeye yönelik değil, uzun vadeyi kapsayacak şekilde yeni siyasi ve hukuki düzenlemeler yapmaya zorlamıştır. Bu bağlamda, yabancıların, Alman vatandaşlığına geçmeleri konusunda yasal değişiklikler yapılmıştır. Yabancılar arasında en büyük nüfusa sahip olan Türk vatandaşlarının, ya da Alman vatandaşlığına geçmiş olan Türkiye kökenlilerin Alman toplumuna uyumlarının sağlanması, toplumsal bağlamda bir huzurun oluşması noktasında önem arz etmiştir. 1990'lı yıllarda artış gösteren yabancı düşmanlığı ve ırkçılık vakaları, bu durumun neden bu kadar önemli olduğunu gözler önüne sermiştir.

³³¹ Baskın Oran, Türk Dış Politikası: Temel İlkeleri ve Soğuk Savaş Ertesindeki Durumu Üzerine Notlar," *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 51, Sayı: 1, 1996, s. 355 ve Erel Tellal, "Türk Dış Politikasında Avrasya Seçeneği," *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 5, 2005, s. 56.

³³² Tellal (2005), *a.g.y.*, s. 62.

Buna karşılık Türkiye için yurtdışındaki çok sayıda soydaşları bulunması nedeniyle uygun bir dış politika stratejisi geliştirme ihtiyacı ortaya çıkmıştır.

3.2.1 Yabancı Düşmanlığı, Irkçılık, Entegrasyon ve Diasporalaşma Gölgesinde İlişkiler

Özellikle yabancı düşmanlığı, ırkçılık ve entegrasyon, diasporalaşma bir çok bilimsel çalışmanın ana konularını oluşturmaktadır.³³³ Buradaki amaç, bir tekrar ortaya koymaktan ziyade, ikili ilişkiler ekseninde, 1990'lı yıllara dair bir tespitte bulunmaktır. Nitekim bu sorunsallar, Almanya'nın iç meselesi olmaktan çıkarak, Türkiye ilişkileri bazında da ele alınmalıdır. Birleşme sonrası Almanya tablosu, Neo- Nazizm gerçeğinin su yüzüne çıkmasıdır. Başta 23 Kasım 1992 tarihinde Mölln ve 29 Mayıs 1993'de Sollingen'de, yabancı düşmanlarının (Neo- Naziler) evleri kundaklaması sonucu toplumda sekiz Türkiye kökenli göçmen hayatını kaybetmiştir.³³⁴ Alman toplumunun büyük kısmı, sokaklarda bu cinayetleri protesto etmiştir. Yabancı düşmanlığı ve ırkçılık gerçeği, geçmişiyile yüzleşip, ileriye bakmak isteyen Almanya açısından ağır bir darbe olmuştur. Şiddete dönüşme bile, yabancılara karşı olumsuz bir tutum söz konusu olmuştur. Bu durumun özellikle 1989 sonrası patlak vermesi, birleşmeden dolayı ağır bir ekonomik yük altında olan Alman toplumunun bir kısmının yabancuları bu durumdan

³³³ Bkz. Fatma Yılmaz, **Avrupa Birliği'nde Irkçılık ve Yabancı Düşmanlığı ile Mücadele**, Yüksek Lisans Tezi, (Tez Danışmanı: Mehmet Özcan), Ankara, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrupa Birliği ve Uluslararası Ekonomik İlişkiler Anabilim Dalı), 2008, Nazan Aksoy, "Almanya'da Yabancı Olmak," **Birikim**, Sayı: 110, Haziran 1998, Ulrich Wagner, Rolf van Dick, Andreas Zick, Mustafa Özalp, "Die Steigende Türkenfeindlichkeit in Europa," **The Journal of International Social Research**, Cilt: 10, Sayı:51, 2017, Hülya Akkaş, **Mediale Integration türkischer Migranten in Deutschland**, Yüksek Lisans Tezi (Tez Danışmanı: Jürgen Kühnel, Karin Schittenhelm), Leverkusen, (Universität Siegen, Kültür ve Medya Çalışmaları (Karşılaştırmalı Çalışmalar), 2010.

³³⁴ "23 Kasım 1992: Mölln Faciası", **GAV**, 23 Kasım 2016, <https://gocvakfi.org/23-kasim-1992/>, (27.2.2019).

sorumlu tutmalarından kaynaklanmaktadır. Yabancılar iş yerleri, evleri “işgal” edenler olarak gösterilmektedir. Kriz yönetimi bakımından bir değerlendirme yapılacaksa, Almanya ve Türkiye’nin bu dönem kınama veya birlikte anma olarak nitelendirilebilen “sembolik” organizasyonlar dışında, ciddi boyutlara varacak işbirliği içine girmedikleri tespit edilmiştir.

Yabancıların Almanya’da yerleşik hale gelmeleriyle, 1990’lı yıllarda ülkede entegrasyon tartışmaları yoğunluk kazanmıştır. Öncelikle “entegrasyon” kavramının açıklanması gerekmektedir. Entegrasyon, farklı etnik ve sosyal aidiyete sahip toplulukların, eşit olarak bütün imkânlarla ulaşarak, bir başka topluma uyum sağlamalarıdır.³³⁵ Entegrasyonun başarısından bahsedebilmek için, öncelikle çoğunlukta olan tarafın, azınlıkta olan tarafı, kendi toplumsal yapısına kabul etme konusunda istekli olmalıdır. Buna karşılık, azınlıkta olan tarafın, o toplumsal düzen içerisinde yaşamak için, istekli olması icap etmektedir. Böylece entegrasyonun, karşılıklı bir süreç olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Genel itibariyle, 1990’lı yıllarda yaşanan tartışmalar, Alman siyasetçilerinin entegrasyon konusunda iki kampa ayrıldığını göstermektedir. Sağ partiler, “asimilasyonu” öngörmüştür.³³⁶ Bu çerçevede kendi özlerini unutacak derecede, yabancıların Alman toplumu ile bütünleşmesi beklenmiştir. Buna örnek çifte vatandaşlık konusunda kişinin seçim yapmasına zorlanması gösterilebilmektedir. Bu görüşe göre, bir kişi örneğin, hem Alman hem de Türk olmamalıdır. Kişi bir tarafı seçerek, eğer toplum içinde uyumunu sağlamak isterse, kendini tek bir kimlik üzerinden tanımlamalıdır. Sol yönelimli partiler Almanya’nın “çok kültürlülüğü” kabul ederek, bir kişinin birden fazla etnik mensubiyete kendini ait hissedebileceğini, toplumsal uyumun ve böylece de huzurun sağlanabileceği fikrini savunmuştur.³³⁷ Aşağıda ele alınacak olan 2000 yılında kabul edilen Vatandaşlık Reform Yasası tartışılırken de bu konu sağ görüşlü *CDU/CSU*

³³⁵ Toksöz, **a.g.y.**, s. 36-37.

³³⁶ **A.g.y.**, s. 37-38.

³³⁷ **A.g.y.**

ve sol görüşe mensup *SPD/Yeşiller (Bündnis 90- Die Grünen)* arasında fikir ayrılıklarına yol açmıştır. Burada ilginç olan bir başka konu, bilhassa SSCB'nin yıkılmasından sonraki dönemde, Kohl yönetimi tarafından “*Aussiedler*” olarak adlandırılan ve etnik Alman olarak kabul edilen kişilerin, eski Doğu Bloku ülkelerinden Almanya'ya göç etmelerinin teşvik edilmesidir. Ayrıcalıklı bir yere sahip olan bu kişilere, Alman vatandaşlığına geçiş hakkı tanınmış, dil kursları ile finansal destekler sağlanmıştır. Ancak burada homojen bir topluluktan bahsetmek mümkün olmamıştır. Nitekim bu kişiler, yıllarca farklı Doğu Bloku ülkelerinde yaşamıştır.³³⁸ Çoğunun Almancayı bile konuşamamaları, toplumsal uyum sürecini de zorlaştırmıştır. Bu kişiler aslına bakılırsa, “yabancı Almanlardır”³³⁹, fakat etnik temelde Alman olmaları, onların diğer topluluklara göre, avantajlı konumda olmalarına yol açmıştır. Buna karşılık üçüncü nesil itibariyle Almanya'da yaşayan göçmenlerin, Alman vatandaşlığına geçmiş olsalar dahi, kendilerine “yabancı” gözüyle bakılmaya devam edilmiştir. 1990'lı yıllar itibariyle ortaya çıkan bu tartışmalar yalnızca Almanya'da meydana gelmemiştir. Diğer göç alan Avrupa ülkelerinde de bu konular gündeme oturmuştur. Emperyal bir geçmişe sahip olan Fransa ya da İngiltere'de örneğin, Almanya ile bir karşılaştırma yapılacaksa, yabancılara karşı daha esnek yasal düzenlemeler söz konusu olsa da, ana gündem maddeleri yine de değişen uluslararası konjonktürün etkisiyle her halükarda yabancı düşmanlığı, ırkçılık ve entegrasyon olmuştur.

Göç alan Almanya'da bu gelişmeler yaşanırken, göç veren ülke konumunda olan Türkiye'nin nasıl bir dış politika geliştirdiğini saptamak önemlidir. Uluslararası ortamda, 1990'lı yıllarla beraber, bir modern “diasporalaşma” sürecinin yaşandığını söylemek mümkündür. Burada öncelikle “diaspora” kavramının açıklanması faydalı olacaktır.

³³⁸ Jannis Panagiotidis, “*Aussiedler*,” Dossier Migration, **Bpb**, 15 Mayıs 2018, <http://www.bpb.de/gesellschaft/migration/dossier-migration/247811/aussiedler?p=all>, (27.2.2018).

³³⁹ Klaus J. Bade, “Migration, Migrationsforschung, Migrationspolitik,” **Bericht für das Goethe Institut**, München, 2006, s. 40-41.

Diasporanın bir klasik, bir de modern anlamda tanımı mevcuttur. Klasik anlamda diaspora, bir etnik veya dinsel grubun isteği olmaksızın, siyasi, dinsel baskı ve başka zorlayıcı nedenlerden dolayı ana vatanından ayrılması anlamına gelmektedir. Bilhassa tüm dünyaya yayılan Yahudiler bunun en bilindik örneğidir.³⁴⁰ Modern diasporalar ise Uluslararası Göç Örgütü (*IOM*) tarafından daha geniş bir şekilde “vatanından ayrılan, ancak ilişkilerini devam ettiren etnik ve ulusal toplum üyeleri” olarak adlandırmıştır. Bu haliyle klasik diasporalardan farklı olarak, gönüllü bir biçimde ana vatandan ayrılma söz konusudur. Modern diasporaların etkili bir strateji benimsendiğinde anavatanları için bir “*soft power*” haline gelebilmesi mümkündür.³⁴¹ Bu bağlamda örneğin Türkiye’nin soydaşları ile ilişkiler yürütmesi sonucunda, sorunlarına çözüm getirmeleri ve ayrıca anavatanın siyasi bir çıkarının takip edilmesinde göçmenlerin etkili bir güce sahip olabilmesi anlamına gelmektedir. Bu bize ise “lobicilik” kavramına götürmektedir. Lobiler, yönetimin kararlarını etkileme gücüne sahiptir. Buna örnek olarak, ABD’deki Ermeni lobisinin faaliyetleri gösterilebilmektedir. Burada bir etnik topluluğun nüfus anlamında yoğun olması önemli değildir, ancak etkileme gücüne sahip olmak ön plandadır. Türkiye’nin bu dönemde etkili bir diaspora politikası geliştirebildiğini söylemek güçtür. 1980’li yıllara gelene kadar, hatta Özal döneminden başlayarak 1990’lı yılların ortalarına kadar, göçmenlerin “ekonomik bir kazanç kaynağı olarak görülmüştür.”³⁴² Bu durum Türkiye yönünden, gerçeği yansıtacak şekilde bir politik

³⁴⁰ M. Murat Erdoğan, “Avrupa’da Türkiye Kökenli Göçmenler ve ‘Euro- Turks Barometre’ Araştırmaları,” **Göç Araştırmaları Dergisi**, Cilt:1, Sayı: Ocak- Haziran 2015, s. 119-120.

³⁴¹ A.g.y.

³⁴² AKP’nin iktidara gelmesinden sonra, 2010 yılında kurulan YTB ile beraber bu konuda bilinçli bir dış politika benimsenmiştir. Bu kuruluşun tüm Türkiye kökenli göçmenlere yönelik mi yoksa AKP’nin siyasi çizgisi içinde bulunan göçmenlere yönelik mi hizmet ettiği tartışmalı bir konudur. Ayrıca DİTİB’nin de bu bağlamda, siyasi parti organizasyonları (mitingler, cami açılışları) için kullanılması, AKP’nin bir siyasi aracı haline geldiği şeklinde yorumlanmıştır. Bu durum Alman basını ve siyasetçileri tarafından eleştirilmektedir, daha fazla bilgi için bkz. “Staatsbesuch in Deutschland Erdoğan und DİTİB: das passt”, **Deutsche Welle**, 29 Eylül 2018, <https://www.dw.com/de/erdogan-und-ditib-das-passt/a-45593061>, (27.2.2019), “Moscheeverband DİTİB zieht İmame aus Deutschland ab”, **Zeitonline**, 17 Şubat 2017, <https://www.zeit.de/politik/2017-02/tuerkei-ditib-moscheeverband-abzug-imame-diyamet-mehmet-goermez>, (27.2.2019).

girişim içinde bulunmadığını göstermiştir. 1990'lı yıllara gelindiğinde Türkiye ve Almanya arasında göç sürecinin getirdiği yeni olanak, fırsat ve zorluklar konusunda etkili bir ilişki kurulmamıştır. Sonuç olarak, bu dönem Türkiye ve Almanya ilişkileri, yabancı düşmanlığı, ırkçılık, entegrasyon ve diasporalaşma gölgesi altında kalmıştır.

3.2.2 Almanya'da "Kürt Sorunu"

Kürt Sorunu Türk Siyasi Tarihinin en önemli meselesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hiç şüphesiz, bu sorunun çözümü, Türkiye'nin hem iç hem de dış politikasının daha sağlam temeller üzerine işleyeceğine işaret etmektedir. Kürt Sorununun kökeni, Cumhuriyetin kuruluş yıllarına kadar geriye gitmektedir. Fakat 1984 yılından itibaren, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü bozmak ve bağımsız bir devlet kurma amacıyla, silahlı bir mücadeleye girişen *PKK*'nin terör eylemleri, ilerleyen zamanda Irak ve İran'da örgütlenmeye başlamasıyla, ulusal boyutunu aşarak, uluslararası bir mahiyete kavuşmuştur. *PKK*'nin zengin doğal kaynaklara sahip olan Ortadoğu bölgesindeki varlığı başta ABD, Rusya ve diğer Batılı ülkelerinin de dikkatinin bu bölgeye odaklanmasına yol açmıştır. 1980'li yıllarda yalnızca askeri birliklere saldırılar düzenleyen *PKK*, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle beraber, 1990'lı yıllarda eylemlerini sivil ve asker-polis farkı gözetmeksizin Doğu ve Güneydoğu bölgesine yoğunlaştırmıştır. 1984-1995 döneminde 5 014'ü sivil olmakla beraber, toplamda 20 181 kişi hayatını kaybetmiştir.³⁴³ Öcalan'ın 1999'da Kenya'da tutuklanmasından sonra, terör örgütünün eylemleri de durma noktasına gelmiştir. Ancak şiddetin zirve yaptığı yıllar 1990'lı yıllar olmuştur.³⁴⁴

³⁴³ Kemal Kirişçi, Gareth M. Winrow, **Kürt Sorunu Kökeni ve Gelişimi**, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997, s. 129.

³⁴⁴ Ömer Faruk Cantenar, Fatih Tümlü, "PKK Terör Örgütünün Eylemlerinin Güvenlik Güçleri Zayıfatı Açısından Analizi," **Kara Harp Okulu Bilim Dergisi**, Cilt: 26, Sayı: 1, 2016, s.12.

Çalışmamız bakımından bağlantı Kürtlerin, başta Almanya’da olmak üzere, diğer Avrupa ülkelerinde yoğun olarak yaşamaları ve bu sorunun Türkiye ile Batı ülkeleri arasındaki ilişkilerinde belirleyici bir yere sahip olmasıyla kurulabilmektedir. Hatırlanacağı üzere, İkinci Bölümde 1961 sonrası dönemde Kürtler de, (F.) Almanya’ya işgücü göçü vesilesiyle göç etmeye başladığı belirtilmiştir. 12 Eylül Darbesi sonrası ise işgücü göçünün niteliği değişmiştir ve siyasal göç halini almıştır. 1990’lı yıllarda Doğu ve Güney Doğu bölgesinde yaşanan çatışmalar nedeniyle, Kürtler Almanya’ya sığınmaya başlamıştır. Kürt diasporasının olduğu bu dönemde, hem *PKK* hem de teröre karşı olan örgütlenmeler ortaya çıkmıştır. *PKK* çatısı altında (F.) Almanya’da çeşitli dernekler kurulmuştur. *PKK*’ya bağlı olarak toplamda 35 örgüt faaliyete geçmiştir. Öcalan’ın 1999 yılında yakalanmasından sonra ise şiddetin bir kurucu unsur olmadığı iddia edilerek, 2000 yılından başlayarak “barışçıl” anlamda eylemler yapılmaya başlanmıştır.³⁴⁵

1990’lı yıllarda Kürt Sorunu, Türkiye-Almanya ilişkilerinde yeni bir gündem maddesi oluşturmuştur. İkili ilişkiler özelinde bir analiz yapılacaksa, öncelikle Soğuk Savaş dönemi esnasında ve sonrası dönem bakımından bir ayrıma gidilebilmektedir. Soğuk Savaş döneminde, Türkiye’nin terörle mücadelesi, (F.) Alman hükümeti tarafından bir iç siyasal mesele olarak algılanmıştır ve bu durum sorgulanmamıştır. Bunun en büyük nedenleri arasında ise Türkiye’nin stratejik konumunun önemi, iki ülkenin Batı ittifak sistemi olan *NATO*’nun içinde yer almaları ve Türkiye’nin (F.) Almanya’nın ticari ilişkilerinde önemli bir ortağı olması gösterilebilmektedir.³⁴⁶ Bu dönem *CDU/CSU-FDP* koalisyon hükümeti Türkiye’de yaşanan terörle mücadelenin meşru olduğunu vurgulamıştır. Sol partiler fraksiyonu içinde yer alan özellikle Yeşiller (*Bündnis 90- Die Grünen*) Türkiye’nin yürüttüğü terörle mücadele sürecini ağır şekilde eleştirmiştir. Ufak

³⁴⁵ Küçükhüseyin, a.g.y., s. 47-48.

³⁴⁶ Ömer Yılmaz, “Almanya’nın Kürt ve *PKK* Politikası: Denge ve Strateji,” **Türk Dış Politikası Yıllığı**, içinde, (der.) Burhanettin Duran, Kemal İnat, SETA, İstanbul, 2015, s. 16.

çapta eleştiriler Türkiye'ye yöneltile de, genel olarak Türkiye büyük bir protesto ile karşılaşmamıştır.³⁴⁷

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle, etnik çatışmalar yoğunluk kazanmıştır. Bu konjonktürün etkisiyle, 1990'lı yıllara gelindiğinde Türkiye'de güvenlik güçleri ve *PKK* arasındaki mücadele şiddetlenmiştir. Bu dönem Batı tarafından insan haklarına saygı duyulması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Birçok siyasi kuruluş, Türk hükümetinin doğrudan Kürtlere karşı bir sindirme politikası uyguladığını belirtmiştir. Bu dönemden başlayarak uluslararası platformda Kürtlere "azınlık hakkının" isteği dile getirilmiştir. Avrupa'da başta Almanya ve Fransa'da olmak üzere, *PKK* faaliyetlerini yürütmüştür. Türkiye açısından risk oluşturan bu durum, Türk yetkililerini harekete geçirmiştir. Türkiye'nin bu dönem, *PKK*'nin yasaklanması için giriştiği girişimler sonuçlanmamıştır.³⁴⁸ Almanya bu dönem Türkiye'ye karşı daha eleştirel bir tutum almaya başlamıştır. İnsan haklarına karşı saygı gösterilmesi gerektiğinin altı çizilmiştir, kimi zaman ise daha sert bir tavır alınarak, Türkiye'ye silah satışının temini ve askeri alandaki yardımlar defalarca *Bundestag* tarafından kesilmiştir. Zaman zaman Türkiye'ye karşı Almanya'nın daha sert bir politika izlemesinde, başta sol gruplar içinde olan Yeşillerin (*Bündnis 90- die Grünen*) ve Kürt diasporasının etkili olduğu söylemek yanlış olmayacaktır.³⁴⁹

Kürt Sorunu, Almanya'da da doğrudan bir yansıma bulmasıyla, Alman hükümeti bu dönem bu sorunun Türkiye'nin iç meselesi olmaktan çıktığını değerlendirerek, önlemler almaya başlamıştır. Türklerin yaklaşık bir milyon nüfusa ulaşması, bunun karşısında ise 500 bin civarında Kürtün Almanya'da yaşaması bu durumun kaçınılmaz olduğunu göstermiştir. Türk-Kürt milliyetçiliği karşıtlığı üzerine Almanya'da da bir

³⁴⁷ A.g.y., s. 15.

³⁴⁸ Kirişçi, Winrow, a.g.y., s. 176.

³⁴⁹ Yılmaz, a.g.y., s. 34-35.

çatışma ortamı belirlemiştir. Bu toplumsal kutuplaşma Alman kamuoyunda da görünür hale gelmiştir. Bilhassa *PKK*'nin şiddet eğilimli gösterileri, kamusal alanlara yayılarak, başta Türk işletmelerine düzenlenen saldırılar ve *PKK*'nin aynı zamanda uyuşturucu ticaretini üstlenmesi, Kürt Sorununun artık Almanya açısından bir iç güvenlik tehdidi oluşturduğu anlamına gelmiştir.³⁵⁰ Alman iç istihbarat birimleri bu hareketlenmeyi sıkı denetim altına almıştır. Kürt Sorunu'nun Almanya'da yankı bulması ve kamu düzenini tehdit altına alması, Almanya'yı harekete geçirmiştir. 27 Mart 1992 tarihinde Kohl hükümeti "Türk devletinin sivil Kürt halkına karşı silah kullandığı" gerekçesiyle, Türkiye'ye yapılan silah sevkiyatını durdurmuştur. Türk birimlerinin devreye girmesi sonucunda, ambargo 3 Haziran'da kaldırılmıştır.³⁵¹

1993 yılında, *PKK* terörist bir örgüt olarak ilan edilmiştir ve faaliyetleri yasaklanmıştır.³⁵² Ancak şiddet eylemlerinin önüne geçilememiştir. Otoyollar kapatılmıştır, Almanların da dâhil olduğu rehine alınma olayları yaşanmıştır, konsolosluklar işgal edilmiştir ve banka ve çeşitli dükkânlar yakılmıştır. Bu dönem Alman kamuoyunda suça karışan yabancıların yasal prosedürler kapsamında nasıl daha kolay sınır dışı edilebileceği de tartışılmıştır.³⁵³ Sonuç olarak *PKK*'nin yasaklanması dışında, daha sert önlemler alınmıştır. 14 Kasım 1996 tarihinde *Bundestag* tarafından kabul edilen yasa uyarınca, yabancıların Almanya'dan sınır dışı edilmesi

³⁵⁰ Kirişçi, Winrow, **a.g.y.**, s. 177.

³⁵¹ "Rüstung Furchtbar Präsent", **Spiegel**, 11 Nisan 1994, <https://www.spiegel.de/spiegel/print/d-13683197.html>, (25.6.2019), "Almanya'dan Türkiye'ye Silah Ambargosu Çağrısı", **Cumhuriyet**, 23 Aralık 2015, http://www.cumhuriyet.com.tr/amp/haber/dunya/452455/Almanya_dan_Turkiye_ye_silah_ambar_gosu_cagrısı.html, (25.6.2019).

³⁵² "Arbeiterpartei Kurdistans (PKK)", **Bundesamt für Verfassungsschutz**, Köln, 2019, s. 12.

³⁵³ "PKK gießt Öl ins Feuer", **Focus Magazin Online**, 23 Mart 1994, https://www.focus.de/politik/deutschland/kurden-pkk-giesst-oel-ins-feuer_aid_146544.html, (2.3.2019).

kolaylaştırılmıştır.³⁵⁴ Bu karar doğrudan yasadışı faaliyetlere karışan Kürtleri de ilgilendirmiştir.

1996 yılının Mart ayında Abdullah Öcalan, “Türkiye’ye sağlanan Alman askeri yardımlar itibariyle Alman devletini alenen *PKK* terörizmiyle tehdit ederek, Türkiye’den sonra, Kürtlerin baş düşmanın Almanya olduğunu”, Nisan ayında ise “binlerce Kürt’ün kendini benzinle yakmaya hazır vaziyette beklediklerini” belirtse de, Kasım 1996’da *Spiegel* gazetesine verdiği röportaj esnasında, bu durumu yalanlayarak, “yanlış anlaşıldığını” ifade etmiştir. Kendisi “Kürt Sorununun Almanya’da şiddet olaylarının yaşanmasıyla çözülmesinin siyasi ve ahlaki bakımdan yanlış olduğunu” ifade etmiştir.³⁵⁵ Öcalan’ın bu açıklamasından sonra *PKK*’nın artık Almanya’da terör eylemleri gerçekleştirmeyeceği beklenmiştir. Sonuçta yasadışı eylemlerde bir azalma yaşanmıştır. Bunun üzerine 1998’de Alman Savcılık birimleri tarafından verilen bir karar uyarınca, *PKK* bir terör örgütü olmaktan çıkartılarak, bir suç örgütü³⁵⁶ olarak sınıflandırmıştır.³⁵⁷

16 Şubat 1999 tarihinde Abdullah Öcalan’ın Kenya’da yakalandıktan ve Türkiye’de tutuklanmasından sonra Kürt Sorunu farklı bir boyuta ulaşmıştır. 1990’lı yıllarının sonunda Türkiye’nin AB’ne adaylık süreci tartışıldığı dönemde, Avrupa ülkeleri, Kürt Sorununun çözümünün Türkiye’nin demokratikleşme şartı, insan haklarına saygı duyulması ve Kürtlerin ayrı bir azınlık olarak tanınması gerektiğine dair vurgular yaparak, Türkiye’ye karşı bir koz olarak kullanılmıştır.³⁵⁸ Bu durumla aslına bakılırsa,

³⁵⁴ Tobias Schwarz, **Bedrohung, Gastrecht, Integrationspflicht: Differenzkonstruktionen im deutschen Ausweisungsdiskurs**, Bielefeld, Transcript Verlag, 2010, s. 137.

³⁵⁵ Hans Leyendecker, Volkhard Windfuhr “Ich bin die erste aller Tauben”, **Spiegel**, 25 Kasım 1996, <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-9122895.html>, (2.3.2019).

³⁵⁶ 2010 yılında (F.) Alman mahkemesi *PKK* üyelerinin terör örgütü mensubu olduklarına hüküm vermiştir. Bugün itibariyle *PKK*’nın hem bir suç örgütü hem de bir terör örgütü olduğu Alman birimleri tarafından kabul görmektedir, bkz. Zeliha Eliaçık, “Die *PKK* Gefahr in Deutschland,” **SETA Perspektive**, Sayı: 38, 2018, s.2 ve Christian Rath, “*PKK*’ler als Terroristen festgenommen”, **Die Tageszeitung Online**, 29 Temmuz 2011, <http://www.taz.de/!5115306/>, (2.3.2019).

³⁵⁷ Eliaçık, **a.g.y.**, s. 2 .

³⁵⁸ Michael M. Gunter, “Turkey’s Floundering EU Candidacy and its Kurdish Problem,” **Middle East Policy**, Cilt: 14, Sayı: 1, 2007, s. 117.

Türkiye'nin demokratik reformlara teşvik edildiği söylenebilir. Örneğin idam cezasının kaldırılması buna bir örnektir.

Almanya özelinde bir değerlendirme yapılacaksa, bilhassa Öcalan'ın tutuklanmasından sonra *PKK* çizgisi dahilinde olan örgütlenmelerin, daha çok yasal bir zemin içine oturularak, şiddet eylemlerine karşı bir sınır koyduklarını ve Türkiye'de demokratik bir çözümün sağlanması bağlamında diaspora faaliyetlerine giriştiklerini söylemek mümkündür. Bu husus hiç kuşkusuz ki Alman birimleri tarafından da iyi bir gelişme olarak kabul edilmiştir.³⁵⁹ Almanya'nın genel olarak Kürt Sorununa dair izlediği politikası ele alınacaksa, denge üzerine kurulu ve kendi çıkarı doğrultusunda bir politika izlediğini söylemek yanlış olmayacaktır. Almanya mümkün olduğu ölçüde, Kürt Sorununu kendi topraklarından uzak tutmaya çalışmıştır.³⁶⁰ Türkiye 1990'lı yıllarda, kendi sınırları içerisindeki Kürt Sorununa kesin bir çözüm getiremediği için, Almanya ile olan ilişkilerinde büyük bir tepki ortaya koyamamış, Alman birimleri tarafından yönetilen stratejik dönemeçlere göre ilişkilerini ayarlamak durumunda kalmıştır.

3.3 Avrupa Birliği Çerçevesinde İlişkiler

Türkiye'nin 1996 yılında Gümrük Birliği'ne dâhil olmasından sonra, AB ile ilişkiler tekrar gündem konusu haline gelmiştir. Hatırlanacağı üzere, Turgut Özal iktidarında AT'na olan tam üyelik başvurusu 1987 yılı itibariyle gerçekleştirilmiştir ancak bu başvuru ret edilerek, üyelik belirsiz bir tarihe bırakılmıştır. 1 Ocak 1996'den itibaren yürürlüğe giren Türkiye ve AB arasında Gümrük Birliği'nin oluşturulması kapsamında, malların serbest dolaşımı öngörülmüştür ve Türkiye ile AB ülkeleri arasında ortak vergi

³⁵⁹ Yılmaz, **a.g.y.**, s. 25-26.

³⁶⁰ **A.g.y.**, s. 13.

düzenlemeleri yapılmıştır. Bu büyük bir aşama olarak görülmüştür. Ancak kabul etmek gerekir ki, AB ülkelerinin üyelik konusunda odak noktasının Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle, daha çok Doğu Avrupa ülkelerine kaymıştır. Türkiye'nin stratejik öneminin belki de sorgulandığı bu zaman, eski Doğu Bloku ülkelerinin AB'ne girmeleri doğrultusunda demokratik kurumlara kavuşturulmaları, serbest piyasa ekonomisine geçişle bu ülkelerde istikrar sağlanarak, Avrupa kıtasında da güvenliğin tesis edilebileceği fikri belirlemiştir. Bu atmosfer altında, Türkiye'nin üyelik konusunda “son aşama” olarak kabul edilen Gümrük Birliği'ne tabi olması, her ne kadar Türkiye tarafından büyük bir sevinçle karşılanırsa da, AB ülkelerinin Türkiye'ye karşı daha temkinli davranmasının önüne geçilememiştir. Zira her daim Avrupa'nın siyasi ve kültürel bakımdan birer parçaları olarak kabul edilen Doğu Avrupa ülkelerinin üyeliği öncelikli olarak görülmüştür.³⁶¹

Türkiye-Almanya ilişkilerinde ise 1990'lı yıllarda, Türkiye'nin “aday ülke” olup olamayacağı tartışılması böylece yeni bir kesişme noktası bulmuştur. Almanya'da siyasi iktidarın 27 Ekim 1998 tarihinde değişmesi Türkiye bakımından olumlu bir gelişme olmuştur. 1982- 1998 yılları arasında iktidarı paylaşan *CDU/ CSU* ve *FDP* hükümetlerinin başında bulunan Helmut Kohl devri resmen sona ermiştir.³⁶²

27 Eylül 1998 tarihinde yapılan genel seçimlerde, *SPD* oyların % 40,9, Yeşiller (*Bündnis 90- Die Grünen*) ise % 6,7 olarak bir koalisyon hükümeti kurmuştur.³⁶³ Gerhard Schröder'in Şansölye olarak görevde bulunduğu 1998-2005 yılları arasında toplamda iki kabine hükümeti kurulmuştur. Bu dönemin Dışişleri Bakanı görevini Joschka Fischer (Yeşiller- *Bündnis 90- die Grünen*) üstlenmiştir. Bu parti, kuruluş felsefesi itibariyle,

³⁶¹ Oran (Cilt II),**a.g.y.**, s. 326-327.

³⁶² Hanns Jürgen Küsters, Ulrike Hospes, “Geschichte der CDU”, **KAS**, <https://www.kas.de/web/geschichte-der-cdu/personen/biogramm-detail/-/content/helmut-kohl-v2> , (17.5.2019).

³⁶³ Seçim sonuçları için bkz. “Bundestagswahl 1998”, **Tagesschau**, <https://wahl.tagesschau.de/wahlen/1998-09-27-BT-DE/>, (6.3.2019).

farklı bir toplumsal kesime hitap etmiştir. Savaşa karşı pasifist duruşları itibariyle, ekolojinin korunması, geri dönüşümün sağlanması ve nükleer enerjiye karşı olmaları ve bundan dolayı sıkça taraftarlarının sokaklara dökülmeleri, 1980’li yıllarda oluşan bu toplumsal hareketin diğer köklü Alman parti geleneklerine sahip olan Hristiyan demokratlar ve Sosyal demokratlara karşı farkını ortaya koymuştur. 1968 kuşağının temsilcilerini içinde bulunduran Yeşiller (*Bündnis 90- die Grünen*) gibi toplumsal bir hareketin iktidarda söz söyleme hakkına sahip olması hiç kuşkusuz, muhafazakâr- liberal dönem sonrası Alman siyasetine yeni bir soluk getirmiştir. Gerhard Schröder ise Türkiye’ye karşı olumlu bir tavır alması itibariyle, Almanya’daki Türk diasporası tarafından sevilmiştir. Fakat her sosyal demokrat Şansölyesinin Türkiye’nin üyeliğini desteklemediğini burada belirtmek faydalı olacaktır. Nitekim 1974-1982 döneminde görevde bulunan Helmut Schmidt örneğin Türkiye’nin Avrupa’ya bilhassa dinsel farklılık nedeniyle, AT’na üyeliğine karşı olmuştur.³⁶⁴ İktidar partnerleri olan sosyal demokratlar ile beraber bilhassa yabancılar ve entegrasyon politikası önceki döneme kıyasla daha ılımlı ve kucaklayıcı bir hal almıştır. Schröder döneminde iç politikada, “devlet ve ekonomiyi yenilemek, sağlanan Alman birliğini sağlamlaştırmak, sosyal adaleti tekrar tesis etmek ve güvence altına almak “ hedef olarak gösterilmiştir.³⁶⁵ Dış politikada *NATO* bağlamında ilişkiler ve AB bağlamında ilişkiler sürdürülmüştür. Ayrıca Kosova Savaşı esnasında insani yardım kapsamında 24 Mart 1999- 10 Haziran 1999 tarihleri arasında *NATO* çatısı altında Alman askeri birlikleri (*Bundeswehr*) yurtdışında görevlendirilmiştir.³⁶⁶

³⁶⁴ Daha fazla bilgi için bkz. Muzaffer Dardan, “ Avrupa Birliği’nde Genişleme Sürecinde Türk-Alman İlişkileri,” **Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 1, 2001, s. 194-195.

³⁶⁵ “Regierungserklärung von Bundeskanzler Gerhard Schröder in der Sitzung des Deutschen Bundestages am 10. November 1998”, **Bulletin Presse- und Informationsamt der Bundesregierung**, Bonn, Sayı: 74, 1998, s. 47-48.

³⁶⁶ Daha fazla bilgi için Schröder’in açıklamasına bkz. “Regierungserklärung von Bundeskanzler Gerhard Schröder zur aktuellen Lage im Kosovo vor dem Deutschen Bundestag am 15. April 1999”, **Bulletin Presse und Informationsamt der Bundesregierung**, Bonn, Sayı: 16, 1999.

Schröder dönemiyle beraber, genel olarak Türkiye-Almanya ilişkileri, özel olarak da AB bağlamında ilişkiler olumlu bir seyir almıştır. Merkez sol partilerinden kurulan koalisyon hükümeti, muhafazakârlara kıyasla Türkiye'nin AB'ne üye olmasını desteklemiştir. *CDU/ CSU* çizgisi, Türkiye'nin üye olmasından ziyade, “imtiyazlı bir ortaklık” ilişkisinin kurulmasını önermiştir.³⁶⁷ Bu kapsamda Türkiye, AB ile ilişkilerini bilhassa ekonomik anlamda geliştirilmesi ve bir takım ekonomik temelli ayrıcalıklardan faydalanması öngörülmüştür. Ancak kültürel- tarihsel, dinsel bakımdan “Avrupalı” olarak görülmeyen Türkiye'nin AB'ne üye olamayacağı fikri hâkim olmuştur.³⁶⁸ Schröder buna karşılık, iktidar döneminde olsun veya olmasın, “Türkiye'nin AB açısından ekonomik bağlamda bir fırsat yaratmakla beraber, AB'nin güçlü bir partnere ihtiyaç duyduğunu, ayrıca ülkenin Ortadoğu'ya yakınlığı itibariyle stratejik bakımdan önemli olduğunu ” ifade eden Schröder, Türkiye'nin AB üyeliğini desteklemiştir.³⁶⁹

Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne dâhil edilmesinden sonra, 10-11 Aralık 1999 tarihinde gerçekleştirilen Helsinki Zirvesi'nde aday ülke olarak kabul edilmesi ise üyelik yolunda önemli bir gelişme olmuştur. Bu durum ise Fransa ve Almanya gibi topluluk içinde önemli siyasi ağırlıklara sahip olan ülkelerde, Türkiye'nin üyeliğine karşı daha olumlu bakan merkez- sol partilerinin iktidara gelmesi, Türkiye'nin aday ülke olarak kabul edilmesinde olumlu bir etkiye yol açmıştır.³⁷⁰ 2005 yılında resmen başlayan müzakere süreci ile beraber Türkiye'nin AB ile ilişkileri yeni bir aşamaya gelse de, bilhassa Almanya'da iktidarın tekrar *CDU/ CSU* partisine geçerek, *SPD* ile kurulan koalisyon hükümetinin başına Angela Merkel'in gelmesi, Türkiye-AB ilişkilerinde tekrar

³⁶⁷ Senem Aydın Düzgit, Avrupa Birliği Türkiye İlişkilerine Post Yapısalcı Yaklaşım: Almanya Örneğinde Dış Politika ve Söylem Analizi,” *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt:8, Sayı:28, 2011, s. 55.

³⁶⁸ *A.g.y.*, s. 61.

³⁶⁹ “Gerhard Schröder für EU- Beitritt der Türkei”, 20 Mart 2013, *Cicero Magazin für Politische Kultur*, Nisan Sayısı, <https://www.cicero.de/innenpolitik/schroeder-fuer-eu-beitritt/53935>, (6.3.2019).

³⁷⁰ “Türkiye Avrupa Birliği İlişkilerinde Önemli Tarihler (1959-2017)”, T.C. *Avrupa Birliği Bakanlığı Katılım Politikası Başkanlığı*, https://ab.gov.tr/siteimages/2017_08/kronoloji, (6.3.2019).

üyelik yerine, “imtiyazlı ortaklık” ilişkisinin teşvik edilmesi 1963 Ankara Anlaşması itibariyle tam üyelik çabasında olan Türkiye aleyhine bir gelişme olmuştur.

Türkiye'nin AB üyeliği konusunda, Türkiye kadar AB ülkelerinin istekli olması önemlidir. Yine Almanya'da yaşayan Türkiye kökenlilerin lobi etkinliğinin de değerlendirilmesi gerekir. Zira ikili ilişkiler yalnızca devletler tarafından değil, bireyler tarafından da şekillenmektedir. Ne yazık ki, 1990'lı yıllarda, Türkiye'deki toplumsal kutuplaşmanın, Almanya'daki Türk diasporasını parçalara bölmeye sebebiyle, ortak bir duruşun veya güçlü bir sesin ortaya çıkamadığını, böylece de AB kapsamında bir üyeliğin sağlanamadığını iddia etmek mümkün görülmektedir. Bu konuda bir diasporanın nüfus olarak yoğun olması, doğrudan karşıdaki siyasi iradeyi etkilemede başarılı olacağı hükmünü doğurmamaktadır. Türkiye ve Almanya ilişkilerinde bir kesişme noktası oluşturan AB'ne üyeliği mevzusu bu durumun en çarpıcı örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.4 Vatandaşlık Yasası'nın Reformu

Almanya'da, 1990'lı yıllardan başlayarak Yabancılar Yasası ve ilticayı ilgilendiren bir takım yasal değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Kohl döneminde *CDU/CSU* ve *FDP* koalisyonunda, (F.) Alman Anayasası ile güvence altına alınan sığınma hakkı 1993 tarihinde bir takım sınırlamalara tabi tutulmuştur. Sosyal demokratların onayı ile gerçekleştirilen anayasal değişiklik itibariyle, Alman birimlerine bir takdir yetkisi tanınmıştır. Almanya'ya sığınma veya mülteci talebi için gelen kişi eğer AB ülkeleri üzerinden ya da Cenevre Sözleşmesi'ne tabi olan bir ülke üzerinden gelirse, Alman

birimlerine kişileri adı geçen ülkelere geri gönderme olanağı tanınmıştır.³⁷¹ Ayrıca 1965 yılından itibaren yürürlükte bulunan Yabancılar Yasası kaldırılarak, 1 Ocak 1991’de yeni bir yasa yürürlüğe konmuştur. Bu yeni yasa uyarınca göçmenlerin Alman vatandaşlığına geçişlerine dair yeni olanaklar getirilmiştir. Böylece 15 yıl yasal olarak ikamet eden yabancıların, Alman vatandaşlığına geçişleri mümkün kılınmıştır.³⁷²

Schröder iktidarıyla 1913 yılından itibaren, yani Alman İmparatorluğu’ndan o güne yürürlükte olan Alman Vatandaşlık Yasası’nın³⁷³ reformu tartışmaya açılmıştır. “Soy bağı” (*ius sanguinis*) esasına dayalı olan bu düzenlemenin, 21. yüzyılın koşullarıyla uyumlu olmadığı tartışılmıştır. Bu düzenleme özellikle göçmenlerin çocuklarını doğrudan etkilemiştir. Çocukların Almanya’da doğup doğmadığına bakılmaksızın, doğrudan ebeveynlerinin vatandaşlıklarını almışlardır. 1999 yılından itibaren yeni bir yasal düzenleme yapılması için *Bundestag* çatısı altında görüşmeler yürütülmüştür.

Reform görüşmelerinin ana tartışma noktası başta Türkiyeli göçmenleri ilgilendiren çifte vatandaşlığının tanınıp tanınmayacağı konusu olmuştur. 1913 tarihli yasanın tanıdığı olanaklar çerçevesinde, Türk vatandaşlarının çifte vatandaşlığını sürdürme olanağı mevcuttu. “Yurtiçi şartı” (*Inlandsklausel*) uyarınca, Alman vatandaşlığının yalnızca Almanya’da yerleşim ya da oturma izninin bulunmaması nedeniyle kaybı söz konusu olabilmekteydi. Uygulamada, yasal olanaklardan faydalanarak, öncelikle Türk vatandaşlığından feragat edilerek, Alman vatandaşlığına geçilip, sonra da tekrar Türk vatandaşlığına başvuru gerçekleştirilerek, her iki vatandaşlık sürdürülmüştür.³⁷⁴ Fakat Schröder iktidarında bu durumun açıklığa kavuşturulması hem

³⁷¹ Planet Wissen (2017), **a.g.y.**

³⁷² Metin Buz, **Literatur der Arbeitsmigration in der Bundesrepublik Deutschland**, Marburg, Tectum Verlag, 2003, s. 21.

³⁷³ Yasanın orijinal metni için bkz. “Reichs- und Staatsangehörigkeitsgesetz vom 22. Juli 1913”, **Dokumentarchiv.de**, 3 Mart 2004, <http://www.documentarchiv.de/ksr/1913/reichs-staatsangehoerigkeitsgesetz.html>, (9.3.2019).

³⁷⁴ “Einzelfragen zur doppelten Staatsangehörigkeit,” Wissenschaftliche Dienste des Deutschen Bundestages, **Deutscher Bundestag**, Sayı: 495, 2006, s. 6-7.

SPD ve Yeşiller (*Bündnis 90- die Grünen*) hem de bilhassa muhalefette bulunan *CDU/CSU* ve *FDP* açısından önemsenmiştir. Yeşiller (*Bündnis 90- die Grünen*) çifte vatandaşlığı desteklemiştir ve *SPD* ile oluşturulan ilk taslakta çifte vatandaşlığını güvence altına alan bir madde koymuşlardır. Hristiyan demokratların çifte vatandaşlığa karşı eyleme geçmesi ve Hessen eyaletinde imza kampanyası sürdürerek, yerel seçimlerde kazanması çifte vatandaşlığı aleyhine bir gelişme olmuştur. Vatandaşlık Yasası'nın değiştirilerek, yürürlüğe konması için *Bundestag* dışında yetkili mercii olan, F. Eyalet Meclisi'nde (*Bundesrat*) Hristiyan demokratların çoğunluğa geçmesi, Schröder'i bir uzlaşma aramasına zorlamıştır.³⁷⁵ Şansölye Schröder, "çifte vatandaşlığının göçmenlerin Alman toplumuyla uyumun sağlanmasında yararlı olabileceğini ifade etse de, Vatandaşlık Yasası'nın reformunda yalnızca çifte vatandaşlık mevzunun ana gündem maddesi oluşturmadığını" belirterek, bu konuda ısrarlı olmadığını sinyallerini vermiştir.³⁷⁶

15 Temmuz 1999 tarihinde yasal değişiklik beyan edilmiş olup, 1 Ocak 2000 tarihinde yürürlüğe girmiştir.³⁷⁷ Değiştirilen Vatandaşlık Yasasında "soy bağı" (*ius sanguinis*) ilkesi tamamen terk edilmemekle beraber, "doğum yeri ilkesi" uyarınca (*ius soli*) Alman topraklarında doğan kişilerin de Alman vatandaşı olmaları olanağını sağlamıştır. Bunun dışında, Alman vatandaşlığına geçme koşulları (*Einbürgerung*) da kolaylaştırılmıştır. Daha önceleri Almanya'da 15 yıllık bir ikamet süresi aranırken, bu süre sekiz yıla indirilmiştir.³⁷⁸ Her iki vatandaşlığa sahip olan kişilerin 18 yaşına geldiklerinde "opsiyon modeli uyarınca" (*Optionspflicht*) hangi vatandaşlığı alacaklarına

³⁷⁵ Sebastian Ennigkeit, **Gelungene Integration? Zuwanderung und Integrationspolitik in Deutschland und den Niederlanden**, Karlsruhe, Arnold Bergstraesser Institut, 2008, s. 94-95.

³⁷⁶ "Schröder: Der Doppel Paß ist nicht das Ziel der Reform", **Der Tagesspiegel**, 14 Ocak 1999, <https://www.tagesspiegel.de/politik/schroeder-der-doppel-pass-ist-nicht-das-ziel-der-reform/69244.html>, (9.3.2019).

³⁷⁷ "Verfassungsbeschwerde gegen Verlust der deutschen Staatsangehörigkeit nach § 25 Staatsangehörigkeitsgesetz ohne Erfolg", **Bundesverfassungsgericht**, Pressemitteilung Sayı: 2, 2007, <https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Pressemitteilungen/DE/2007/bvg07-002.html>, (9.3.2019).

³⁷⁸ "Staatsangehörigkeitsgesetz", **Bundesministerium des Innern, für Bau und Heimat**, <https://www.bmi.bund.de/DE/themen/verfassung/staatsangehoerigkeit/staatsangehoerigkeitsrecht/staatsangehoerigkeitsrecht-node.html>, (9.3.2019).

dair 23 yaşına kadar bir karar vermeleri icap etmiştir. Sadece 2000 yılına kadar çifte vatandaş sayılan kişilerin her iki vatandaşlıktan yararlanabileceği hükmü getirilmiştir. Çifte vatandaşlık konusu böylece sınırlayıcı bir düzenlemeye tabi tutulmuştur. Fakat AB vatandaşları veya İsviçre vatandaşları için herhangi bir sınırlama söz konusu olmamıştır. Çifte vatandaşlığı sürdürmelerine olanak tanınmıştır.

Tablo- 8: “1982-2000 Yılları Arası Türk Vatandaşlarının Alman Vatandaşlığına Geçişleri”

YILLAR	ALMAN VATANDAŞLIĞINA GEÇİŞLER
1982	580
1983	853
1984	1053
1985	1310
1986	1492
1987	1184
1988	1243
1989	1713
1990	2034
1991	3529
1992	7377
1993	12 915
1995	31 578
1996	46 294
1997	40 996
1998	59 664
1999	103 900
2000	82 800

Kaynak: Yıldırımoğlu, a.g.y., s. 2, (F.) Alman İstatistik dairesi verileri **Statistisches Bundesamt, destatis.de** (9.3.2019).

Tablo-8’de, Türkiye kökenlilerin 1982-2000 yılları arasında Alman vatandaşlığına geçişleri gösterilmektedir. 1982 yılında yalnızca 580 kişi Alman vatandaşlığına geçmiştir. Bu sayı yavaş bir artış göstermiştir. 1993 yılında 12 915’e ulaşmıştır. Birleşme sonrası Türkiye kökenlilerinin Almanya’ya yerleşeceklerinin kesinleşmesiyle, bu sayı giderek artmıştır ve 1999 yılına geldiğinde 103 900’a ulaşmıştır. Vatandaşlık Yasası’nın reformu sonrası çifte vatandaşlık hakkının bir sınırlandırmaya tabi tutulmasının etkisiyle, Alman vatandaşlığına geçişlerde bir azalma meydana gelmiştir. Bu sayı 82 800’e kadar düşmüştür. Reform edilen yasa entegrasyon konusunda olumsuz bir etkiye yol açmıştır denilebilir. Özellikle çifte vatandaşlık konusunda Türk hükümeti etkili bir pozisyon temsil edemeyerek, Türkiyeli göçmenlerin çıkarlarını takip edememiştir.³⁷⁹ Ayrıca bu düzenleme, dönemin diğer Avrupa ülkelerindeki yasal düzenlemeleriyle kıyaslandığında, dönemin şartlarıyla uygun olmamıştır. Fransa’da örneğin 1973 yılından itibaren doğum yeri esası (*ius soli*) geçerli olmakla beraber, çifte vatandaşlık hakkı tanınmıştır. İsveç 2001 yılında göçmenlerin ülkelerinin izin verdiği takdirde çifte vatandaşlık hakkının kullanılmasına engel olmamıştır.³⁸⁰

³⁷⁹ 2005 yılında Pembe Kart, daha sonra ismi Mavi Kart olan bir uygulama getirilmiştir. Türk vatandaşlığından izin ile çıkan kişilere verilen bu belgeyle, seçme ve seçilme hakkı ile kamu hizmetine girme hakkı dışında, Türk vatandaşlarına tanınan her türlü haktan yararlanmaları sağlanmıştır, bkz. “Mavi Kart (eski Pembe Kart) Uygulaması, T.C. Dışişleri Bakanlığı, http://www.mfa.gov.tr/mavi-kart-_eski-pembe-kart_-uygulamasi-.tr.mfa, (9.3.2019). Ancak uygulamada Mavi Kart’ın kimi kurumlar tarafından bilinmemesi veya kabul edilmemesi nedeniyle, kişilerden pasaport bilgileri istenerek, Mavi kart sahibi olanlar yabancı muamelesine tabi tutulmaktadır.

³⁸⁰ Helena Kaschel, “Doppelpass: Welche Regeln gelten wo?”, **Deutsche Welle**, 28 Mart 2017, <https://www.dw.com/de/doppelpass-welche-regeln-gelten-wo/a-38168940>, (9.3.2019).

SONUÇ

Bu çalışmada Türkiye'den (F.) Almanya'ya göçün 1961-2000 dönemi için iki ülke ilişkilerine etkileri analiz edilmek istenmiştir. İkili ilişkileri etki altına alan toplamda üç ana dönem belirlenmiştir. Birincisi, 1961-1973 yıllarını kapsayan Soğuk Savaş'ın yumuşama dönemi (*detant*) ve Batı kapitalist sistemin altın yıllarıdır (*golden age of capitalism*). İkincisi, 1973-1989 yıllarında Soğuk Savaş'ın özellikle İran Devrimi ve Afganistan'ın işgali sonrası tekrar tırmanması ve kapitalist düzende 1973/1979 Dünya Petrol Krizleri neticesinde *Bretton Woods* sisteminin çökmesi ve Keynesçiliğin krizi sonrası neo-liberal politikalara geçiş dönemidir. Üçüncüsü, Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla başlayan ve küreselleşmenin son halkası olan SSCB'nin dağılması sonrasında Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile 1989-2000 yıllarını içermektedir.

Birinci dönemde Türkiye-(F.) Almanya ilişkilerinin işgücü ihtiyacının doğması itibariyle, tarihsel olarak her zaman ilişkileri yakın olan iki ülke arasında kalıcı bir bağın tesis edilmesidir. Hiç şüphe yoktur ki, Batı ittifak sistemi dâhilinde olan Türkiye ve (F.) Almanya, ABD'nin olumlu tavrı ve teşvikinin etkisi ile 30 Ekim 1961 tarihinde işgücü anlaşmasını imzalamışlardır. Zira ABD önderliğinde Batı Bloku'nun İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, sanayisi yerle bir olan (F.) Almanya'nın kapitalist sisteme entegrasyonu sağlanıp, askeri ayağı olan *NATO*'ya bağlanması küresel anlamda güvenliğin tekrar tesis edilmesi konusunda önem arz etmiştir. Buna karşılık SSCB'ye doğrudan sınırı bulunan Türkiye'nin Batı ile olan ilişkileri yakın tutulmak istenmiştir. Ayrıca 1945 sonrası dönemde, kapitalist sistem altın yıllarını (*golden age of capitalism*) yaşayarak, ekonomik büyüme dönemine girmiştir. Bu refah döneminden her iki ülke farklı şekillerde faydalanmıştır. Esas itibariyle, ikili işgücü anlaşmasına giden yolda, iç ve dış dinamiklerin birbiriyle kesiştiklerini söylemek yanlış olmayacaktır. Türkiye, 1950-

1960 yılları arasında DP iktidarıyla çok partili hayat ile tanışmıştır. 27 Mayıs 1960 Darbesi sonrası ise yeni bir siyasi ve sosyo- ekonomik yapıya kavuşturulmuştur. Uluslararası konjonktürün yapısıyla uyumlu olarak, ithal ikamesine dayalı bir kalkınma modeli 1960-1980 yılları arasında sürdürülmüştür. 1961 Anayasası'nın Türk vatandaşlarına tanıdığı pasaport çıkartma hakkı ise yurtdışına çıkışlarının önünün açılması kapsamında Türkiye-(F.) Almanya ilişkilerinde bir kesişme noktası oluşturmuştur. Türkiye, böylece 1950'li yıllardaki iç göç deneyiminden sonra, (F.) Almanya ile ikili işgücü anlaşmasını imzalayarak, dış göç olgusu ile tanışarak, uluslararası işgücü piyasasına eklenerek, göç veren ülke konumuna gelmiştir.

Buna karşılık, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ekonomik düzeni, sanayisi ve alt-yapısı yerle bir olan Almanya'da, Soğuk Savaş koşulları altında farklı ideolojik yapı ve üretim biçimlerine dayandırılan iki ayrı devlet kurulmuştur. (F.) Almanya ve Demokratik Almanya Cumhuriyeti içinde yaşanan gelişmeler neticesinde, 13 Ağustos 1961 tarihinde Berlin Duvarı inşa edilmiştir. İkili anlaşmanın duvarın inşasının hemen sonra imzalanması bir tesadüf değildir. Berlin Duvarı Doğu Almanya'dan Batı'ya kaçan genç işgücü potansiyelinin önünün kapatılmasının etkisiyle, ülkenin kalkınmasını sağlamak ve işgücü piyasasındaki eksikliği kapatmak suretiyle, (F.) Almanya daha fazla yabancı işgücüne ihtiyaç duymuştur. Berlin Duvarı aslına bakılırsa ikili ilişkiler kapsamında bir bağlantı noktası oluşturarak, tarihsel açıdan yakın olan ilişkileri, daha da ileri bir boyuta taşımıştır.

Sonuçta işgücü göçü vasıtasıyla merkez ve çevre ülkelerinin ihtiyaçlarının birbirini karşılama sonucu, dünyanın farklı bölgelerinden göç yollarının açılmasına olanak sağlanmıştır.³⁸¹ (F.) Almanya'da ikametleri kısa süreliğine öngörülen Türkiye kökenli konuk işçiler (*Gastarbeiter*) için her iki ülke de uzun vadeyi kapsayan politikalar

³⁸¹ İçduygu, a.g.y., s. 191.

üretmemişlerdir. 1961-1973 yılları arasında iki hükümetin denetiminde ilişkiler tek boyut üzerinden, “ekonomik” odaklı olarak yürütülmüştür.

Alman kaynaklarında göç politikalarına dair yapılan okumalarda Türkiye gibi Akdeniz ülkelerinin Batı Almanya'ya işçi yollamak için talepte buldukları, buna karşılık Alman hükümetinin bu “ısrara dayanamayıp” bu dileği kabul ettiği bilgisine çoğu kez rastlanmıştır. Ancak bu anlatım, öncelikle ekonomik büyümesini yerli işgücüyle gerçekleştiremeyen (F.) Almanya açısından gerçeği yansıtan bir perspektif değildir. Bu süreç her iki taraf açısından ekonomik temelli bir ihtiyaçtan dolayı işlerlik kazanmıştır. Öncelikle Türkiye için ekonomide döviz ihtiyacının karşılanması ve ülkenin kalkınması gibi hedefler güdülürken, (F.) Almanya bunun karşılığında ekonomik kalkınması için emek gücü ihtiyacını kapatmak istemiştir.³⁸²

İkinci dönemi esas alan 1973-1989 yılları, ikili ilişkilerin dönüşüme uğramasına yol açmıştır. 1973 yılında Birinci Petrol Krizi'nin yaşanması sonucu, uluslararası konjonktür değişikliğe uğramıştır. Bu kriz, yalnızca kapitalist sistemde bir dalgalanmaya yol açıp, Keynesçiliğin sorgulanarak, küresel bir krizi beraberinde getirmemiştir, aynı zamanda ikili ilişkilerin yeni bir boyuta büründüğüne dair güçlü sinyaller vermiştir. (F.) Alman ekonomik mucizesinin (*Wirtschaftswunder*) sonu gelmiştir. (F.) Almanya işçi alımı durdurulmuştur. İşçi alımının durdurulmasından en çok etkileyen ülkeler arasında, Türkiye yer almıştır. “Konuk işçi” (*Gastarbeiter*) alımını sonlandıran bu uygulamanın bedeli, zaten 1970'lerin ortasından itibaren ekonomik darboğaza giren, siyasi ve ekonomik krizin iç içe geçtiği Türkiye açısından ağır olmuştur.

Her ne kadar yabancı işgücü sayısı azaltılmak istense de, “aile birleşimleri” vasıtasıyla yabancıların sayısında bir artış yaşanmıştır. Böylece değişen uluslararası ve ulusal kaynaklı bileşenler itibariyle, konuk işçiler göçmen olarak nitelik değiştirmiştir.

³⁸² Pusch, Splitt, a.g.y., s. 23.

Türk vatandaşları, 1973 yılından itibaren % 22,96'lık bir oranla (F.) Almanya'nın en büyük yabancı grubu haline gelmiştir.³⁸³ Değişen koşullara karşılık, ne Türkiye ne de (F.) Almanya hükümetleri uygun bir politika benimseyerek, ikili ilişkilerini geliştirme yoluna girmemişlerdir. Türkiye tarafında 1961-1973 yılları arasında takip edilen ekonomik odaklı yaklaşım sürdürülmüştür. (F.) Almanya'da buna karşılık ne *SPD-FDP* hükümeti ne de 1982 yılından sonra iktidara gelen *CDU/CSU-FDP* hükümetleri göçmen işçilerinin durumlarına uygun yasal düzenlemeler yapmamıştır. Bu dönem itibariyle tamamıyla vizyonsuz bir göç politikası benimsemiştir.³⁸⁴

1980-1983 yılları, yakın Türk Siyasi Tarihinin en önemli gelişmeleri arasında yer almıştır. Bu dönem Türkiye-(F.) Almanya ilişkileri de farklı bir zemine oturmuştur. 12 Eylül 1980 ve Kasım 1981'e kadar, siyasi ve ekonomik ilişkiler çok yakın olmuştur. (F.) Almanya hükümeti Avrupa'da darbe rejiminin en büyük destekçileri arasında yer almıştır. Bu destek hem askeri, hem de ekonomik düzeyde yürütülmekle, uluslararası platformda siyasi meşruiyet zemininin sağlanmasıyla sürdürülmüştür.³⁸⁵ İç ve dış dinamiklerin birleşmesi sonucu, (F.) Almanya Türkiye'nin Avrupa'daki en büyük destekçisi olmuştur. Kasım 1981 tarihinden itibaren uluslararası kamuoyunun Türkiye'ye karşı daha eleştirel bir tavır almaya başlamasıyla, (F.) Almanya hükümeti tepki çekmemek için Türkiye'ye karşı daha sert bir tavır almaya başlamıştır. Fakat gerçekte büyük yaptırımlar uygulamamıştır³⁸⁶. Bu durum (F.) Almanya açısından "insan haklarının" dış ilişkilerin geliştirmesinde kurucu bir öge olmadığını, buna karşılık "*Realpolitik*" belirleyeceği olduğunu göstermiştir.³⁸⁷ (F.) Alman hükümeti sağladığı siyasi, ekonomik destek vasıtasıyla bizzat baskıcı rejimin inşasında yardımcı olmuştur. Burada ortaya konulması gereken husus, Türkiye'deki anti- demokratik rejiminin çok

³⁸³ GAV (30 Ekim 2017), **a.g.y.**

³⁸⁴ Bade (2013 b), **a.g.y.**

³⁸⁵ Erdem, **a.g.y.**, s. 31.

³⁸⁶ Aydın, Düzgit, **a.g.y.**, s.3.

³⁸⁷ Chatzoudis, **a.g.y.**

uzak bir coğrafyada değil, bir anlamda Avrupa'da kurulmuş olmasıdır. Bir yönetimin demokratik usullere ve insan haklarına uygun davranmaması, Avrupa açısından da olumlu bir örnek olmamıştır.³⁸⁸ Özellikle de evrensel değerler olan insan haklarından bahsedilecekse, bu hakkın yalnızca bazı çıkarlar devreye girdiğinde öne sürülmesi değil, her zaman tutarlılık içerisinde herkes için talep edilmesi icap etmektedir. Ne yazık ki Türkiye-(F.) Almanya ilişkileri özelinde görüldüğü gibi evrensel değerler ikinci plana itilmiştir. 1980-1983 dönemi siyasi ve ekonomik ilişkiler bağlamında vurgulanan ulusal çıkar meselesi, burada da karşımıza çıkmıştır. (F.) Alman hükümeti ve Türkiye'den göç alan diğer Avrupa ülkeleri 12 Eylül Darbesi'nden hemen sonra, Türkiye'den yönelecek olan siyasi göçün önüne geçilmesi için, Ekim 1980'de, (F.) Almanya vize uygulamasını başlatmıştır. Türk hükümetinin vize uygulamasına olumlu bakması önemli bir etken olmuştur. Böylece bu uygulamadan her iki tarafta memnun kalmıştır.

Helmut Schmidt dönemine dair (1974-1982) Türkiye ve (F.) Almanya ilişkileri hususunda bir çıkarım yapılacaksa, özellikle de 12 Eylül Darbesi sonrası daha açık bir şekilde belirtilen “(F.) Almanya bir göç ülkesi değildir ve olmayacaktır” betimlemesi, parti farkı olmaksızın bir devlet politikası olarak benimsendiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Her ne kadar bu ifade Helmut Kohl dönemiyle (1982-1998) bağdaştırılsa da, 1973 yılından sonra, (F.) Almanya'daki yabancılara yönelik uygulanan politikalarda sürekliliğin olduğunu ve böylece de iktidarın *CDU/CSU* ile *FDP* arasında kurulmasından sonra, radikal anlamda bir politika değişikliği olmadığını belirtmek faydalı olacaktır. Hristiyan demokratların, muhafazakâr dünya görüşünü temsil etmesi ancak, 1983 tarihli Geri Dönüşü Teşvik Yasası örneğinde olduğu gibi yabancılara karşı daha sert bir tutum almasını kolaylaştırmıştır. Bu düzenleme sonucu beklendiği gibi yabancılardan sayısının azalmamıştır. 1982 ve 1998 Kohl döneminde yabancılardan sayısı 7.3 milyona

³⁸⁸ David Bachard, “Western Silence on Turkey,” *SAGE Journals*, Cilt: 12, Cilt: 6, 1983, s. 8.

ulaşmıştır.³⁸⁹ Kohl'un ve diğer siyasetçilerin kabullenemedikleri ise şudur: "Memleketlerine geri dönebilir" dedikleri yabancılar için, (F.) Almanya'nın ikinci bir vatan olabileceği göz ardı edilmiştir. Gerçekler ört bas edilerek, etkili politikalar geliştirilmemiştir. Türkiye'de askeri rejimden sonra ilk kurulan iktidarın Başbakanı olan, Özal'ın yalnızca bir ay sonra iktidara gelmesiyle 1 Aralık 1983 tarihinde yürürlüğe konan Geri Dönüşü Teşvik Yasası'na karşı Türk hükümetince büyük bir tepki verilmediği tespit edilmiştir. (F.) Almanya gibi, Türkiye de oradaki Türk vatandaşlarının Alman toplumunun bir parçası olduğunu anlayamamıştır. Özal yönetiminin ekonomik odaklı bir dış politika çizgisi takip etmesi, bu hususun önemsenmemesine yol açmıştır. Türkiye bu konuda yurtdışında yaşayan soydaşlarını ilgilendiren konularda (F.) Alman hükümeti ve vatandaşları ile iletişime geçip, ilişkilerini etkili bir şekilde geliştirememiştir.

12 Eylül rejimi dönemi sonrası AT kapsamında ve (F.) Almanya ilişkileri özelinde önemli bir kesişme noktası işçilerin serbest dolaşım hakkı konusu olmuştur. Türkiye'nin geçerli hukuki dayanakları bulunması, bu hakkın doğrudan kullanılacağı sonucunu doğurmamıştır. Kohl hükümeti harekete geçerek, Özal ile pazarlık masasına oturmuştur. Ulusal çıkarını takip eden (F.) Almanya, daha fazla Türk vatandaşının ülkeye girmesini bir takım ekonomik yardım ve sosyal hakların tanınması karşılığında engelleyebilmiştir. Üstelik bu durum diğer AT ülkelerinin de yararına olmuştur. Göç alan diğer Avrupa ülkeleri de daha fazla Türk vatandaşının ülkelerine gelmelerini istememiştir. Bizzat Avrupa ülkelerinin olumsuz tutumu ve (F.) Almanya'nın aktif davranışı, burada belirleyici olmuştur. Türkiye'nin AT'na üyelik başvurusunun ise ikili ilişkiler kapsamında bir etkisi olmamıştır.

(F.) Almanya'da 1973 yılından itibaren Türkiyeli göçmenlerin örgütlenmeye başlamaları, ikili ilişkilerin seyrini etkilemiştir. Radikal örgütlenmeler hem Türkiye, hem

³⁸⁹ Bağraç, a.g.y.

de (F.) Almanya açısından tehdit olarak algılanarak, önlemler alınmıştır. Türk hükümetinin de bu riskin farkında olması ve irticanın Türkiye'ye de sirayet edebileceği endişesiyle, 1984 yılında kurulan DİTİB kanalıyla Türkiye'den bir denetim sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak DİTİB'nin varlığı, ikili ilişkilerde bir gerilim hattı oluşturmuştur. Türkiye açısından bir dış politika aracı olarak görülen DİTİB, göçmenlerin siyasal olarak etkilenebileceği kaygısıyla (F.) Almanya açısından içişlerine müdahale kapsamında değerlendirilmiştir.

İkili ilişkiler bakımından bir dönüm noktasına tekabül eden Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle, dönemin şartlarıyla uyumlu olarak yeni fırsatlarla beraber, yeni mücadele alanları da ortaya çıkmıştır. Artık bir konu açıklığa kavuşmuştur, o da Türk vatandaşlarının, bir kısmının Alman vatandaşlığına geçtiği ve Türkiye kökenlilerin topluca ülkelerine geri dönmeyecekleri gerçeğidir. Bu durum hem Almanya, hem de Türkiye'deki hükümetlerin uzun vadeye yönelik politikalar geliştirmelerini zorunlu kılmıştır. Yabancı düşmanlığı ve ırkçılık bakımından bir değerlendirme yapılacaksa, kriz yönetimi anlamında Almanya ve Türkiye'nin bu dönem kınama veya birlikte anma olarak nitelendirilebilen "sembolik" organizasyonlar dışında, ciddi boyutlara varacak işbirliği içine girmedikleri tespit edilmiştir. Buda, ikili ilişkilerin istenmese de bir gerçeği olan yabancı düşmanlığının ve ırkçılığının, her iki taraf açısından birincil önemde olmadığını göstermiştir. Karşılıklı etkileşimi gerektiren entegrasyonda ise bu sürecin tek bir tarafa yöneltilerek, sorumluluğun genelde azınlığa yüklenmek istendiğini söylemek mümkündür. Almanya'da Türkiye kökenlilerin yabancılar arasında en yoğun nüfus içerisinde yer almaları okları onların üstüne doğrultmuştur. Çoğunluğunun Müslüman olması, onların Hristiyan dinine mensup olan Almanya'ya uyum sağlamalarını zorlaştıran bir etken olmuştur. Türkiye'nin ise Soğuk Savaş'ın bitimiyle etkili bir diaspora politikası geliştirebildiğini söylemek güçtür. 1990'lı yılların ortalarına kadar, göçmenler "ekonomik bir kazanç kaynağı" olarak görülmeye devam edilmiştir. 1990'lı yıllara gelindiğinde

Türkiye ve Almanya arasında göç sürecinin getirdiği yeni fırsat ve zorluklar konusunda etkili bir ilişki kurulamamıştır. Sonuç olarak, Türkiye ve Almanya ilişkileri, yabancı düşmanlığı, ırkçılık, entegrasyon ve diasporalaşmasının gölgesi altında kalmıştır.

Kürt Sorunu konusunda Alman birimleri olaya stratejik olarak yaklaşmıştır ve ülke içinde toplumsal huzur ve kamu düzeni tehlikeye girmediği sürece bir anlamda *PKK*'nin faaliyetlerine “göz yummuştur”. Türkiye'nin 1990'lı yıllarda, kendi sınırları içerisindeki Kürt Sorununa kesin bir çözüm getirememesi, Alman birimleri tarafından yönetilen stratejik dönemeçlere göre ilişkilerini ayarlamak durumunda kalmıştır.³⁹⁰

Schröder dönemiyle beraber, genel olarak ikili ilişkiler, özel olarak AB bağlamında ilişkiler olumlu bir yönde ilerlemiştir. Türkiye'nin AB üyeliği konusunda, Türk hükümetlerinin ve diğer tarafta yer alan AB devletlerinin karşılıklı olarak istekli olması önemli bir husus olmakla beraber, bu konuda Almanya'da yaşayan Türkiye kökenlilerin lobi faaliyetleri de önem göstermiştir. Ancak 1990'lı yıllarda, Türkiye'deki toplumsal kutuplaşmanın, Almanya'daki Türk diasporasını parçalara bölmesi sebebiyle, ortak bir duruşun veya güçlü bir sesin ortaya çıkamadığını, böylece de AB kapsamında bir üyeliğin sağlanamadığını iddia etmek mümkündür. Türkiye ve Almanya ilişkilerinde bir kesişme noktası oluşturan AB'ne üyelik konusu bu durumun en çarpıcı örneği olarak karşımıza çıkmıştır.

2000 yılında değiştirilen Vatandaşlık Yasası ikili ilişkiler kapsamında bir kesişme noktası oluşturmuştur. En çok yabancı nüfusu temsil eden Türkiye kökenli göçmenler, yapılan reformla kendilerini tek bir kimlik üzerinden tanımlamalarına zorlanmışlardır. Bu yaklaşım, yalnızca bir vatandaşlığı 1961 yılından itibaren yoğunlaşan ilişkilerin ve kurulan insani düzeydeki bağların bu kişilerin yalnızca “Türk” ya “Alman” değil, her iki ülkeye ait olduklarını yadsımıştır. Devletler özel hukukunda, vatandaşlık konusunun

³⁹⁰ Chatzodoudis, a.g.y.

devletlerinin iradelerine bırakılması, bu bağlamda farklı uygulamalarının ortaya çıkmasına sebebiyet vermektedir. Çifte vatandaşlığa dair sınırlayıcı bir düzenlemenin getirilmesi kimlik seçimine zorlanmak dışında, kişilerin “Alman” olmamayı seçmeleri durumunda, siyasal katılımdan (örneğin seçimler) da dışlanmaları anlamına gelmiştir.³⁹¹ Bu durum entegrasyon açısından olumsuz bir faktör oluşturmuştur. Çok kültürlü bir toplum olan Almanya açısından bu reform dönemin ruhuyla uyumluluk göstermemiştir.

1973 yılından itibaren işçi alımının durdurulmasından sonra, Almanya'nın *de facto* olarak bir göç ülkesi olma yolunda ilerlediği bu çalışmada ortaya konulmuştur. Fakat iktidar partilerinin merkez- sağ veya merkez- sol farkı gözetmeksizin, bir göç ülkesi olmanın gereğine uygun yasal düzenlemelere başvurduklarını söylemek mümkün değildir. 2005 yılına gelindiğinde yasal olarak bir göç ülkesi olduğunu kabul eden³⁹² Almanya'nın “küreselleşmenin tüm sınırları ortadan kaldırdığını, emeğin, malların serbest dolaşımının teşvik edildiği” bir küresel dünyada ne yazık ki çağın gereklerine uygun bir göç politikası geliştirebildiğini söylemek güç olacaktır. Almanya'da hükümetlerin değişmesi Türkiye ile olan ilişkilerinde bir politika değişikliğine yol açmamıştır. Bilhassa göçmenlerin durumlarını ilgilendirecek hususlarda bir takım nüans farklarıyla ulusal çıkar takip edilerek, bütüncül bir devlet politikası uygulanmıştır.

1961-2000 yılları çerçevesinde ele alınan Türkiye-(F.) Almanya ilişkilerinde, ortaya çıkan bir başka nokta, siyasi ağırlığın ve belirleyiciliğin, (F.) Almanya lehine olduğudur. Sanayileşme aşamasından geçmiş olan Almanya ile gelişmekte olan Türkiye arasında ilişkilerde dengenin ağırlığının bir tarafta olması bu durumun her zaman böyle

³⁹¹ Heiner Bielefeldt “Einbürgerungspolitik in Deutschland: Zur Diskussion über Leitkultur und Staatsbürgerschaftstests,” **Deutsches Institut für Menschenrechte**, Sayı: 3, 2006, s. 5-6.

³⁹² 2005 yılında yürürlüğe giren ve 2007 yılında değiştirilen bir yasadır. Daha fazla bilgi için bkz. “Zuwanderungsgesetz”, **Auswärtiges Amt**, <https://www.auswaertiges-amt.de/de/einreiseundaufenthalt/zuwanderungsrecht-node?openAccordionId=item-214126-1-panel>, (11.3.2019).

olacağı anlamına gelmemelidir. Türkiye kökenlilerinin kendi ülkesi dışında en yoğun nüfus olarak Almanya'da yaşamaları, büyük bir potansiyel oluşturmuştur. Ancak, büyük bir nüfus temsiline sahip olmak, her zaman karşıdaki siyasi iradeyi etkileyerek, dış politik hedeflere ulaşma sonucunu beraberinde getirmemiştir. Türkiye'nin bu noktada, modern dünyanın şartlarına uygun olarak yeni bir vizyon kapsamında bir diaspora politikası benimseyerek, Batı ülkeleri içinde en önemli partnerleri arasında yer alan Almanya ile ilişkilerini geliştirme olanağını gözden geçirmesi icap etmiştir.

Ekonomik amaçlardan yola çıkılarak, göç vasıtasıyla yoğunlaşan ikili ilişkiler zaman içerisinde nitelik değiştirmiştir. Aile birleşimleri ve onu takip eden siyasi göç sonrası sosyo-ekonomik, siyasal ve hukuksal etkiler ortaya çıkmıştır. Bazı olumsuzluklara rağmen, 1961 işgücü anlaşması her iki taraf için de olumlu sonuçlar doğurmuştur. 21. yüzyıl şartlarında çok boyutlu ilişkilerin sürdürülmesi elbette yeni zorlukları beraberinde getirmekle beraber, tarihsel anlamda yakın olan ilişkilerin derinlik kazanmasına olanak tanımıştır. Bu durumun hem Türkiye hem de (F.) Almanya tarafından doğru şekilde tespit edilip, her iki ülkenin yararına hizmet edecek şekilde bir ortaklık ilişkisi içine girmesi faydalı görülmektedir.

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler:

Abadan Unat, Nermin (1964) **Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları**, Ankara, T.C. Başbakanlık DPT.

Abadan Unat, Nermin (1971) “La Récession de 1966/67 en Allemagne Fédérale et ses Répercussions sur les Ouvriers Turcs,” **The Turkish Yearbook of International Relations** (Cilt: 11): 39-61.

Abadan Unat, Nermin (1972) “Yurtdışına Göçen Türk İş Gücü ve Dönüş Eğilimleri,” **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi** (Cilt: 28, Sayı: 4): 183-206.

Abadan Unat Nermin (2017) **Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**, 3. Baskı, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Akıncı, Abdulvahap, Usta, Sefa (2016) “Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçişte Etkili Olan Dış Faktörlerin Değerlendirilmesi,” **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi** (Cilt: 21 Sayı: 1): 275-288.

Aksoy, Nazan (1998) “Almanya’da Yabancı Olmak,” **Birikim** (Sayı: 110).

Aktan, Coşkun Can (2010) “ Monetarizm ve Rasyonel Beklentiler Teorisi,” **Ekonomi Bilimleri Dergisi**, (Cilt: 2, Sayı: 1): 168-187.

Akyıldız, Hüseyin, Eroğlu, Ömer (2004) “Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Uygulanan İktisat Politikaları,” **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi** (Cilt:8, Sayı: 1): 43-62.

Alvarez-Cuadrado, Francisco (2008) “The Marshall Plan,” **The New Palgrave Dictionary of Economics** (Cilt: 1, Sayı: 1): 1-6.

Anık, Mehmet (2013) “Türkiye’de Sekülerizm Tartışmalarında İki Eksen: Şerif Mardin ve İsmail Kara,” **Umran Dergisi** (Sayı: 22): 14-31.

Armaoğlu, Fahir (1999) **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Cilt: I-II: 1914-1995, 11.Baskı, İstanbul, Alkım Yayınevi.

Atılğan, Canan (1999) “Türkische Politische Organisationen in der Bundesrepublik Deutschland,” *Materialien für die Arbeit vor Ort*, **KAS** (Sayı: 9): 1-25.

Ay, Hakan, Uçar, Özgür (2015) “Üç Küresel Krizin Analizi,” **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** (Cilt: 17, Sayı: 1): 11-32.

Aydın Düzgüt, Senem, Gürsoy, Yaprak (2008) “International Influences on the Transition to Democracy in 1983,” *Working Papers*, Freeman Spogli Institute for International Studies, Stanford Üniversitesi, **CDDRL**, (Sayı: 87): 1-54.

Aydın Düzgüt, Senem (2011) “Avrupa Birliği Türkiye İlişkilerine Post Yapısalcı Yaklaşım: Almanya Örneğinde Dış Politika ve Söylem Analizi,” **Uluslararası İlişkiler Dergisi** (Cilt:8, Sayı:28): 49-70.

Aydın, Fazıl (der.) (2014) “Uluslararası İşgücü Anlaşmaları”, Ankara, **T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı**, Yayın Sayısı: 07.

Bachard, David (1983) “Western Silence on Turkey,” **SAGE Journals** (Cilt: 12, Cilt: 6): 7-8.

Bade, J. Klaus (2006) “Migration, Migrationsforschung, Migrationspolitik,” **Bericht für das Goethe Institut**, München: 4-110.

Bayraklı, Enes, Keskin, Kazım, Eliaçık, Zeliha (2017) “Asimetriden Eşit Ortaklığa Türk-Alman İlişkileri,” **SETA Analiz** (Sayı:218, 2017): 1-37.

Berghahn, Volker, Poiger, Uta G. (2003) “Die Besatzungszeit und die Entstehung zweier Staaten 1945-1961,” **Deutsches Historisches Institut** (Cilt: 8): 1-30.

Bielefeldt, Heiner (2006) “Einbürgerungspolitik in Deutschland: Zur Diskussion über Leitkultur und Staatsbürgerschaftstests,” **Deutsches Institut für Menschenrechte**, (Sayı:3): 4-16.

Birinci, Yüksel (1989) “Enflasyon, Para Politikası ve Stratejileri,” **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası** (Cilt: 47, Sayı: 1-4): 19-31.

Bostanoğlu, Özer (1985) “Türkiye’den Federal Almanya’ya Yönelen Dış Göç Hareketi ve Yarattığı Mekânsal Oluşumlar,” **Amme İdaresi Dergisi** (Cilt: 17, Sayı: 3): 89-106.

Boswell, Christina (2002) “Adressing the Causes of Migratory and Refugee Movements: The Role of the European Union,” **The UN Refugee Agency** (Sayı: 73): 1-27.

Buz, Metin (2003) **Literatur der Arbeitsmigration in der Bundesrepublik Deutschland**, Marburg, Tectum Verlag.

Büchert, Gesa, Burkhardt, Hannes (2014) “ Migrationsgeschichte Sammeln, Sortieren und Zeigen,” **Friedrich- Alexander- Universität Erlangen- Nürnberg**: 1-224.

Cantenar, Ömer Faruk, Tümlü, Fatih (2016) “ PKK Terör Örgütünün Eylemlerinin Güvenlik Güçleri Zayırlığı Açısından Analizi,” **Kara Harp Okulu Bilim Dergisi** (Cilt: 26, Sayı: 1): 1-22.

Çağlayan, Savaş (2006) “ Göç Kuramları, Göç ve Göçmen İlişkisi,” **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)** (Sayı: 17): 67-91.

Çınar, Yusuf (2017) “ Türk Alman İlişkilerinde Almanya’daki Türk Göçmenler (1961-2000),” **Bitlis Eren Üniversitesi İzdüşüm Dergisi** (Cilt: 2, Sayı: 2): 1-21.

Dağı, İhsan D. (2001) “ Human Rights, Democratization and the European Community in Turkish Politics: The Özal Years 1983-1987,” **Middle Eastern Studies**, (Cilt: 37, Sayı: 1): 17-40.

Dartan, Muzaffer (2001) “ Avrupa Birliği’nde Genişleme Sürecinde Türk-Alman İlişkileri,” **Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 1): 191-213.

Demircioğlu, A. Murat (1983) “ Federal Almanya’dan Kesin Dönüş Yapan İşçilerimizin Sosyo-Politik Sorunları ,” **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi** (Sayı: 32): 96-111.

Deniz, Önder (2014) “ Osmanlı- Alman Ticari İlişkilerinin Niteliksel Analizi: 1890 Ticaret Anlaşmasının Öncesi ve Sonrası,” **The Journal of Academic Social Sciences**, Türkçe, (Sayı: 30): 337-355.

Durmuş, Mustafa (2011) “12 Eylül Askeri Darbesinin Ekonomi Politigi,” **MEMLEKET Siyaset Yönetim** (Cilt: 6 Sayı: 15): 95-138.

Dutt, Petra (2007) **Die Junker- Entstehung und Entwicklung bis 1918**, Studienarbeit, Universität Regensburg, GRIN Verlag.

Efe, Adem (2017) “ Kolektif Dindarlık olarak Tarikat/Cemaat Dindarlığı,” **Journal of Islamic Research** (Cilt: 28, Sayı: 3): 290-301.

Eliaçık, Zeliha (2018) “Die PKK Gefahr in Deutschland,” **SETA Perspektive** (Sayı: 38): 1-12.

Engerman, David C. (2010) “ İdeology and the Origins of the Cold War, 1917-1962,” **The Cambridge History of the Cold War Vol 1: Origins**, içinde, (der.) Melvyn P. Leffler, Odd Arne Westad, Cambridge, Cambridge University Press: 20-43.

Ennigkeit, Sebastian (2008) **Gelungene Integration? Zuwanderung und Integrationspolitik in Deutschland und den Niederlanden**, Karlsruhe, Arnold Bergstraesser Institut.

Erdem, Gökhan (2015), “ 12 Eylül Darbesi'nin Türkiye'nin Avrupa İle İlişkilerine Etkileri: Avrupa Topluluğu ve Avrupa Konseyi'yle İlişkiler,” **Ankara Avrupa Çalışma Dergisi** (Cilt: 14, Sayı: 38): 29-64.

Erdoğan, M. Murat (2015) “Avrupa'da Türkiye Kökenli Göçmenler ve 'Euro- Turks Barometre' Araştırmaları,” Göç **Araştırmaları Dergisi** (Cilt:1, Sayı: Ocak- Haziran Sayısı): 108-148.

Eroğul, Cem (2006) “Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-1971,” **Geçiş Sürecinde Türkiye**, içinde, (der.) Irvin C.Schick, E. Ahmet Tonak, Çev. Aydın Pesen, Nail Satlıgan, Ahmet Günlük, Neyir Kalaycıoğlu, 5. Baskı, İstanbul, Belge Yayınları.

Ertosun, Erkan (2014) “Dış Politikada Özal'lı Yıllar,” **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi**, içinde, (der.) Cihat Göktepe, Tuba Ünlü Bilgiç, İstanbul, Ufuk Yayınları.

Gökçe, Emrah Utku (2018) “1974 Kıbrıs Krizinde CHP-MSP Koalisyon Hükümetinin Karar Alma Süreci,” **Ulusa: Uluslararası Çalışma Dergisi** (Cilt: 2, Sayı:1): 41-60.

Gruner- Domic, Sandra (1996) “ Zur Geschichte der Arbeitskräftemigration in der DDR.Die bilateralen Verträge zur Beschäftigung ausländischer Arbeiter (1961-1989),” **Internationale wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung**, (Cilt: 32): 204-240.

Gumpel, Werner (1985) "Die Wirtschaftsbeziehungen zwischen der Türkei und der Bundesrepublik Deutschland, Entwicklung, Probleme, Perspektiven, " **H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi** (Cilt: 3, Sayı: 1-2): 227-239.

Gunter, M. Michael, (2007) " Turkey's Floundering EU Candidacy and its Kurdish Problem," **Middle East Policy** (Cilt: 14, Sayı: 1): 117-123.

Gürel, Şükrü (1977) "Berlin Sorunu 1944-1972," **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi** (Cilt: 32, Sayı: 1): 207-229.

Hagen- Zanker, Jessica (2008) " Why do People Migrate? A Review of the Theoretical Literature," **Munich Personal RePEc Archive** (Sayı: 28197): 1-25.

Hale, William (2003) **Türk Dış Politikası 1774-2000**, Çev. Petek Demir, İstanbul, Mozaik Yayınları.

Harvey, David (2012) "Yaratıcı Yıkım Olarak Neo-liberalizm, " Çev. Eylem Çamuroğlu Çığ, Ünsal Çığ, **Atılım Sosyal Bilimler Dergisi** (Cilt: 2, Sayı: 2): 67-88.

Herman van Renselaar, Leo van Velsen (1976) "Yabancı Ülkelerdeki İşçilerin Tasarruflarını Gelişme için Kullanmayı Amaçlayan Kamu ve Özel Sektör Girişimleri," **Göç ve Gelişme: Uluslararası İşgücü Göçünün Boğazlıyan İlçesindeki Etkileri Üzerine bir İnceleme**, içinde, (der.) Nermin Abadan Unat, Ruşen Keleş, Rinus Penninx v.d.,Çev. Ünsal Oskay, Ankara, Ajans Türk Matbaacılık.

Herrmann, Richard K. , Ned Lebow, Richard (2004) “What Was the Cold War? When and Why Did it End?,” **Ending the Cold War: Interpretations, Causation and the Study of International Relations**, içinde, (der.) Richard J. Herrmann, Richard Ned Lebow, New York, Palgrave.

Holloway, David (1988-1989) “Gorbachev’s New Thinking,” **Foreign Affairs** (Cilt: 68, Sayı:1): 66-81.

İçduygu, Ahmet, Sirkeci, İbrahim (1999) “Cumhuriyet Türkiye’inde Göç Hareketleri,” **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, içinde, (der.) Oya Baydar, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları.

İçduygu, Ahmet (2014) “1950’lerden 2000’lere Türkiye’den Yurtdışına Yönelen İşgücü Göçü, ” **Türkiye’nin Uluslararası Göç Politikaları, 1923-2023: Ulus- Devlet Oluşumundan Ulus-Ötesi Dönüşümlere**, içinde, (der.) Ahmet İçduygu, Sema Erder, Faruk Gençkaya, İstanbul, MİReKoç Proje Raporları.

İnsel, Ahmet (2005) **Neo- Liberalizm: Hegemonyanın Yeni Dili**, 4. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.

Kalinowska, Barbara, Knapinska, Magdalena (2009) “ Rewiev of Chosen Migration Theories,” **Economics and Competition Policy** (Cilt: 10, Sayı:14): 45-54.

Kaya, Ayhan (2005) “Citizenship and the hyphenated Germans,” **Citizenship and Identity in a Globalizing World: European Questions and Turkish Experiences**, içinde, (der.) Fuat Keyman, Ahmet İçduygu, London, Routledge: 219-240.

Keyder, Çağlar (2006) “İktisadi Gelişme ve Bunalım: 1950-1980,” **Geçiş Sürecinde Türkiye**, içinde, (der.) Irvin C.Schick, E. Ahmet Tonak, Çev. Aydın Pesen, Nail Satlıgan, Ahmet Günlük, Neyir Kalaycıoğlu, 5.Baskı, İstanbul, Belge Yayınları.

Keyder, Çağlar (2006) “Türkiye Ekonomisinin Ekonomi Politikası,” **Geçiş Sürecinde Türkiye**, içinde, (der.) Irvin C.Schick, E. Ahmet Tonak, Çev. Aydın Pesen, Nail Satlıgan, Ahmet Günlük, Neyir Kalaycıoğlu, 5.Baskı, İstanbul, Belge Yayınları.

Kirişçi, Kemal, Winrow, M. Gareth (1997) **Kürt Sorunu Kökeni ve Gelişimi**, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Kolasi, Klevis (2013)“ Soğuk Savaş’ın Barışçıl Olarak Sona Ermesi ve Uluslararası İlişkiler Teorileri, ” **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi** (Cilt: 68, Sayı: 2): 149-179.

Kramer, Heinz (2003) “EU-Kompatibel oder nicht? Zur Debatte um die Mitgliedschaft der Türkei in der Europäischen Union” **SWP**, Deutsches Institut für Internationale Politik und Sicherheit: 5-34.

Küçükhüseyin, Şevket (2002) “Türkische Politische Organisationen in Deutschland,” **KAS** (Sayı: 45): 7-53.

Lemmen, Thomas (2000) **Almanya’daki İslami Örgütler**, Çev. Süheyla Ababay, İstanbul, Friedrich Ebert Stiftung.

Lessenich, Stephan (2010) “Die Kosten der Einheit,” **Dossier: Lange Wege der Deutschen Einheit**, içinde, **Bpb**: 313-320.

Martin, Philip. L (1991), **Bitmeyen Öykü: Batı Avrupa'ya Türk İşçi Göçü**, Ankara, ILO.

Martinez- Vela, Carlos A. (2001) “ World Systems Theory,” **ESD.83**: 1-5.

Meier- Braun, Karl- Heinz (2006) “ Zuwanderung und Ausländerpolitik in Deutschland: Der Lange Weg ins Einwanderungsland Deutschland,” Landeszentrale für Politische Bildung Baden Württemberg, **Der Bürger im Staat**, (Sayı: 4): 201-274.

Olbrich, Richard (2011) “Politische Parteiengründungen durch Migranten: ein Schritt hin zu einer Förderung der (politischen) Integration von Einwanderern?- das Beispiel der Bremer Integrationspartei,” **Institut für Geographie der Universität Bremen**: 1-77.

Oran, Baskın (1996) Türk Dış Politikası: Temel İlkeleri ve Soğuk Savaş Ertesindeki Durumu Üzerine Notlar,” **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi** (Cilt: 51, Sayı: 1): 353-370.

Oran, Baskın Oran (der.) (2008) **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Cilt: II, 10. Baskı İstanbul, İletişim Yayınları.

Oran, Baskın (der.) (2009) **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Cilt: I, 14. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.

Ortaylı, İlber (2008) **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, 10. Baskı İstanbul, Timaş Yayınları.

Ögelman, Nedim (2003) “ Documenting and Explaining the Persistence of Homeland Politics Among Germany’s Turks,” **Center for Migration Studies of New York**, (Cilt: 37, Sayı: 1): 163-193.

Önsoy, Murat (2012) “1939-1944 İngiliz Alman İktisadi Harbi: Türk Kromu Üzerine Pazarlıklar, ” **H.Ü. İktisadi ve idari Bilimler Fakültesi Dergisi** (Cilt: 30, Sayı: 1): 93-120.

Özen, Çınar, Kolasi, Klevis (2016) “ABD’nin Almanya Politikası ve Yapısal Belirleyenler: Savaş Sonrası Güç Asimetrisi ve Hegemonik Düzen İnşası, ” **Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi** (Cilt: 15, Sayı: 29): 125-160.

Özer, Mehmet (2009) “Darbenin 29. Yılında Geçmişe Bakmak- 12 Eylül Dosyası,” **Mülkiyeliler Birliği E-Bülten** (Özel Sayı): 3-60.

Özgüldür, Yavuz (1993) “Yüzbaşı Helmut von Moltke’den Müşir Liman von Sanders’e Osmanlı Ordusunda Alman Askerleri, ” **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi** (Sayı: 4): 297-307.

Öztürk, Salih, Saygın, Selin (2017) ”1973 Petrol Krizinin Ekonomiye Etkileri ve Stagflasyon Olgusu,” **Balkan Sosyal Bilimler Dergisi** (Cilt: 6, Sayı: 12): 1-12.

Perşembe, Erkan (1996) “ Almanya’da Türklere Ait Dini Kuruluşlar,” **Ondokuz Mayıs İlahiyat Fakültesi Dergisi** (Cilt: 8, Sayı: 8): 157-180.

Plassa, Rebecca (2010) “ Der äußere Weg zur Einheit: Internationale und innerdeutsche Verträge,” **Dossier: Lange Wege der Deutschen Einheit**, içinde, **Bpb**: 11-16.

Plassa, Rebecca (2010) “ Die äußeren und inneren Faktoren der deutschen Wiedervereinigung,” **Dossier: Lange Wege der Deutschen Einheit**, içinde, **Bpb**: 17-21.

Pusch, Barbara Splitt, Julia (2015) “Türk-Alman Göç Araştırmalarının 50 Yılı Prof. Dr. Nermin Abadan Unat’tan Otobiyografik bir Değerlendirme, ” Çev. Fügen Uğur, **Pera-Blätter Orient-Institut İstanbul** (Sayı: 28): 1-90.

Ravenstein, Ernst Georg (1885) “The Laws of Migration,” **Journal of the Statistical Society of London** (Cilt: 48, Sayı:2): 196-199.

Rinus Penninx, Herman van Renselaar (1976) “Bugünkü Avrupa Ülkelerindeki Ekonomik Durgunluktan Önceki ve Sonraki Dönemlerde Türkiye’nin Yurtdışına İşçi Gönderme Politikasının Evrimi, ” **Göç ve Gelişme: Uluslararası İşgücü Göçünün Boğazlıyan İlçesindeki Etkileri Üzerine bir İnceleme**, içinde, (der.) Nermin Abadan Unat, Ruşen Keleş, Rinus Penninx v.d.,Çev. Ünsal Oskay, Ankara, Ajans Türk Matbaacılık.

Sabuncu, Yavuz (2010) **Anayasaya Giriş**, 14. Baskı, Ankara, İmaj Yayınevi.

Sala, Roberto (2007) “Vom Fremdarbeiter zum Gastarbeiter, Die Anwerbung italienischer Arbeitskräfte für die deutsche Wirtschaft (1938–1973),” **Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte** (Sayı: 1): 93-121.

Sancaktar, Caner (2011) “ Demokrat Parti Döneminde Türk Dış Politikası’na Marksist Yaklaşım, ” **Bilge Strateji** (Cilt: 3, Sayı: 5): 25-98.

Sander, Oral (1982) “Türk Dış Politikasında Sürekliliğin Nedenleri, ” **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi** (Cilt: 37, Sayı: 3): 105-124.

Sander, Oral (2014) **Siyasi Tarih: 1918- 1994**, Cilt: II, 24. Baskı Ankara, İmge Kitabevi.

Sattler, Karl- Otto (2011) “ Vor 50 Jahren kamen die ersten türkischen Gastarbeiter- Ungeplante Dynamik, ” **Arbeitnehmer**,(Sayı: 7): 18.

Schwarz, Tobias (2010) **Bedrohung, Gastrecht, Integrationspflicht: Differenzkonstruktionen im deutschen Ausweisungsdiskurs**, Bielefeld, Transcript Verlag.

Sever, Ayşegül (1997) “Yeni Bulgular Işığında 1962 Küba Krizi ve Türkiye, ” **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi** (Cilt:52, Sayı:1): 647-660.

Sevimli, Ahmet, Reçber, Sercan (2014) ” Avrupa Birliği’nde İşçilerin Serbest Dolaşımını ve Türk İşçilerinin Serbest Dolaşım Hakkı, ” **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, (Cilt: 72, Sayı: 2): 391-440.

Sevinç, Murat (2010) **Anayasa Yazıları**, Ankara, İmaj Yayınevi.

Skocpol, Theda (1992) “Rantiye, Devlet İran Devrimi’nde Şii İslam, ” **İran Devrimi- Din, Anti-Emperyalizm ve Sol**, içinde, (der.) Serpil Üçer, İstanbul, Belge Yayınları.

Stalker, Peter (1994) **The Work of Strangers: A Survey of International Labour Migration**, Cenevre, ILO.

Starke, Peter (2005) “Krisenbewältigung im deutschen Sozialstaat: Von der Ölkrise zur Finanzkrise von 2008,” **Zentrum für Sozialpolitik** (Yayın Sayısı: 2): 2-35.

Sunar, Burcu (2009) “ Türk Dış Politikasında bir karar alma organı olarak medyanın rolü: Kardak Krizi Örneği,” **Sosyal Bilimler Araştırmaları Derneği, II. Ulusal Yönetim ve Ekonomi Bilimler Konferansı**, İzmir: 239-249.

Szatkowski, Tim (2016) **Die Bundesrepublik Deutschland und die Türkei 1978 bis 1983**, Institut für Zeitgeschichte München- Berlin, De Gruyter Oldenbourg.

Şahin Kütük, Birsen (2015) Türkiye’den Batı Avrupa’ya İşçi Göçünün Sosyolojik Çalışmalara Yansımaları,” **Sosyoloji Konferansları** (Sayı: 52): 609-654.

Şahin, Sedat (2012) “Almanya’ya Türk Vatandaşlarının Göçünün 51. Yılı Kazanımlar ve Tehditler,” **H.Ü. Sosyolojik Araştırmalar E- Dergisi**:1-15.

Şen, Y.Furkan (2015) “Terörün Toplumlar Üzerindeki Sosyo-Ekonomik Etkilerine Bakış: PKK Terörü ve Ağrı Gerçeği,” **Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** (Cilt: 1, Sayı: 2): 17-70.

Takım, Abdullah (2011) “Türkiye’de 1960-1980 Yılları Arasında Uygulanan Kalkınma Planlarında Maliye Politikaları,” **Maliye Dergisi** (Sayı: 160): 154-176.

Tellal, Erel (2000) **Uluslararası ve Bölgesel Gelişmeler Çerçevesinde SSCB-Türkiye İlişkileri (1953-1964)**, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayını, Yayın Sayısı: 26, Ankara.

Tellal, Erel (2005) “ Türk Dış Politikasında Avrasya Seçeneği,” **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, (Cilt: 2, Sayı:5): 49-70.

Tellal, Erel (2007) “Kronik: 20. Yüzyılın Dengelerine Ne Oluyor?,” **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi** (Cilt: 62, Sayı: 4): 227-230.

Tokathoğlu, Mircan, Selen, Ufuk (2017) **Maliye Politikası**, Bursa, Ekin Yayınevi.

Toksöz, Gülay, (2006) **Uluslararası Emek Göçü**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Uçar, Bülent (2009) “ Almanya’da Alevilik ve Çeşitli Eyaletlerde Alevilik Din Dersleri Projesi,” **DEM Dergisi** (Sayı: 6): 72-75.

Uluç, A. Vahap (2014) “Liberal Muhafazakâr Siyaset ve Turgut Özal’ın Siyasi Düşüncesi,” **Yönetim Bilimleri Dergisi** (Cilt: 12, Sayı: 23): 107-140.

Uzgel, İlhan (2000) “Kronik: Yugoslavya’da Miloseviç Döneminin Sonu,” **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, (Cilt: 55, Sayı: 3): 178-182.

Ülman, A.Haluk (1968) “Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968) I, ” **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi** (Cilt: 23, Sayı: 3): 241-273.

Ülman, A. Haluk, Sander, Oral (1972) "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968) II," **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi** (Cilt: 26, Sayı: 1): 1-24.

Ünver, O. Can (2003) "Almanya'ya Türk İşgücü Göçü: Geçmişten Geleceğe Sorunlar, İmkânlar ve Fırsatlar," **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi** (Sayı: 45):177-225.

Vielhaber, David (2012) "The Milli Görüş of Germany," *Current Trends in İslamic İdeology*, **Hudson Institute** (Cilt: 13): 47-68.

Wagner, Ulrich, van Dick Rolf, Zick Andreas, Özalp, Mustafa (2017) "Die Steigende Türkenfeindlichkeit in Europa," **The Journal of International Social Research** (Cilt: 10, Sayı:51): 317-324.

Wimalaratana, Wijitapure (2016) "International Migration and Migration Theories," **Social Affairs** (Cilt:1, Sayı:5): 13-32.

Yalçınkaya, Ayhan (2012) **Mazerete Mahal Yok**, 3. Baskı, Ankara, Siyasal Kitabevi.

Yaşar, Aysun (2012) **Die DİTİB zwischen der Türkei und Deutschland**, Würzburg, Ergon Verlag.

Yıldırımoglu, Hakan (2005) "Uluslararası Emek Göçü: Almanya'ya Türk Emek Göçü," **Kamu-İş** (Cilt: 8, Sayı: 1): 1-24.

Yılmaz, Ömer (2015) "Almanya'nın Kürt ve PKK Politikası: Denge ve Strateji," **Türk Dış Politikası Yıllığı**, içinde, (der.) Burhanettin Duran, Kemal İnat, SETA, İstanbul: 11-43.

Yücedağ, İbrahim, Çetin, Adnan (2015) “Politik Aktör Olarak 1960’lar Türkiye Gençliği ve Toplumsal Kimliği ,” **e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi**, (Sayı: 8): 1-14.

Zürcher, Erik Jan (2009) **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, Çev. Yasemin Saner, 23.Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.

İnternet Kaynakları:

“14 Juni 1983 Rede vor dem Deutschen Städtetag in Frankfurt”, **KAS**, https://www.helmutkohl.de/index.php?menu_sel=17&menu_sel2=&menu_sel3=&menu_sel4=&msg=2272 (31.1.2019).

“23 Kasım 1992: Mölln Faciası”, **GAV**, 23 Kasım 2016, <https://gocvakfi.org/23-kasim-1992/> (27.2.2019).

Abou-Taam, Marwan “Die Islamische Gemeinschaft Milli Görüş (IGMG)”, **KAS**, <https://www.kas.de/web/islamismus/die-islamische-gemeinschaft-milli-goerues-igmg-> (7.2.2019).

“AB Uzmanı Can Baydarol: “Vizeyi Türkiye koydurdu”, **Hürriyet**, 26 Ekim 2016, <http://www.hurriyet.com.tr/ab-uzmani-can-baydarol-vizeyi-turkiye-koydurd-40259539> (25.6.2019).

Aktan, İrfan “ Elifcan Karacan: Almanya’da Türkiye, Suriye’den Farklı Görünmüyor”, **Gazete Duvar**, 28 Nisan 2017,

<https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2017/04/28/elifcan-karacan-almanyada-turkiye-suriyeden-farkli-gorunmuyor/> (25.1.2019).

“Almanya’dan Türkiye’ye Silah Ambargosu Çağrısı”, **Cumhuriyet**, 23 Aralık 2015, http://www.cumhuriyet.com.tr/amp/haber/dunya/452455/Almanya_dan__Turkiye__ye_silah_ambargosu__cagrisi.html (25.6.2019).

Altinkaynak, İlayda, “Doğu Almanya Tarihine Kısa Bakış”, **MİNERVADERGİ**, Haziran 2017 Sayısı, 25 Haziran 2017, <https://minervadergi.org/2017/06/25/ilayda-altinkaynak-yazdi-dogu-almanya-tarihine-kisa-bakis/> (4.9.2018).

Bade, J. Klaus, “Anwerbestopp 1973: Als Deutschland zum Einwanderungsland wurde”, **Zeitonline**, 24 Kasım 2013, <https://www.zeit.de/gesellschaft/zeitgeschehen/2013-11/einwanderung-anwerbestopp> (26.9.2018).

Bade, J. Klaus, “40 Jahre ‘Anwerbestopp’ 1973- Intervention mit nicht Intendierten Folgen” **MIGAZIN**, 26 Kasım 2013, <http://www.migazin.de/2013/11/26/steuerungsfehler%E2%80%9Eanwerbestopp%E2%80%9C-1973/> (8.12.2018).

Bağraç, Musa, “Gedanken zu den Aussagen von Kohl gegenüber Türken,” **Deutsch Türkisches Journal**, 2 Ağustos 2013, <http://dtj-online.de/das-boot-ist-voll-2801> (31.1.2019).

Barck, Simone, “Deutschland in den 50er Jahren- Kultur im Wiederaufbau (Teil 2),” **Bpb**, Sayı: 256, 27 Aralık 2002, <http://www.bpb.de/izpb/10136/kultur-im-wiederaufbau-teil-2> (26.9.2018).

Benz, Wolfgang, “Kriegsziele der Alliierten, Deutschland 1945 bis 1949,” **Bpb**, Sayı: 259, 13 Temmuz 2005, <http://www.bpb.de/izpb/10044/kriegsziele-der-alliierten> (5.5.2018).

Bew, John “ Realpolitik: A History,” **Foreign Affairs**, Mayıs- Haziran 2017 Sayısı, <https://www.foreignaffairs.com/reviews/capsule-review/2017-04-14/realpolitik-history> (18.1.2019).

“Biografie Konrad Adenauer”, **KAS**, <http://www.kas.de/wf/de/71.3717/> (30.8.2018).

Borowsky, Peter,” Tendenzwende Anfang der siebziger Jahre,” **Bpb**, 5 Nisan 2004, <http://www.bpb.de/izpb/10113/tendenzwende-anfang-der-siebziger-jahre?p=all> (5.1.2019).

Brauns, Nick “Der Nato- Putsch”, **AG Friedensforschung Veranstalter des Friedenspolitischen Ratschlags**, <http://www.ag-friedensforschung.de/regionen/Tuerkei/30jahre-putsch.html> (16.1.2019).

“Bundeskanzler und Kabinette von 1949 bis heute”, **Bernhard Gaul. de** <https://www.bernhard-gaul.de/wissen/bundeskanzler.php> (3.10.2018).

“Bundestagswahl 1953”, **Tagesschau**, <https://wahl.tagesschau.de/wahlen/1953-09-06-BT-DE/> (27.9.2018).

“Bundestagswahl 1957, **Tagesschau**, <https://wahl.tagesschau.de/wahlen/1957-09-15-BT-DE/> (27.9.2018).

“Bundestagswahl 1983”, **Tagesschau**, <https://wahl.tagesschau.de/wahlen/1983-03-06-BT-DE/> (31.1.2019).

“Bundestagswahl 1998”, **Tagesschau**, <https://wahl.tagesschau.de/wahlen/1998-09-27-BT-DE/> (6.3.2019).

“Bundestagswahl Ergebnis 1949”, **Tagesschau**, <https://wahl.tagesschau.de/wahlen/1949-08-14-BT-DE/> (29.8.2018).

Bührer, Werner,” Deutschland in den 50er Jahren- Wirtschaft in beiden deutschen Staaten (Teil 1),” **Bpb**, Sayı:256, 24 Aralık 2002, <http://www.bpb.de/izpb/10131/wirtschaft-in-beiden-deutschen-staaten-teil-1?p=all> (26.9.2018).

“CEM Vakfi Tarihçemiz”, **Cem Vakfi**, <http://www.cemvakfi.org/pages/kurumsal/3/tarihcemiz> (6.2.2019).

Ceylan, Onur, “Stagflasyon”, **Piyasa Rehberi Finans Sözlüğü**, <http://piyasarehberi.org/sozluk/stagflasyon> (28.11.2018).

Chatzoudis, Georgios “Realpolitik oder Menschenrechte? Interview mit Tim Szatkowski zu den deutsch- türkischen Beziehungen von 1978 bis 1983”, **L.I.S.A. Wissenschaftsportal Gerda Henkel Stiftung**, 13 Eylül 2016, https://lisa.gerda-henkel-stiftung.de/bundesrepublik_tuerkei (16.1.2019).

Ciesla, Burghard, “Deutschland in den 50er Jahren-Wirtschaft in beiden deutschen Staaten (Teil 2),” **Bpb**, Sayı: 256, 24 Aralık 2002, <https://www.bpb.de/izpb/10132/wirtschaft-in-beiden-deutschen-staaten-teil-2?p=all> (26.9.2018).

Cummings, Laura “ Gorbachev’s Perestroika and the Collapse of the Soviet Union”, **Lagrange**, <https://www.lagrange.edu> (20.2.2019).

“Das deutsche Asylrecht”, **Planet Wissen**, 23 Ağustos 2017, <https://www.planet-wissen.de/geschichte/menschenrechte/fluechtlinge/asyl-deutsches-asylrecht-100.html> (22.1.2019).

“Demokrat Parti’nin Kökenleri”, **Demokrat Parti Resmi Sayfası**, <http://www.dp.org.tr/Default.aspx?islem=icerik&modul=5&id=1645> (6.6.2018).

“Die Bodenreform”, **Zeitklicks**, <http://www.zeitklicks.de/ddr/zeitklicks/zeit/politik/von-der-sbz-zur-ddr/die-bodenreform/> (26.9.2018).

“Die BRD in der Rezension”, **SWR2 Archivradio**, 17 Eylül 2014,
[https://www.swr.de/swr2/wissen/archivradio/deutschejahre-1966/-
/id=2847740/did=5145526/nid=2847740/iubep/index.html](https://www.swr.de/swr2/wissen/archivradio/deutschejahre-1966/-/id=2847740/did=5145526/nid=2847740/iubep/index.html) (3.10.2018).

“Die Junge Gemeinde”, **Jugendopposition**,
[https://www.jugendopposition.de/themen/145421/die-junge-
gemeinde?video=145000](https://www.jugendopposition.de/themen/145421/die-junge-gemeinde?video=145000) (13.9.2018).

“Die neuen Bundesländer und die “alten” DDR Bezirke”, **Mitteldeutscher Rundfunk**,
<https://www.mdr.de/damals/archiv/bildergalerie4510.html> (22.2.2019).

“Die Ölkrise 1973”, **boerse.de**,
<https://www.boerse.de/boersenwissen/boersengeschichte/Die-lkrise-1973--66-seite,3>
(29.11.2018).

Eklkofer, Volker “Rückblick auf eine folgenreiche Zeit”, Bayern 2, Radio Wissen, 11
Nisan 2014, [https://www.br.de/radio/bayern2/sendungen/radiowissen/soziale-
politische-bildung/oelkrise-1970er-wirtschaft-fahrverbot-opec-100.html](https://www.br.de/radio/bayern2/sendungen/radiowissen/soziale-politische-bildung/oelkrise-1970er-wirtschaft-fahrverbot-opec-100.html)
(28.11.2018).

“Gastarbeiter: Wir riefen Arbeitskräfte und es kamen Menschen”, **Spiegel**, 30 Ekim
2011, [http://www.spiegel.de/fotostrecke/gastarbeiter-wir-riefen-arbeitskraefte-und-
es-kamen-menschen-fotostrecke-74565-2.html](http://www.spiegel.de/fotostrecke/gastarbeiter-wir-riefen-arbeitskraefte-und-es-kamen-menschen-fotostrecke-74565-2.html) (17.10.2018).

“Genel Tanitim”, **Alevitische Gemeinde Deutschland**,
<https://alevi.com/TR/hakkimizda/genel-tanitim/> (6.2.2019).

“Geteiltes Deutschland: Gründerjahre, Weg nach Westen, Souveränität,” **LEMO**, 13
Nisan 2016, <https://www.hdg.de/lemo/kapitel/geteiltes-deutschland-gruenderjahre/weg-nach-westen/souveraenitaet.html> (2.1.2019).

“Gerhard Schröder für EU- Beitritt der Türkei”, 20 Mart 2013, **Cicero Magazin für Politische Kultur**, Nisan Sayısı, <https://www.cicero.de/innenpolitik/schroeder-fuer-eu-beitritt/53935> (6.3.2019).

Griesshaber, Dieter “Die erste Regierungszeit Helmut Schmidts (16.5.1974-15.11.1976),” **Geschichts und Kulturverein Köngen**, 22 Kasım 2016,
<http://geschichtsverein-koengen.de/HelmutSchmidt.htm> (28.11.2018).

Griesshaber, Dieter, “Bundesrepublik Deutschland 1982-1987: Anlass für den Regierungswechsel” **Geschichts und Kulturverein Köngen**, 21 Ocak 2019,
<http://geschichtsverein-koengen.de/HelmutKohl.htm> (31.1.2019).

“Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland”, **Deutscher Bundestag**,
<https://www.bundestag.de/gg>, (22.1.2019).

Hamsici, Mahmut, “1983 yılında Türkiye: 12 Eylül Darbesi Sonrası İlk Seçim”, **BBC News Türkçe**, 4 Mayıs 2018, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-43995073>, (31.1.2019).

“Hans- Dietrich Genscher 1927-2016”, **LEMO**, 12 Nisan 2016, <https://www.hdg.de/lemo/biografie/hans-dietrich-genscher.html> (16.1.2019).

“Heidelberger Manifest”, **Zeitonline**, 5 Şubat 1982 tarihli ve 6 Numaralı bildiri, <http://www.zeit.de/1982/06/Heidelberger-Manifest>, (20.1.2019).

“İGMG Hakkımızda”, **İGMG**, <https://www.igmg.org/tr/hakkimizda/> (14.3.2019).

“İşte Milli Görüş Partileri”, **Timeturk**, 27 Şubat 2011, <https://www.timeturk.com/tr/2011/02/27/iste-milli-gorus-partileri.html> (7.2.2019).

Jahan, Sarwat, Mahmud, Ahmed Saber, Papageorgiou, Chris, Çev. Kadir Yıldırım, Melikşah Kaçar, “Keynesyen İktisat Nedir”, **İktisat.Biz**, 31 Aralık 2015, <http://iktisat.biz/2015/05/29/keynesyen-iktisat/> (22.5.2018).

Kahvecioğlu, Ayşegül ,“Devlet yeniden yapılandırıldı”, **Milliyet**, 10 Temmuz 2018, <http://www.milliyet.com.tr/devlet-yeniden-yapilandirildi-siyaset-2703641/> (6.2.2019).

Kaufmann, Sabine, ” Geschichte der Landwirtschaft- Der Grüne Plan”, **Planet Wissen**, https://www.planetwissen.de/gesellschaft/landwirtschaft/geschichte_der_landwirtschaft/pwiedergrueneplan100.html (26.9.2018).

Kaschel, Helena “Doppelpass: Welche Regeln gelten wo?”, **Deutsche Welle**, 28 Mart 2017, <https://www.dw.com/de/doppelpass-welche-regeln-gelten-wo/a-38168940> (9.3.2019).

“Kenan Evren”, **T.C. Cumhurbaşkanlığı**, https://www.tccb.gov.tr/cumhurbaskanlarimiz/kenan_evren/ (31.1.2019).

Kleißmann, Christoph, “Deutschland in den 50er Jahren -Aufbau eines sozialistischen Staates,” Informationen zur Politischen Bildung, **Bpb**, Sayı: 256, 24 Aralık 2002, <http://www.bpb.de/izpb/10128/aufbau-eines-sozialistischen-staates?p=all> (26.9.2018).

“Kohl et Mitterrand, une Amitiéé Politique qui a Façonné l’Histoire”, **Le Parisien**, 16 Haziran 2017, <http://www.leparisien.fr/flash-actualite-monde/kohl-et-mitterrand-une-amitie-politique-qui-a-faconne-l-histoire-16-06-2017-7058880.php> (31.1.2019).

“Konrad Adenauer”, **KAS**, <https://www.konrad-adenauer.de/biographie/lebenslauf> (26.9.2018).

Königseder, Angelika, Schulze, Birgit, “Türkische Minderheit in Deutschland,” Informationen zur Politischen Bildung, **Bpb**, Sayı: 271, 3 Ocak 2006,

<http://www.bpb.de/izpb/9698/tuerkische-minderheit-in-deutschland?p=all>

(8.12.2018).

“Kuruluş ve Teşkilat Yapısı”, **DİTİB**,

<http://www.ditib.de/default1.php?id=5&sid=8&lang=en> (6.2.2019).

“Kuruluş”, **ATİB**, <https://www.atib.org/ueber-uns> (6.2.2019).

Küsters, Hanns Jürgen, “Von der beschränkten zur vollen Souveranität Deutschlands,”,

Bpb, 22 Nisan 2005, <http://www.bpb.de/apuz/29084/von-der-beschraenkten-zur-vollen-souveraenitaet-deutschlands?p=all> (2.1.2019).

Küsters, Hanns Jürgen ,“Hallstein Doktrin”, **KAS**, <https://www.konrad-adenauer.de/stichworte/aussenpolitik/hallstein-doktrin> (29.11.2018).

Küsters, Hanns Jürgen, “Ära Adenauer 1949 – 1963”, **KAS**,

<https://www.konrad-adenauer.de/biographie/aera-adenauer-1949-1963> (26.9.2018).

Küsters, Hanns Jürgen, Klegraf, Hans- Jürgen, Quadbeck, Ulrike, “Bundestagswahl

1949”, **KAS**, <https://www.konrad-adenauer.de/stichworte/politische-parteien/bundestagswahl-1949> (29.8.2018).

Küsters, Hanns Jürgen, Hospes, Ulrike, <https://www.kas.de/web/geschichte-der-cdu/personen/biogramm-detail/-/content/helmut-kohl-v2> (17.5.2019).

Lehmann, Hans Georg, ““Datenbank Deutschland- Chronik, BRD: Sozialpolitische

Reformen und soziale Marktwirtschaft,” **Bpb**, 1 Haziran 2000,

<http://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/deutschland-chronik/159040/ueber-die-chronik> (26.9.2018).

“Lexikon SED”, Brandenburgische Landeszentrale für politische Bildung, <https://www.politische-bildung-brandenburg.de/node/9859> (4.9.2018).

“Leyendecker, Hans, Windfuhr, Volkhard “Ich bin die erste aller Tauben”, **Spiegel**, 25 Kasım 1996, <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-9122895.html> (2.3.2019).

“Ludwig Erhard”, Encyclopaedia Britannica, <https://www.britannica.com/biography/Ludwig-Erhard> (30.8.2018).

Luft, Stefan, “Die Anwerbung türkischer Arbeitnehmer und ihre Folgen,” **Bpb**, 5 Ağustos 2014, <http://www.bpb.de/internationales/europa/tuerkei/184981/gastarbeit> (28.12.2018).

Malycha, Andreas, , “Geschichte der DDR- Der Ausbau des neuen Systems (1949-1961),” **Bpb**, Sayı:312, 31 Ekim 2011, <https://www.bpb.de/izpb/48519/der-ausbau-des-neuen-systems-1949-bis-1961> (26.9.2018).

“Mavi Kart (eski Pembe Kart) Uygulaması, T.C. Dışişleri Bakanlığı, http://www.mfa.gov.tr/mavi-kart-_eski-pembe-kart_-uygulamasi-.tr.mfa (9.3.2019).

“Misafir İşçilikten Diasporaya: Almanya’ya Göçün 56. Yılı”, **GAV**, 30 Ekim 2017,
<http://gocvakfi.org/misafir-iscilikten-diasporaya-almanyaya-gocun-56-yili/>
(8.12.2018).

Mix, Andreas, “ Kriegserklärung an die eigene Gesellschaft”, **Zeit Online**, 12 Aralık 2011, <https://www.zeit.de/wissen/geschichte/2011-12/jahrestag-kriegsrecht-polen>
(15.5.2019).

“Moscheeverband DİTİB zieht İmame aus Deutschland ab”, **Zeitonline**, 17 Şubat 2017,
<https://www.zeit.de/politik/2017-02/tuerkei-ditib-moscheeverband-abzug-imame-diyamet-mehmet-goermez> (27.2.2019).

“Münch, Ursula “1990: Grundgesetz oder neue Verfassung.” **Bpb**, 1 Eylül 2008,
<http://www.bpb.de/geschichte/deutsche-geschichte/grundgesetz-und-parlamentarischer-rat/38984/deutsche-einheit> (21.2.2019).

“Neuer Kurs (DDR)”, **Wissen.de**, <https://www.wissen.de/lexikon/neuer-kurs-ddr>
(13.9.2018).

“Neuer Kurs”, **Jugendopposition**,
<https://www.jugendopposition.de/lexikon/sachbegriffe/148587/neuer-kurs>
(26.9.2018).

OECD, <https://stats.oecd.org/> (16.1.2019).

“Opec ve Petrol Krizi”, **TUIÇ Akademi**, 2 Şubat 2011,
<http://www.tuicakademi.org/opec-ve-petrol-krizi/> (28.11.2018).

Özkan, Behlül, “Dış Politika Analizi: Siyasal İslam ve Türkiye-Almanya İlişkileri”,
Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı, 24 Aralık 2017,
[http://www.tuses.org.tr/haber_goster.php?Guid=63553bdd-e8da-11e7-b452-
ba526c277e02](http://www.tuses.org.tr/haber_goster.php?Guid=63553bdd-e8da-11e7-b452-ba526c277e02) (26.6.2019).

Panagiotidis, Jannis “Aussiedler.”, Dossier Migration, **Bpb**, 15 Mayıs 2018,
<http://www.bpb.de/gesellschaft/migration/dossiermigration/247811/aussiedler?p=al>
1 (27.2.2018).

“PKK gießt Öl ins Feuer”, **Focus Magazin Online**, 23 Mart 1994,
[https://www.focus.de/politik/deutschland/kurden-pkk-giesst-oel-ins-
feuer_aid_146544.html](https://www.focus.de/politik/deutschland/kurden-pkk-giesst-oel-ins-feuer_aid_146544.html) (2.3.2019).

“Political Philosophy: Realpolitik”, **Encyclopaedia Britannica**,
<https://www.britannica.com/topic/realpolitik> (18.1.2019).

Rath, Christian “PKK’ler als Terroristen festgenommen”, **Die Tageszeitung Online**, 29
Temmuz 2011, <http://www.taz.de/!5115306/> (2.3.2019).

“Regierungserklärung von Bundeskanzler Kohl in der 121. Sitzung des Deutschen
Bundestages”, 13 Ekim 1982, **KAS**, [https://www.helmut-
kohl.de/index.php?menu_sel=17&menu_sel2=&menu_sel3=&menu_sel4=&msg=1
934](https://www.helmut-kohl.de/index.php?menu_sel=17&menu_sel2=&menu_sel3=&menu_sel4=&msg=1934) (31.1.2019).

“Reichs- und Staatsangehörigkeitsgesetz vom 22. Juli 1913”, **Dokumentarchiv.de**, 3
Mart 2004, <http://www.documentarchiv.de/ksr/1913/reichsstaatsangehoerigkeitsgesetz.html> (9.3.2019).

“Rückkehrhilfegesetz”, **Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz**,
https://www.gesetze-im-internet.de/r_ckhg/BJNR113770983.html (31.1.2019).

“Rüstung Furchtbar Präsent”, **Spiegel**, 11 Nisan 1994,
<https://www.spiegel.de/spiegel/print/d-13683197.html> (25.6.2019).

Sander, Wolfgang, Meschede, Andrea, v.d., “Geschichte der Ausländer in Deutschland
(nach 1945)”, **pbnetz**, Universität Münster, http://egora.uni-muenster.de/FmG/fremd_s02.shtml (5.1.2019).

Schildt, Axel, “Deutschland in den 50er Jahren- Gesellschaftliche Entwicklung,” **Bpb**,
Sayı:256, 23 Aralık 2002, <http://www.bpb.de/izpb/10124/gesellschaftliche-entwicklung?p=all> (26.9.2018).

Schildt, Axel, “Deutsche Teilung- Deutsche Einheit, Politische Entscheidungen und
Einstellungen,” **Bpb**, 23 Mart 2009, <http://www.bpb.de/geschichte/deutsche-einheit/deutsche-teilung-deutsche-einheit/43652/die-50er-jahre-entscheidungen?p=all> (26.9.2018).

“Schröder: Der Doppel Paß ist nicht das Ziel der Reform”, **Der Tagesspiegel**, 14 Ocak 1999, <https://www.tagesspiegel.de/politik/schroeder-der-doppel-pass-ist-nicht-das-ziel-der-reform/69244.html> (9.3.2019).

Serdar, Seda “Kommentar: Schwieriger Neubeginn zwischen Deutschland und der Türkei”, **Deutsche Welle**, 6 Eylül 2018, <https://www.dw.com/de/kommentar-schwieriger-neubeginn-zwischen-deutschland-und-der-t%C3%BCrkei/a-45381000> (26.6.2019).

“Staatsangehörigkeitsgesetz”, **Bundesministerium des Innern, für Bau und Heimat**, <https://www.bmi.bund.de/DE/themen/verfassung/staatsangehoerigkeit/staatsangehoerigkeitsrecht/staatsangehoerigkeitsrecht-node.html> (9.3.2019).

“Staatsbesuch in Deutschland Erdoğan und DİTİB: das passt”, **Deutsche Welle**, 29 Eylül 2018, <https://www.dw.com/de/erdogan-und-ditib-das-passt/a-45593061> (27.2.2019).

Statistisches Bundesamt, <https://www.destatis.de> (9.3.2019).

T.C. Dışişleri Bakanlığı, “Avrupa Birliği’nin Tarihçesi”, https://www.ab.gov.tr/_105.html (31.1.2019).

“Teure Wünsche: Die Türken drängen in die EG – zum entsetzen der Bonner”, **Spiegel**, 30 Mart 1987, <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-13523892.html> (3.2.2019).

“Türkei-Besuch Nicht Irgendwer”, **Spiegel**, 12 Mart 1984, <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-13508444.html> (3.2.2019).

“Türkiye-AB İlişkileri Kronolojisi”, **T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı**, 7 Ağustos 2017,
<https://www.ab.gov.tr/p.php?e=112> (3.2.2019).

“Türkiye-AB İlişkilerinin Tarihçesi”, **T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı**, 6 Haziran 2017,
<https://www.ab.gov.tr/p.php?e=111> (3.2.2019).

“Türkiye Avrupa Birliği İlişkilerinde Önemli Tarihler (1959-2017)”, **T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı Katılım Politikası Başkanlığı**,
https://ab.gov.tr/siteimages/2017_08/kronoloji (6.3.2019).

Vardar, Nilay “1 Mayıs Nasıl ve Neden Kana Bulandı?” **Bianet Bağımsız İletişim Ağı**,
1 Mayıs 2013, <http://bianet.org/bianet/toplum/146248-1-mayis-1977-neden-ve-nasil-kana-bulandi> (28.11.2018).

“Verfassungsbeschwerde gegen Verlust der deutschen Staatsangehörigkeit nach § 25
Staatsangehörigkeitsgesetz ohne Erfolg”, **Bundesverfassungsgericht**, Pressemitteilung
Sayı: 2, 2007,
<https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Pressemitteilungen/DE/2007/bvg07-002.html> (9.3.2019).

“Vertrag vom 12. September 1990 über die Abschliessende Regelung in Bezug auf
Deutschland (Zwei-plus- vier- Vertrag)”, **Auswärtiges Amt**,
<https://www.auswaertigesamt.de/de/aussenpolitik/themen/internatrecht/-/240218>
(2.1.2019).

“Währungsreform 1948”, Deutsche Bundesbank Eurosystem, 20 Haziran 2008, <https://www.bundesbank.de/de/aufgaben/themen/waehrungsreform-1948-614040> (29.12.2018).

“Yurtdışında Yaşayan Türk Vatandaşları”, T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmi Sayfası, http://www.mfa.gov.tr/yurtdisinda-yasayan-turkler_.tr.mfa (10.5.2018).

“Zeitstrahl 1950 1. Volkskammer”, Zeitklicks, <http://www.zeitklicks.de/top-menu/zeitstrahl/navigation/topnav/jahr/1950/1-volkskammerwahl/> (4.9.2018).

“Zuwanderungsgesetz”, Auswärtiges Amt, <https://www.auswaertiges-amt.de/de/einreiseundaufenthalt/zuwanderungsrecht-node?openAccordionId=item-214126-1-panel> (11.3.2019).

Diğer Kaynaklar:

“10/24 sayılı Meclis Araştırma Önergesi”, TBMM, 6 Kasım 1996.

“Antwort der Bundesregierung auf die kleine Anfrage des Abgeordneten Fischer (Frankfurt) und der Fraktion die Grünen”, Deutscher Bundestag, 10. Wahlperiode, Drucksache 10/2773, Drucksache 10/ 2343, Sachgebiet 210, 21 Ocak 1985.

“Arbeiterpartei Kurdistans (PKK)”, Bundesamt für Verfassungsschutz, Köln, 2019.

Akkaş, Hülya (2010) **Mediale Integration türkischer Migranten in Deutschland**, Yüksek Lisans Tezi (Tez Danışmanı: Jürgen Kühnel, Karin Schittenhelm), Leverkusen, (Universität Siegen, Kültür ve Medya Çalışmaları (Karşılaştırmalı Çalışmalar).

Artan, Zeynep Selen (2009) **From Village Turks to Euro Turks: Turkish State's Perceptions of Turkish Migrants in Europe**, Yüksek Lisans Tezi, (Tez Danışmanı: Kemal Kirişçi, Dilek Çınar), İstanbul, (Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı).

Baran, Ebru (2013) **Almanya'da Yaşayan Türk Nüfusun Yaşadığı Mekân ile Etkileşimi: Berlin Kreuzberg Örneği**, Yüksek Lisans Tezi (Tez Danışmanı Mehmet Ali Yüzer), İstanbul (İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Disiplinlerarası Anabilim Dalı Kentsel Tasarım Programı).

Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963), **T.C. Başbakanlık DPT**.

Bingün, Faruk Hakan (1990) **Nazi Almanyası'ndan Kaçarak Türkiye'ye Sığınan Alman Bilim Adamı ve Sanatçıları**, Yüksek Lisans Tezi, (Tez Danışmanı: Türkkaya Ataöv), Ankara, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı).

Boz, Hüseyin (2007) **Etnik Girişimcilik: Almanya'da Faaliyet Gösteren Türk Kökenli Girişimciler Üzerine bir Araştırma**, Yüksek Lisans Tezi, (Tez Danışmanı: Ferda Erdem), Antalya, (Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı).

“Die Fethullah- Gülen- Bewegung in Deutschland (2008)” Wissenschaftliche Dienste des Deutschen Bundestages, **Deutscher Bundestag**” (Sayı: 72): 1-17.

Dokuyan, Sabit (2009) **İkinci Dünya Savaşı sırasında Türk-Alman İlişkileri ve bu sürece Milliyetçi- Turancı Görüşlerin Etkileri**, Yüksek Lisans Tezi, (Tez Danışmanı: Ayhan Öztürk), Kayseri, (Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı).

“Einzelfragen zur doppelten Staatsangehörigkeit (2006) ” Wissenschaftliche Dienste des Deutschen Bundestages, **Deutscher Bundestag** (Sayı: 495): 1-7.

Erdem, Gökhan (2002) **Türkiye’de Askeri Darbeler ve Yönetimlerin Türk Dış Politikasına Etkileri**, Yüksek Lisans Tezi, (Tez Danışmanı: Mustafa Aydın), Ankara, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı).

Fındıklı, Erhan Berat (1999) **XIX. Yüzyılda Almanya ve Almanya-Osmanlı İlişkileri**, Yüksek Lisans Tezi (Tez Danışmanı: Ümit Meriç Yazan), İstanbul, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Bölümü).

“Kalifatstaat- Hilafet Devleti” (2016) **Verfassungsbericht des Landes Nordrhein-Westfalen**.

Kandaz, Fatma (2006) **Avrupa Birliği Kapsamında Türkiye-Almanya İlişkileri**, Yüksek Lisans Tezi (Tez Danışmanı: Şener Akyol), İstanbul, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrupa Birliği Anabilim Dalı).

Karataş, Meral (2006) **Zwischen Anpassung und Widerstand- Bedingungsfaktoren für den Schulerfolg und intergenerative Transferbeziehungen türkischer Migranten in Berlin**, Doktora Tezi, (Tez Danışmanı: Hans Merckens, Babara Kellner- Heinkele), Berlin, (Freie Universität Berlin, Felsefe Enstitüsü, Felsefe Bölümü Anabilim Dalı).

Kılıçaslan, Erhan (2006) **Almanya'daki Türklerin Türk-Alman İlişkileri Açısından Önemi ve Türk Nüfusunun Etkinliğinin Artırılmasına Yönelik Alınabilecek Tedbirler**, Yüksek Lisans Tezi, (Tez Danışmanı: İsmail Bircan), Ankara, (Atılım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı).

Kılıçaslan, İdris (2015) **Cumhuriyet ve Tan Gazetelerine göre Türk-Alman İlişkileri: 1933-1945**, Yüksek Lisans Tezi, (Tez Danışmanı: Mustafa Ekincikli), Ankara, (Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı).

Kömürcü, Elif (2011) **Almanya'da Yaşayan Türk Göçmenlerin Sosyo-Kültürel Sorunları: Bir Entegrasyon Çalışması**, Yüksek Lisans Tezi (Tez Danışmanı: Yasemin Özkan), Ankara (Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ev Ekonomisi Anabilim Dalı).

Önem, Aysel (2013) **Germany's Main Political Parties' Stances Towards Turkey in the Context of EU Enlargement**, Yüksek Lisans Tezi, (Tez Danışmanı: Atilla Eralp), Ankara, (Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrupa Çalışmaları Bölümü).

Özgüldür, Yavuz (1991) **1923-1945 Dönemi Türk-Alman İlişkileri**, Doktora Tezi, (Tez Danışmanı: Oral Sander), Ankara, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı).

“Regierungserklärung von Bundeskanzler Gerhard Schröder in der Sitzung des Deutschen Bundestages am 10. November 1998” (1998), **Bulletin Presse- und Informationsamt der Bundesregierung**, Bonn (Sayı: 74): 46-130.

“Regierungserklärung von Bundeskanzler Gerhard Schröder zur aktuellen Lage im Kosovo vor dem Deutschen Bundestag am 15. April 1999” (1999), **Bulletin Presse und Informationsamt der Bundesregierung**, Bonn (Sayı: 16): 2620.

Statistisches Jahrbuch 1980 für die Bundesrepublik Deutschland (1980) **Statistisches Bundesamt**, Wiesbaden.

Statistisches Jahrbuch 1995 für die Bundesrepublik Deutschland (1995) **Statistisches Bundesamt**, Wiesbaden.

Statistisches Jahrbuch 2002 für die Bundesrepublik Deutschland (2002) **Statistisches Bundesamt**, Wiesbaden.

Suvağci, İlyas (2018) **Almanya’ya Göçün Almanya’daki Türk Yazarların Hikâyelerine Yansıması (1961-2001)**, Doktora Tezi, (Tez Danışmanı: Mustafa Uğurlu Arslan), Diyarbakır, (Dicle Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı).

Şahin, Levent (2008) **Uluslararası İşgücü Akımlarının Ekonomik Etkileri: Türk İşgücü Göçü**, Yüksek Lisans Tezi, (Tez Danışmanı: Ali Şen), Malatya, (İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı).

Tanverdi- Dernac, Nevvare İlke (2005) **Immigration Politics in Germany Civil Society and Problems on Immigrants** Yüksek Lisans Tezi, (Tez Danışmanı: Nedret Kuran Burçoğlu), İstanbul, (Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü, Avrupa Birliği Siyaseti ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı).

White Paper 1994: White Paper of the Federal Republic of Germany and the Situation and Future of the Bundeswehr” (1994), Üçüncü Bölüm: Values and Interest, **The Federal Ministry of Defense**, Bonn.

Yılmaz, Fatma (2008) **Avrupa Birliği’nde Irkçılık ve Yabancı Düşmanlığı ile Mücadele**, Yüksek Lisans Tezi, (Tez Danışmanı: Mehmet Özcan), Ankara, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrupa Birliği ve Uluslararası Ekonomik İlişkiler Anabilim Dalı).

ÖZET

Çalışmanın amacı Türkiye'den (F.) Almanya'ya göçün 1961-2000 dönemi için iki ülke ilişkilerine etkilerini kapsamlı bir biçimde analiz etmektir. Bu amaca ulaşmak için başta Türk ve Alman kaynakları olmak üzere, İngiliz ve Fransız kaynaklarından faydalanılmıştır. Çalışmada, iç ve dış dinamiklerin birbiriyle etkileşim içinde oldukları, bu etkileşiminin ikili ilişkiler kapsamında bir yansıması olduğu iddia edilmiştir. Bu çalışmanın hedefi ekonomik düzeyde yoğunlaşan Türkiye-(F.) Almanya ilişkilerinin, hangi şartlar altında çok boyutlu hale geldiğini ortaya koymaktır. İleri sürülen savın araştırılması için sözleşme metinleri, tarihi yazılı belgeler ve siyasetçilerin konuşmalarına erişim sağlanmıştır. Bununla birlikte istatistiksel veriler kullanılmıştır. Ayrıca dönemin gazete haberleri ve Siyasi Tarih kaynakları kullanılmıştır. (F.) Almanya'da hükümetlerin değişmesi iktidarın Hristiyan- demokratlara veya Sosyal-demokratlara geçmesi sonrası, Türkiye ile olan ilişkilerinde bir politika değişikliği ortaya çıkmamıştır, bir takım nüans farklarıyla ulusal çıkar takip edilerek, bütüncül bir devlet politikası uygulanmıştır. Türkiye ise (F.) dönemin şartlarıyla uygun bir diaspora politikası geliştirememiştir. Bu çalışmada ortaya çıkan bir başka nokta, siyasi ağırlığının ve belirleyiciliğinin (F.) Almanya lehinde olmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Almanya, İşgücü göçü, Diaspora, İlişki

ABSTRACT

THE IMPACT OF MIGRATION FROM TURKEY ON THE RELATIONS BETWEEN TURKEY AND (FEDERAL) GERMANY (1961-2000)

The aim of this study is to assert an extensive analysis of the impact of migration from Turkey on the relations between Turkey and (F.) Germany from 1961 to 2000. To achieve this aim, Turkish, German, English and French sources were used. In this study, it is claimed that internal and external factors are related with each other, causing a reflection on dual relations. The purpose of this study is to expose under which circumstances the relations between Turkey and (F.) Germany are transformed from economic level to multidimensional level. To investigate the asserted thesis contracts, historical written documents and speeches of politicians were accessed. In addition, statistical data has been used. Also newspapers of the period and Political History sources were utilised. As a result of the research, it has been showed up that dual relations were mainly defined by international conjuncture. There has been no mainly change whether the government switched from the Christian democrats to Social democrats. With some nuance differences, (F.) Germany succeeded its national interest and implemented a total government policy. Turkey on the other hand, didn't got the ability to develop compatible diaspora policy matching with the conditions of the period. In this study it is also showed up that political weight and deciveness is in favour of (F.) Germany.

Key Words: Turkey, Germany, Labour migration, Diaspora, Relationship